

časopis *za* **kritiko** **znanosti**

Bogomir Kovač / Načini znanstvenega spoznanja ekonomske
realnosti

Hizvi Islami / Zadnja demografska tranzicija v Evropi:
Primer Kosova

Milan Balažic / Država, samoupravljanje, razredni boj
(v tezah)

Ernest Mandel / Marx, sedanja kriza in prihodnost dela

Igor Omerza / Marxova pot do sprejema delovne teorije
vrednosti

Ciril Klanjšček / (De)teologizacija rehabilitacije kot posebne
družbene prakse in (de)personalizacija družbene vloge
rehabilitacijskih delavcev

79/80 1985

UDK 3

Časopis za kritiko znanosti

79/80

1985

Izdajata

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor
in Ljubljana

Revijo sofinancirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna
skupnost Slovenije

Izdajateljski svet

dr. Andrej Kirn, Tomaž Krašovec, Zdravko Kravanja, Franci Pivec
(predsednik), Rudi Podgornik, Marjan Pungartnik, Ivo Soče

Uredništvo

Milan Balažic, Igor Bavčar, Peter Gruden, Srečo Kirn (odgovorni
urednik), Andrej Klemenc, Bojan Korsika, Bogomir Kovač, Lev Kreft,
Mitja Maruško, Igor Omerza, Rudi Podgornik, Leo Šešerko (glavni
urednik), Nada Špolar-Kirn, Samo Škrbec, Peter Wieser, Siniša Zarič,
Pavle Zgaga, Janko Zlodre (tehnični urednik)

Lektor

Miha Bregant

Naslov uredništva

Kersnikova 4/II, YU — 61000 Ljubljana, uradne ure (torek, sredo in
četrtak od 11. do 13.) tel. 061/319-498

Naročnina

Cena številke 100,00 din, cena dvojne številke 150,00 din, celotna na-
ročnina je 700,00 din.

Številka žiro računa: 50100-678-473030, UK ZSMS, Predsedstvo Kers-
nikova 4, (za Časopis)

Tisk

Kočevski tisk, Kočevje

Po sklepu Republiškega sekretariata za prosveto in kulturo št. 421-1/
/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prome-
ta proizvodov. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

časopis *za* **kritiko** **znanosti**

Časopis za kritiko znanosti 79/80 1985

Vsebina

- 3 Bogomir Kovač / Načini znanstvenega spoznanja ekonomske realnosti
- 29 Hizvi Islami / Zadnja demografska tranzicija v Evropi: Primer Kosova
- 47 Milan Balažic / Država, samoupravljanje, razredni boj (v tezah)
- 65 Ernest Mandel / Marx, sedanja kriza in prihodnost dela
- 87 Igor Omerza / Marxova pot do sprejema delovne teorije vrednosti
- 131 Ciril Klajnšček / (De)teologizacija rehabilitacije kot posebne družbene prakse in (de)personalizacija družbene vloge rehabilitacijskih delavcev

79/80 1985

Načini znanstvenega spoznanja ekonomske realnosti

Bogomir Kovač

Gospodarstvo je eno izmed najpomembnejših področij družbene stvarnosti, zato je ekonomija kot njegovo teoretsko zapopadanje eno izmed najboljčutljivejših delov znanstvenega spoznanja in družbene kritike. Nikjer se tako hitro ne razkriva neprimernost, ponekod že prav absurdnost spoznavnoteoretskih postopkov, metodoloških predpostavk in teoretičnih sklepov, nikjer ni ustvarjalna dejavnost ljudi hitreje dokazovala napačnosti začetnih premis in zaključkov in malokje bi lahko, na drugi strani, našli znanost, ki bi se tako trdovratno oklepala zablod dogmatske teorije in njenih praktično zgodovinskih posledic, kot je to primer ravno v ekonomiji. Zaradi tega se bomo najprej na kratko ustavili pri nekaterih metodoloških vidikih ekonomskega spoznanja, da bi lahko opozorili, kako je napačna in nespretna spoznavnoteoretska osnova to mlado in obetajočo novoveško znanost pripeljala do pogosto napačnih in protislovnih teoretskih zaključkov. Čeravno metodologijo ekonomisti s prakseološkega vidika vrednotijo kot abstraktno in metafizično navlako, pa je na vseh prelomnicah svojega znanstvenega razvoja ekonomska veđa imela dovolj razlogov, da se spomni nekaterih davno izrečenih spoznavno teoretskih postulatov in znova razišče nekatere metodološke enostranosti, ki jih je tako rada povzdigovala do znanstvenih načel.

Že od samega začetka razvite ekonomske znanosti, v 18. stol., so metodološke kontraverze vzpostavljale ločnice na brezbrežju ekonomskega spoznanja in njegovih znanstvenih paradigem, pri čemer je v ozadju vedno prisoten temeljni moment vsake znanosti — spoznav-

no-teoretski problem in način njegovega razreševanja ter utemeljevanja v razvoju človeške kritične zavesti. Zgodovinska ločnica znanstvenega spoznanja sega v same začetke produkcije življenja družbe, ko je spoznanje še tesno povezano s praktično dejavnostjo individuov, kjer so samorazumljivost družbenih in naravnih pojavov zavija v različne oblike mitov, predsodkov, dogmatičnosti in šele kasnejša kritična zavest lahko postavi meje tej samozadostnosti človeške zgodovine. Kritična zavest pomeni način razdvajanja spoznanja in praktične produktivne dejavnosti, pomeni odločilni korak v razvoju produktivnih sil in družbeni delitvi dela na duhovno in fizično delo¹ (razredni produkcijski odnosi), ki se vzpostavlja s kritično samorefleksijo, sposobno lastnega preizkusa veljavnosti in vprašljivosti kot negacija prvotne samorazumljivosti spoznanja. Ta kritičnost (relativna osamosvojenost) mišljenja pričinja že v starih civilizacijah centralne Afrike, Egipta in Evfrata, Kitajske in Indije, srednje Amerike in podobno. V evropski zgodovinski prostor je vstopala z antičnc mislijo in se v določeni kontinuiteti nadaljevala v novoveško znanstveno tradicijo, kjer se vseskozi potrjuje posebna razdvojenost in povezanost teoretskih spoznanj in praktične dejavnosti v tako imenovanem spoznavnoteoretskem problemu in njegovih temeljnih gno-seoloških postavkah (razkorak med subjektom in objektom, teorijo in prakso znanostjo in ideologijo ter podobno).

Korenine vsake znanosti predstavljajo način spoznanja in njegova metodološka razgraditev, toda ker je to v osnovi filozofski problem, se notranje meje vsake znanosti, njene metode in možnosti presega-nja tem meja na kraju zvedejo na filozofska vprašanja — spoznavni problem je torej vprašanje in teoretsko polje filozofije nasploh in filozofičnosti vsake posamezne znanosti posebej. Podobno kot si tudi Hegel ni zastavil vprašanja odnosa med zgodovino in filozofijo, tem-več je preprosto zgodovinsko spoznanje predstavil kot filozofsko vprašanje, tako tudi naše razumevanje ekonomske znanosti in njenega koreninjenja temelji na problemih ekonomske filozofije v okviru širših filozofskih pogledov o človeku in njegovi zgodovini, predmetni družbeni (gospodarski) dejavnosti in načinih njihovega spoznanja. Ekonomist običajno ne sprevidi, da predmet raziskovanja in teoretska praksa rojevata potrebo po drugačnem teoretskem zapopadenju ekonomske dejanskosti, ki kljub morebitni želji po spremembi obstoječe znanstvene paradigme ne bo presegla naivnega upanja, če ne bo hkrati pretresel samih temeljev načina raziskovanja in razlage, ki omogočajo postavitev novih teoretskih vprašanj.²

¹ A. Sohn-Rethel, Geistige und Körperliche Arbeit, Suhrkamp, Frankfurt na Maini 1972.

² Sohn-Rethelova osrednja teza o determiniranosti družbeno produkcijskih odnosov in različnih oblik mišljenja, posebno o abstrakciji blagovne menjave kot determinante znanstvenega spoznanja, izhaja iz razmerij med fizičnim in duhovnim (umskim) delom).

² Zastavitev pravih vprašanj je pogosto odločilnejši trenutek v razvoju znanstvene paradigme kot samo iskanje odgovorov nanje. Glej podrobneje Althusser-Balibar, Kako čitati Kapital, Izvori i tokovi, Zagreb 1975, str. 32.

Nezavedanje pomembnosti spoznavnoteoretskih problemov in njihovih metodoloških razgrajevanj, značilno za večino mladih zvrsti novoveške znanstvene tradicije, ekonomistom preprečuje uvid, da je ekonomska filozofija nujnost njihovega lastnega stališča, ki jim omogoča preseganje slabosti in omejenosti lastnih znanstvenih spoznanj, ne da bi pri tem ogrozila celovitost njenega teoretskega polja znotraj širših družbenih vrednosti.³ Ekonomska filozofija omogoča s svojo epistemologijo tisto notranjo samokritičnost ekonomske znanosti, ki zagotavlja njen samostojen razvoj. Nasprotno pa na drugi strani metodološka omejenost ekonomskega spoznanja lahko omogoča vzpostavitev neke nove »filozofije ekonomije« kot posebne oblike filozofije nasploh ali pa splošno osiromašenje ekonomske vednosti.⁴

Paradoks zamenjave filozofičnosti vede s filozofijo samo najdemo že pri Heglu, kjer filozofija spregleda nedorečenost historiografije in se osamosvoji kot posebna filozofija zgodovine, kot rezultat nemoči notranjega razvoja same historiografije, tako da na kraju Heglova filozofija zgodovine postane najrazvitejša stopnja »nemške historiografije«. Paradoksalna razrešitev ne izvira samo iz določenega načina reševanja spoznavno teoretskega problema v zgodovini znanosti, ki enega svojih vrhov doseže v Marxovi kritiki nemške klasične filozofije, temveč hkrati potrjuje naš kasnejši sklep v obravnavi kritike politične ekonomije, da nesposobnost notranjega prepleta različnih ravni in področij znanstvenih spoznanj vodi do krize ekonomske znanosti (posebno politične ekonomije). Marx v Nemški ideologiji išče Heglu nasprotno rešitev, ki bi omogočila, da bi zgodovina prenehala biti »zbirka mrtvih dejstev pri empirikih« ali pa »namišljena akcija subjektov kot pri idealistih«, ker imamo v obeh primerih (čeprav z drugega zornega kota in drugačnimi izraznimi sredstvi) opraviti z »abstrakcijami samimi, ločenimi od dejanske zgodovine«.⁵

³ Koutozian razlaga krizo ekonomskega raziskovanja s socialnimi zgodovinskimi in institucionalnimi pogoji sodobnega znanstvenega življenja, ker so velike univerze monopolizirale posamezna profesionalna področja, tako da akademski ekonomist, podobno kot industrijski delavec, zaradi svoje specializacije nikoli ne more spoznati končnega izdelka in svoj delež v njegovem ustvarjanju. Perfekcioniranje tega prispevka ga na eni strani potrjuje kot znanstvenega delavca, hkrati pa ga tišči v paradoksalno znanstveno alienacijo nasproti drugim znanstvenim zvrstem.

H. Koutozian, *Ideology and Method in Economics*, Macmillan Press, London 1980, 128—133.

⁴ Schumpeter je v svoji Zgodovini ekonomske analize nasprotnega mnenja o razmerju filozofije in ekonomije, »ker filozofsko mišljenje ni nikoli oblikovalo ekonomsko, . . . njene instrumente in teoreme« in dodaja, da so ekonomisti kot Locke, Hume, Quesnay in Marx zavrnil filozofske poglede takoj, ko so se oprijeli ekonomske analize. Ker ekonomski teoriji odreče filozofske razsežnosti (v procesu spoznanja, metodologiji . . .), ki je lahko samo »nepomemben okras« ekonomske analize (ekonomske teorije), se ekonomska vednost pojavlja kot očiščena (wertfrei) teorija, ki zgodovinsko razumevanje ekonomskega (produkcijski način) zamenjuje z abstraktno teoretsko logiko splošnega ravnovesja (merilo je Wallrasov model splošnega ravnovesja) in pragmatične praktične naravnosti načina gospodarjenja.

⁵ MEID, II. del, Cankarjeva založba, Ljubljana 1971, 26.

Marxova kritika prevladujočih empiričnih in idealističnih razumevanj zgodovine se ne končuje v zanikanju znanstvenega pristopa⁶ in ne išče (kot Hegel) v omejenosti zgodovinske znanosti možnosti oblikovanja osamosvojene filozofije zgodovine, temveč zastavlja povsem nove horizonte spoznavno-teoretičnega problema, novih predpostavk povezanosti spoznanja in prevratniške prakse (»dejanskega življenja«). Hegel v svojem pojmovanju filozofije zgodovine zastane v samih mejah filozofije kot filozofije, medtem ko Marx presega znanstvenega spoznanja ne postavlja zunaj teoretskega polja posameznih znanosti: tako na primer v ekonomski znanosti ne zamenja klasične in vulgarne politične ekonomije z nekakšno filozofijo ekonomije v Heglovem pomenu temveč s kritiko politične ekonomije, ki jo doseže z notranjo vključitvijo temeljnih filozofskih (spoznavno teoretskih) vprašanj. Toda to hkrati tudi ni več staro razumevanje filozofije in njenega spoznavno teoretskega problema, ki se je do Marxa vedno ustavljal na prikazovanju in opravičevanju danosti (iracionalnosti kot racionalnosti, neresnice kot resnice, nesvobode kot svobode), temveč se s kritiko politične ekonomije vzpostavlja tudi določena kritika filozofije skozi udejanjanje te filozofije kot mišljenja revolucije, praktičnega zgodovinskega prevrata.

Z drugimi besedami: ekonomska znanost išče nekatere kritične meje svojega spoznanja v spoprijemu s spoznavno teoretskim problemom in se tako posredno povezuje s filozofijo, pri čemer je sedaj vseeno, ali s tem potrjuje filozofičnost svojega lastnega spoznanja ali pa hkrati razširja tudi teoretsko polje same filozofije.⁷ Zadostuje nam sklep, da je primerno vrednotenje spoznavno teoretskega problema in z njim tudi do ločene filozofske dediščine pomembno zaradi zavedanja širših družbenih, političnih, razrednih, sociokulturnih razsežnosti ekonomskega spoznanja in da predstavlja takšno vedenje primeren branik nasproti vulgarizaciji sedanosti, spekulativnosti prihodnosti in nekritičnega vračanja v preteklost, ki omogoča ekonomski znanosti (posebno politični ekonomiji) razkritje produkcijskega načina kot temeljnega predmeta njene analize.

Tako se bomo v nadaljevanju samo bežno ustavili ob zgodovini spoznavno teoretskega problema (in hkrati zgodovini filozofije) ne da bi

⁶ »S prikazovanjem dejanskosti izgubi samostojna filozofija svoj eksistenčni medij. Na njeno mesto lahko stopi kvečjemu strnitev najsplošnejših rezultatov ki se lahko abstrahirajo iz opazovanj zgodovinskega razvoja ljudi. Te abstrakcije same, ločene od dejanske zgodovine, nimajo nobene vrednosti. Služijo lahko le zato, da olajšajo ureditev zgodovinskega materiala, da nakažejo vrstni red njegovih posameznih plati. Nikakor pa ne odredjajo, tako kot filozofija, recepta ali sheme, po kateri bi lahko krojili zgodovinska obdobja.«

MEID, II. del, prav tam, 26.

⁷ Takšen sklep nasprotuje disciplinarni razdvojenosti v slovenski znanstveni srenji, ki je še v bližnji preteklosti ob prevodih Marxovega Kapitala (ne nenaključno) pokazala najbolj prikrite polemične strasti v odkrivanju ideoloških dimenzij znanstvenega spoznanja.

hoteli zaobseči vso širino teoretske dediščine ekonomske znanosti, kajti naš namen ni arheološko kopanje za skritim blagom (zgodbino filozofije, ekonomije...), temveč želimo s kopanjem doseči samo to, da bi postal vrt bolj ploden. Ker je naše razumevanje in raziskovanje spoznavno teoretskih problemov samo sredstvo nadaljnje analize, nam je bližja od klasične opredelitve gnoseologije zastavitev epistemologije v francoskem pojmovanju (od Bachelarda do Althusserja), ki vključuje poleg čisto spoznavnih problemov še teorijo znanosti in širše vidike znanstvene prakse.⁸ Po eni strani nas torej zanima širša družbena ekonomska in razredna rekonstrukcija zgodovine znanosti, ki v preučevanju materialnih, ekonomskih, političnih, socio-kulturnih, ideoloških zgodovinskih procesih »produkcijskih načinov« vidi hkrati temelj nastajanja teoretske znanstvene produkcije, po drugi strani pa izhajamo iz specifične samostojnosti in odvojenosti čisto teoretskega znanstvenega spoznanja, ki s svojo intuicijo in fantazmom pogosto presega čutno zaznavne meje zgodovinske realnosti. Marxovo videnje spoznavno teoretske revolucije pomeni enega vrhuncev evropske duhovne tradicije 19. stoletja in predstavlja hkrati izhodišče za kritičen pretres evropske zgodovine znanosti, ki dokazuje svojo teoretsko relevantnost in življenjsko izrazno moč tudi v zadnji tretjini XX. stoletja.

Antična filozofija z Aristotelom predstavlja začetek evropske znanstvene tradicije, ki je pokazala na temeljne gnoseološke razcepe med teorijo in prakso, objektom in subjektom (ontološko primarnostjo objekta in sekundarno, pasivno vlogo človeka kot subjekta) ter razteza svoj vpliv preko sholastike T. Akvinskega in renesanse na temeljne veje novoveške znanosti. Globokoumnost in domišljenost grške znanosti (filozofije) ni nikakršen rezultat »grškega čudeža«, ki ima stoletno tradicijo evropocentrističnega razumevanja zgodovine, temveč pomeni združitev tisočletnih spoznanj, ki so nastajale pri drugih narodih sredozemskega bazena, segala preko Arabskega polotoka k obalam Evfrata in Tigrisa in preko Perzijskega zaliva v Indijo in posredno celo Kitajsko, združevala je tradicijo starih kultur srednje Afrike in drugih oddaljenih civilizacij, od katerih je vsaka drugo razumela kot barbarsko. Različne civilizacijske kulture so se na vrhuncu svoje moči povezovale s številnimi kopenskimi in pomorskimi potmi, njihova povezanost in soodvisnost je v določenih obdobjih odigrala pomembno vlogo razcveta človeške civilizacije,⁹ tako da je določen preplet različnih »načinov duhovne produkcije,« različnih spoznanj in kulturnih dosežkov ter selektivne blagovne menjave v mnogočem prisoten pred prežemanjem različnih produkcijskih načinov, ki jih je na osnovi blagovne produkcije in kapitalске

⁸ Za Althusserja je epistemologija »teorija pogojev in oblik znanstvene prakse in njene zgodovine v različnih konkretnih znanostih.« L. Althusser, *Elementi samokritike*, BIGZ, Beograd 1978, 87. (Glej tudi Marksizam u svetu, št. 7/8, 1975, 167.)

⁹ E. Kale, *Povijest civilizacije*, Školska knjiga, Zagreb 1982, str. 13.

logike razvoja kasneje vzpostavil razvijajoči svetovni kapitalistični sistem.¹⁰

Novoveška znanost je s Kopernikom in Gallilejem v središče postavila naravo, njeno spreminjanje in presnavljanje, ki je predvsem rezultat človeškega dela. Preprosto spoznanje, da zemlja ni plodna zaradi naravnega bogastva ali božjega daru, temveč zaradi delavčevega dela, zahteva raziskovanje naravnih zakonitosti in človeškega dela v procesu produkcije, ki se dvesto let kasneje udejani v Smithovi delovni teoriji vrednosti in analizi »vzrokov bogastva narodov«.

Toda pot do tega spoznanja ni bila lahka in je novoveško znanost vodila celo do postavitve spoznavnega problema in spoznavnostne teorije kot temeljne filozofske discipline, philosophia prima, ki pričenja z Descartesovo paradigmo metafizičnega dualizma teorije in prakse in znotraj teoretičnega z dualizmom subjekta in objekta. Pri tem je novoveška filozofija ostala vpeta v razdvojenost družbene in tehnične delitve dela manufakturne kapitalistične produkcije,¹¹ ki je revolucionarna nasproti fevdalni naravni proizvodnji in srednjeveški misli, toda hkrati še vedno ni dosegla tiste stopnje produkcijske univerzalnosti (vzpostavitve abstraktnega družbenega dela), da bi lahko postavila identiteto subjekta in objekta, teoretičnega in praktičnega v razvitem strojnem načinu gospodarjenja liberalnega kapitalizma.¹² Že v Kantovi kritiki mehanicističnega (metafizičnega) materializma in subjekta kot tabule rase spoznavnega procesa (subjektivizma) predstavlja poudarjanje praktične dejavnosti most preseganja novoveške metafizike, Fichte primat praktičnega pretvori v princip nove filozofije prakse, s čimer se »gnoseološki odnos pravzaprav ukinja in presega, z njim pa tudi sama spoznavna teorija kot disciplina metafizike«,¹³ ki odstopi mesto ontološki razrešitvi spoznavnega problema pri Heglu in kasneje pri Marxu. Hegel je radikalno presegel spoznavnoteoretski dualizem novoveške filozofije, ker je v središče zgodovine postavil človeka in njegovo delo kot temelj človekove samodejavnosti in samopotrjevanja — objekt spoznanja je tako najprej predmet človeškega dela, narava postane kot človeška narava del njegove lastne zgodovine. Heglov prispevek k ontologiji spoznavnega procesa je najprej v tem, da »dojema bistvo dela in pojmuje predmetnega človeka (...) kot rezultat njegovega lastnega dela«,¹⁴ toda Heglovo razumeva-

¹⁰ Podrobnejši razvoj zahodne znanosti, njen impresivni vzpon in povezanost z drugimi kulturami (in njihovimi produkcijskimi načini), lahko najdemo v obsežni Unescovi studiji *Science and the Factors of Inequality*, iz. Charles Moraze, Unesco, Bern 1979. Delen prevod in nekatere druge pomembnejše sestavke tega področja najdemo v tematski številki *Markszizma u svetu*, št. 11/12, 1980.

¹¹ Marx v *Kapitalu* Descartesu navrže, da v svoji analizi gleda skozi »manufakturna očala«. Glej: K. Marx, *Kapital*, I. knjiga, Cankarjeva založba, Ljubljana 1961, 442.

¹² E. Ziksel, *Socialni izvori nauke novog veka*, *Markszizam u svetu*, št. 9/10, 1980, 90—91.

v razvitem strojnem načinu gospodarjenja liberalnega kapitalizma.¹²

¹³ L. Veljak, *Markszizam i teorija odraza*, *Naprijed*, Zagreb, 14.

¹⁴ MEID, I. del, Cankarjeva založba, Ljubljana 1971, 379.

nje dela je identično pojmu dela nacionalne ekonomije, ki je teoretsko izrazila samo zakon odtujenega dela».¹⁵

Na tem mestu velja opozoriti na zanimivo vprašanje, zakaj se je Marxova kritika Hegla v Ekonomsko filozofskih rokopisih navezovala na prve Marxove poizkuse kritike nacionalne ekonomije, ki je vodila tudi v kasnejšo tesno povezanost Heglove dialektike in kritike politične ekonomije, kot opozarja že Lenin ob branju Kapitala. Marx namreč odkrije skupni imenovalec Heglove filozofije in politične ekonomije — človeško delo, ki ju medsebojno tesno povezuje, »pri čemer izhaja, če je kritika nacionalne ekonomije izvedena iz razumevanja Heglove dialektike, da je kritika dialektike pomembnejša od kritike same politične ekonomije«.¹⁶ Marxova kritika politične ekonomije potemtakem temelji na Heglovi dialektike (oziroma na Marxovem »aufhebung« Heglove dialektike) in njenem razumevanju (zanimanju) spoznavno teoretske metafizike novoveške znanosti, čeprav je na kraju Heglovega razumevanja realnosti izbrisana vsakršna različnost med realnim in idealnim — realna zgodovinska dialektika postaja namreč samo miselna dialektika, abstrakcija absolutnega duha. Če je novoveška filozofija izhajala iz spoznavno teoretskega kroga čutnega in racionalnega, enačenja med naravo in racionalnim človeškim mišljenjem kot ideološko legitimacijo porajajočega meščanstva in kapitalističnih produkcijskih odnosov, je Hegel s svojim zgodovinskim idealizmom postavil osnovo preseganja empirizma in racionalnega razumevanja družbeno zgodovinskega razvoja, ki je končal v labirintu idealizirane (idealne) zgodovine absolutnega. Marxovo kritično zanihanje in preseganje (spomnimo se samo »porodnih bolečin« konceptsprejemanje Hegla ni zgolj preprosta spreobrnitev z glave na noge, zamenjava idealizma z materializmom, temveč dolgotrajno spopadanje, zanihanje in preseganje (spomnimo se samo »porodnih bolečin« konceptualizacije Kapitala), ki v središče pozornosti in materialistične spreobrnitve postavi proces produkcije življenja družbe, na katerega se vežejo (kot notranja vez in pogojenost hkrati) politični in ideološki procesi, misli in ideje glave. Marx spoznavni problem pripelje do skrajnih meja njegove samoukinitve, ker spoznanje razkriva protislovnost predmeta raziskovanja (zgodovine) in hkrati oblikuje zavest njegovega spreminjanja. Moč in veljavnost Marxove metode tako tiči v njenem načinu spoznanja, ki celovitost miselnih abstrakcij meščanskega sveta pripelje do mišljenja revolucije, podobno kot tudi interpretativno filozofijo privede do revolucionarne vloge osveščanja subjektov družbenega prevrata.¹⁸

¹⁵ MEID, I. del, prav tam, 313.

¹⁶ H. Burger, Znanost povijesti, Biblioteka savremene političke misli, SSO CS Zagreb 1978, 67.

¹⁷ L. Veljak, prav tam, 29.

¹⁸ G. Petrović 11. tezo razloži kot temelj teorije revolucije: »Filozofi so samo interpretirali svet, toda potrebni so misleci, ki bodo domislili možnosti revolucije. Stvar je v tem, da se svet spremeni, toda ne kar tako temveč revolucionarno.« G. Petrović, Mišljenje revolucije, Naprijed, Zagreb 1978, 25.

Osnovni teoretski obračun s tako zastavljenim predmetom raziskovanja je postavljen v politično ekonomijo, znanosti, ki proučuje osamosvojeni, objektivizirani produkcijski proces, ki je zanjo v osnovi naraven in večer, njegova danost oziroma spremenljivost je neprašljiva, zato se običajno ekonomska znanost zateka k preučevanju produkcije, razdelitve, menjave in potrošnje, izboljšanju produkcijsko organizacijskih in družbeno razdelitvenih razmerij v ustvarjanju družbenega bogastva. Takšen produkcijski pragmatizem in delitveni utilitarizem pa je v osnovi rezultat teoretskega razreševanja spoznavno teoretskih problemov, ki jih je novostajajoča ekonomska veda podedovala od novoveške znanosti.

Ker bomo obravnavali nekatera metodološka in vsebinska vprašanja Marxove postavitve kritike politične ekonomije kasneje, zadostuje sklep:

- a) da je Marx na ravni kritike politične ekonomije kot paradigme njegovega razumevanja ekonomske znanosti in njene družbene naravnosti odprl povsem nove horizonte spoznavno teoretskega problema;¹⁹
- b) da rešitev dosedanjih spoznavno teoretskih razcepov ni mogoče najti v teoriji temveč samo v praksi kot družbeno produkcijski dejavnosti (različnih konkretno zgodovinskih produkcijskih načinov);
- c) da je družbena zgodovina rezultat določene človeške produkcije, spreminjanja narave in človeka samega, zato je »sovpadanje spreminjanja okoliščin in človeške dejavnosti ali samospreminjanje« moč dojeti in racionalno razumeti samo kot revolucionarno prakso.²⁰
- d) da je osrednje polje Marxovega spopada z metafiziko mišljenja in pozitivizmom prakse kritika politične ekonomije in s tem konceptualizacijo produkcijskega načina in njegove artikulacije.²¹

V nasprotju z Marxovo dediščino razreševanja spoznavno teoretskega problema se v okviru II. in III. Internacionale²² v marksistični teoriji ponovno obnavlja metafizični pozitivizem, kanonizacija gnoseologije,

¹⁹ A. Schmidt pojasnjuje, da se pozitivistično rezumevanje Marxove spoznavne teorije »ne more ločiti od razvoja politične ekonomije«, kolikor sploh velja pri Marxu uporabljati klasično terminologijo kot »teorija spoznanja«, »politična ekonomija«, ki ostaja tostran domišljanja novoveške filozofije.

A. Schmidt, *Povijest i struktura, pitanja marksističke istorije*, Komunist, Beograd 1976, 37.

²⁰ MEID, II. del, prav tam, 357.

²¹ Naša politična ekonomija nikoli ni posvečala posebne pozornosti predmetu in metodi svoje analize, o produkcijskem načinu in načinu gospodarjenja govori brez razlik kot o nečem samorazumljivem, samospoznavnem, pri čemer običajno »materialno«, »gospodarno« (=materialno življenje družbe) razume v stvarnem, predmetnem pomenu in ne kot celotnost produkcijskih, razrednih odnosov, ki stoje za temi predmetnimi (blagovnimi) razmerji in ki predstavljajo pravi predmet politične ekonomije.

²² Mednarodno marksistično srečanje v Cavtatu, je bilo 1982 v celoti posvečeno teoretskim in praktičnim problemom marksizma II. in III. internacionalne. Glej *Socijalizem u svetu*, 1982/83.

ki na koncu, v tridesetih letih, končuje v popolnem dogmatizmu in stalinizaciji revolucionarne prakse. Ponovno vzpostavljanje gnoseološkega razkola subjekta in objekta, teorije in prakse, dobi svojo teoretično nastavitvev v t. i. teoriji odraza, ki vseskozi postavlja notranje mejnike ortodoksije in heterodoksije, avtentičnega in neavtentičnega marksizma. Teorija odraza obnavlja dediščino ontološkega realizma novoveške znanosti, ki je družbo razumela kot neko višjo, mehanicistično in nadrejeno organsko celoto, zaprto nasproti posamezniku in njegovi privatni dejavnosti (glej Heglovo kritiko nemškega ekonomskega liberalizma, postavitev racionalne države, organizacistični pozitivizem Comta, Durkheima in podobno), zato se objektivna stvarnost samo reflektira v subjektu spoznanja, celotna nadgradnja pa je samo odraz materialne baze. Tako se obnavlja stara platonistična idealizacija »objektivno obstoječega« in metafizična pasivizacija miselnega sveta, ki ontološko postavlja »nadgradnjo« kot nekaj drugorazrednega, subjektivnega in posledičnega. Subjekt, zaprt v spone imitiranja dane baze, izgubi vso revolucionarno potenco preseganja obstoječega, dana praksa postane edini kriterij resničnosti teorije, ki sedaj samo še potrjuje dano, čeprav ga želi navidezno, z bedesedami (ideologijo) preseči.²³ Na tem mestu je kvadratura kroga kontemplativnega položaja spoznavne teorije in teorije odraza povsem očitna, ker razkriva v naši dosedanji analizi prezrto ideološko zastavitev »problema spoznanja«, ki sega v novoveški znanosti od Descartesovega idealističnega dualizma do Marxove materialistične spreobrnitve.²⁴

Že sama zastavitev »problema spoznanja« je ideološka, ker ni opredeljena z realnimi problemi, temveč je rezultat že postavljene teorije in vnaprejšnjih raziskovalnih interesov, tako da na kraju rešitev samega problema v bistvu izhaja iz njegovih predpostavk. To pomeni, da je do Marxa »problem spoznanja« postavljen v znanosti kot nekakšno jamstvo možnosti spoznanja, ker je v tradicionalni znanosti »realen objekt« vedno dan v svoji čistosti, v predteoretskem stanju, od koder potem pričenjamo z empirično analizo in abstrahiranjem, ki tudi subjekt spoznanja postavi (podobno kot prej »realnost«) na mesto polne objektivnosti opazovalca zunaj njegovega družbenoekonomske-

²³ Primerjaj H. Lefebvre, Sociologija spoznaje i ideologija, Pitanja, št. 8, 1979, 48.

²⁴ Ideološkost spoznavnega procesa je tista prelomna točka spoznanja, ki razlikuje na eni strani ideologijo kot lažno, napačno zavest, kjer se »ljudje in njihova razmerja prikazujejo kot v cameri obscuri« (MEID, II. zv., prav tam, 25) od ideologije kot »pozitivne znanosti«, ki je najbolj neposredno vpletena v materialno dejavnost in materialno občevanje »ljudi« (MEID, II. zv., prav tam, 24). Po našem mnenju je prav preplet različnih oblik zavesti z materialnimi družbenimi razmerji osrednje mesto »preizkusa« »pozitivne znanosti«: kako ločiti vključenost ideologije na samem začetku produkcije (produkcijski način) od nastajanja in reprodukcije ideoloških predstav o tej povezanosti (artikulaciji produkcijskih načinov). O večplastnosti povezav med ideologijo in produkcijo piše I. Paić, Ideologija i njeno proizvođenje kot Uvod v dve tematski številki Marksizma u svetu — Marksizam i ideologija, št. 5—6, 7—8, 1979.

ga položaja in razrednih interesov.²⁵ Tako je proces spoznanja vedno določeno posredovanje med »realnim objektom« in »objektom spoznanja« (konkretnim in miselnim konkretnim pri Marxu), ki ga določa na eni strani človekova aktivna (produktivna dejavnost) in na drugi ideološki mehanizem same teoretske prakse in šele njuna medsebojna združitev predstavlja dejanski predmet spoznanja (spoznavna praksa producira svoj objekt). Kriterij »resnice« našega spoznanja je lahko samo revolucionarna praksa (ne prakticistična ali pragmatična praksa), ki spoznavnost vključuje v samo spreminjanje te prakse in ni zunaj nje kot pri teoriji odraza.

Teorija odraza namreč nasprotno ponovno vzpostavlja »problem s spoznanja« z ločitvijo teorije in prakse, subjekta in objekta, razcepitvijo samega subjekta na »dva dela, od katerih je eden racionalen toda nemočen, drugi pa premočan toda iracionalen.«²⁶ Teorija odraza je s svojo pasivizacijo subjekta, obnavljanjem metafizike in pozitivizma, zanemarjanjem ideološke vpetosti spoznanja v družbeno totaliteto, prakticismom »kriterija resnice« v dobršni meri povzročila izgubo kompasa revolucionarne teorije in prakse XX. stoletja, zato je kritika teorije odraza in okolja, v katerem se pojavlja (dogmatski marksizem stalinistične orientacije skupno z družbenimi pogoji svoje reprodukcije) osnova reaktualizacije Marxove misli od preprostega obnavljanja do njenega dejanskega ustvarjalnega razvoja.²⁷ Teorija odraza je končala v svojih zgodovinskih prizadevanjih natančno tam, kjer se je v svoji ideološki pristranosti želela najbolj oddaljiti — pristaja na stališču meščanske metafizike in pozitivizma, zato je njena kritična analiza primarna tudi za opredeljevanje meščanskih metodoloških dosežkov, ki so pomembno vplivali na meščansko ekonomsko teorijo.²⁸

²⁵ Sociologija spoznanja je v XX. stoletju svoje moči (Lukács, Manheim, frankfurtska šola, Habermas...) zastavila v analizo medsebojnega vpliva interesov v najširšem pomenu, ki z ideologizacijo spoznanja povzroča »spoznavni efekt« — hkratnost uvida in privida spoznanja, ki povzroča, da isti predmet preučevanja (na primer kapitalistični produkcijski način) vodi do različnih spoznavnih rezultatov (Marxova kritika politična ekonomija in produkcijski način nasproti marginalizmu in načinu gospodarjenja). Glej dela: J. Habermas, Spoznaja i interes, Nolit, Beograd 1978; J. Rusconi, Kritična teorija društva, Stvarnost, Zagreb 1974; K. Manheim, Ideologija i istorija, Nolit, Beograd 1968.

²⁶ L. Veljak, n. d., 217. L. Veljak nadaljuje tradicijo korčulanske šole marksizma, ki enega najostrejših napadov na dogmatski in ortodoksni HISTOMAT usmeri ravno na gnoseološko (epistemološko) področje (Glej tudi M. Kankrga, Etički problemi u djelu K. Marksa, Naprijed, Zagreb 1963).

²⁷ M. Cekić, Konstitutivna vloga prakse v spoznanju, Anthropos, I—IV, 1973, 23.

²⁸ Teorija odraza je pustila svoje sledove tudi v jugoslovanski filozofiji in sociologiji, čeprav se po prelomu s stalinistično prakso obe pojavita kot njeni najostrejši kritiki. Samo v politični ekonomiji se je trdovratno ohranjala stara miselnost teorije odraza, ki jo je dedovala od pri lenin-grajski šoli politične ekonomije in posredno tudi od metafizičnega pozitivizma meščanske neoklasične šole. Politični prelom s stalinizmom ne zanika kanonizacije marksizma, ki je zaradi razredne naravnosti in pragmatizma izredno prilagodljiv najrazličnejšim zgodovinskim okoliščinam.

Metafizičnost, ideološkost, pozitivizem, parcialnost spoznavno teoretskih nastavitvev je samo druga stran protislovnosti družbenozgodovinskega razvoja, postopnosti porajanja novih potreb družbene prakse, kjer vse bolj raznovrstni in kompleksni družbeni pojavi razvijajočega se kapitalističnega načina produkcije in njihovo obvladovanje zahtevajo temeljito prevetritev spoznavno teoretskih pristopov in preseganje tradicionalnih znanstvenih paradigem. Stvarnost sestavljajo vedno dejstva in možnosti,²⁹ njuna razmejitev pa postavlja tisto ločnico, ki znanstveno spoznanje ločuje na pozitivistično, ideološko apologetsko opisovanje obstoječega (zoževanje realnosti na čista dejstva, negacijo resničnih možnosti) in na kritično, ustvarjalno, revolucionarno znanstveno spoznanje, ki vedno vzporeja dejstva z njihovimi možnostmi in s tem opozarja na iracionalnost in nehumanost sedanosti. Kritično (revolucionarno) razumevanje realnosti kot enotnost dejstev in možnosti pogojuje tudi spoznavno teoretski proces, ki mora omogočati ne samo spoznanje stvarnosti, temveč tudi njeno spreminjanje:

- a) ker teoretska praksa in njeni dosežki prek ideološke vpetosti in družbeno organizacijskih mehanizmov postajajo družbeno dejavni, produktivni ustvarjalci družbene realnosti;
- b) ker družbena realnost vpliva na teoretska spoznanja, odreja njegovo teoretsko polje in način gibanja po njem, način njegovega ideološkega posredovanja.³⁰

Spoznavnoteoretska metoda je vedno enotnost načina raziskovanja in načina razlage, ki vzpostavlja obojestransko povezanost dveh spoznavnih modelov: konkretno — abstraktno — konkretno (Lenin, G. della Volpe) in abstraktno — konkretno — abstraktno (Marx Althusser), ki pomenita samo dve obliki sestopanja mišljenja k spoznanju realnosti. Oba modela spoznanja nista medsebojno ločena, kot bi to rada dokazala pozitivistična znanost, temveč sta samo obliki načina raziskovanja in razlage, o katerih govori Marx v drugem predgovoru prve knjige Kapitala.³¹ Za kritično znanost je način razlage hkrati način raziskovanja, miselno spoznanje in dedukcija apriornih zakonov in njihovih izpeljav je v procesu spoznanja (sistematizacije kategorij) hkrati razkrivanje strukture in delovanja najrazvitejše konkretne stvarnosti.³² Metafizično ločevanje abstraktnega (teoretskega) in kon-

²⁹ O metodološkem razmejevanju obstoječega in možnega kot dveh vidikov stvarnosti glej podrobneje D. Šušnjič, *Kritika sociološke metode*, Gradina, Niš 1973, 187—189.

³⁰ »Naloga kritičnega spoznavno teoretskega pristopa je razvijati iz sedanjih principov sveta nove principe«, tako da »sveta ne anticipiramo dogmatično ampak da hočemo iz kritike starega sveta najti novega... Če konstrukcija prihodnosti ni gotovost za vse večne čase ni naša stvar, je tem bolj gotovo, kaj moramo storiti zdajle, mislim, brezobzirno kritiko vsega obstoječega, brezobzirno v smislu, da se kritika ne boji svojih rezultatov in prav tako ne konflikta z obstoječimi silami.«
MEID, I. zv., prav tam, 144.

³¹ K. Marx, *Kapital*, I. knjiga, prav tam, 22.

³² Na tem mestu je zelo pomembno razlikovanje med abstraktno teoretsko in konkretno zgodovinsko ravnijo analize, med produkcijskim načinom kot abstraktno teoretskim sistemom in produkcijskim načinom

kretnega (praktičnega), indukcije in dedukcije, analize in sinteze dejansko temelji na dualizmu spoznavnega problema, ker ne razume:

- a) Da konkretno kot enotnost protislovnih pojavov lahko miselno reproduciramo v kompleksen sistem logično povezanih pojmov (kategorij), od katerih se vsak nanaša na del te stvarnosti in v svoji celovitosti tvori sintezo pojmovnih opredelitev — teoretski sistem. Pozitivistične znanosti razumejo abstraktno samo kot skupno lastnost konkretnega, sinonim čisto miselnega, ki obstaja samo v zavesti, v človeških možganih kot miselno ali kot pomen besede — znak, za kritično znanost pa obstaja abstraktno tudi v realnosti (na primer abstraktna vrednost blaga, ideologija, religija, simbolni znaki).³³
- b) Da indukcija ne pomeni zgolj analize empiričnih dejstev, proces pridobivanja znanja in dedukcija samo razlago že oblikovanega znanja, ki stoji že pred tem v naši glavi, temveč njuno navidezno ločitev zamenjuje njuna medsebojna prepletanost in soodvisnost. Indukcija je namreč vedno proces konkretizacije tistih predstav in pojmov, s katerimi raziskovalec že razpolaga in se zato pojavlja kot »dedukcija, kot proces izpolnjevanja izhodiščnih pojmov z novimi opredelitvami, ki so dobljene iz dejstev s pomočjo abstrakcije«. ³⁴ In nasprotno: dedukcija ni več zgolj metoda razlage gotovega znanja, formalnega razvijanja določb temveč metoda stvarnega razvoja znanja, ker v sebi »organsko vključuje empirične momente« in se vzpostavlja s pomočjo induktivne analize empiričnih dejstev.³⁵

Marxova metoda spoznanja, ki je tesno povezana s predmetom kritike politične ekonomije, temelji na dveh osnovnih razlikovanjih: povezanosti dveh ravni znanstvene analize in povezanosti načina raziskovanja in razlage. V njegovi teoretski analizi imamo opraviti z dvema ravnema znanstvenega spoznanja:

- a) abstraktno teoretska raven z dedukcijo pojmov reproducira »enotnost različnega« (Marx) v njegove »določujoče donose« (Lenin);
- b) konkretno zgodovinska raven pa pomeni postopno konkretizacijo prve ravni v obliki kritične analize konkretno zgodovinskih feno-

kot konkretno zgodovinskim sistemom (kot predmetom analize politične ekonomije). Glej podrobneje B. Kovač, Marxov ekonomski sistem in sodobni kapitalizem, magistrsko delo, Ekonomska fakulteta, Ljubljana 1979.

³³ E. V. Iljenkov, *Dijalektika abstraktnog i konkretnog u Marksovom Kapitalu*, Komunist, Beograd 1975, 255.

Iljenkov dokazuje, da je kategorija abstraktna, ker ne zajema kompleksnosti konkretne stvarnosti, temveč zaobseže samo njene posebne momente, nasprotno pa je vsak pojem istočasno konkreten, ker ne fiksira formalne — obče lastnosti v pojavnih mnogovrstnosti temveč izraža konkretno odrejenost tistega dejstva (pojavnega), na katerega se nanaša.

³⁴ E. V. Iljenkov, n. d., 111.

³⁵ E. V. Iljenkov, n. d., 110.

menov in predstavlja povezavo med teorijo in prakso v različnih oblikah razrednega boja.³⁶

Osnovno epistemološko vprašanje, ki se je zastavilo Marxu že na samem začetku spoprijema z zgodovinsko prakso, je bilo: kako doseči spoznanje o določenem zgodovinskem pojavu, a se hkrati izogniti čerem in zablodam tedanje meščanske znanosti (fenomenološki historiografiji, pozitivizmu in abstraktnosti ekonomije, spekulativnosti in metafizični filozofiji zgodovine)? Enostranski spoznavni krog: konkretno — abstraktno — konkretno, ki se ga drži meščanska ekonomska znanost je za Marxa preprosto napačen in vodi do »razblinjanja teoretske predstave«, aprioristične deduktivne miselne konstrukcije, ki nikoli ne zajamejo in pojasnijo konkretno zgodovinske realnosti. Zato je lahko prvi spoznavni krog samo funkcionalni del drugega spoznavnega kroga abstraktno—konkretno—abstraktno, ki »abstraktne opredelitve pripelje k reprodukciji konkretnega po miselni poti«. ³⁷ V spoznavnem gibanju konkretno abstraktno — konkretno prvo »konkretno« pomeni »enotnost mnogovrstnosti«, konkretno stvarnost kot izhodišče raziskovanja (Anglija 1857. leta, sodobni svet leta 1984) nasproti zadnjemu »konkretno«, ki predstavlja rezultat našega procesa spoznavanja, reprodukcijo »konkretnega po miselni poti«, ki v bistvu temelji na drugem krogu spoznavanja: abstraktno — konkretno — abstraktno.³⁸

Marxova metoda raziskovanja vsebuje natančno opredeljevanje in analizo zgodovinskega, empiričnega, statističnega materiala: od poročil tovarniških inšpektorjev, statističnih služb, številnih industrijskih, bančnih in poljedelskih podatkov do lastnih empiričnih raziskovanj, ko analitično razčlenjuje konkretno zgodovinske oblike, odkriva njihove notranje zveze, vključuje analizo pojmovnih sistemov drugih teoretikov, razvija načine miselnega eksperimenta z metodo *reductio ad absurdum*, formulira hipoteze in vključuje njihova zgodovinska preverjanja, da bi na kraju pojasnil abstraktne zakone gibanja konkretno zgodovinskih pojavov, kjer vedno vzporeja dejstva z njihovimi možnostmi (to je temeljna značilnost materialistične metode in kritične znanosti). Marxova metoda raziskovanja poteka po dveh poteh: ena vodi od analize konkretnega do vedno ožjih abstrakcij, druga se vrača nazaj h konkretnemu, ki je za mišljenje samo »način, da si konkretno prisvaja, ga reproducira kot duhovno konkretno«, kot »pov-

³⁶ Podrobnejšo opredelitev obeh ravni analize in ustrezno literaturo avtor podaja v: B. Kovač, Marxov ekonomski sistem in sodobni kapitalizem, prav tam.

³⁷ MEID, IV. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1968.

³⁸ E. Mandel pravilno opozarja, da so mnogi teoretiki Marxovo metodo reducirali na prehod abstraktno — konkretno, pri čemer so spregledali, da je konkretno vendarle izhodiščna točka raziskovanja (stalna predpostavka je vedno subjekt, družba), kar Marx vedno znova opozarja tako v svojem metodološkem poglavju v *Grundrisse* kot v *Kapitalu* kot tudi v *Glosah Wagnerju*.

E. Mandel, Kasni kapitalizam, EC SOH, Zagreb 1980, 13L15.

zetek mnogih opredelitev«, ³⁹ toda ta sestop je mogoče opraviti šele takrat, ko smo izluščili tiste odločujoče najpreprostejše, enostavne ekonomske kategorije, ki šele omogočajo nastanek »ekonomskih sistemov«. Ti dve poti pa nista vsaksebi temveč potekata vzporedno, Marxov način razlage ni preprosto posledica (rezultat) predhodnega načina raziskovanja, temveč je njegov sestavni del, zato metoda kritike politične ekonomije ni preprost historiografski zapis materiala (enačenje logičnega in zgodovinskega), temveč je hkrati tudi apriorna, spekulativna teoretska konstrukcija, ki šele omogoča »ureditev zgodovinskega materiala«, ⁴⁰ ne da bi pri tem ostala heglovska apriorna konstrukcija kot »proces nastajanja konkretnega samega«. ⁴¹

Marxov sistemski razvoj kategorij v metodi razlage, njegova »produkcija pojmov« temelji na naslednjih osnovnih premisah:

- a) da mora najprej raziskovanje »do podrobnosti obvladati materijo, analizirati njene različne razvojne oblike in izslediti njihovo notranjo zvezo«; ⁴²
- b) da je predmet raziskovanja v svojem razvoju dosegel določeno raven zgodovinske razvitosti, ki omogoča analizo notranjih odnosov in določitev zakonitih tendenc zgodovinskega razvoja; ⁴³
- c) da razlaga pričanja s povsem preprostimi kategorijami, najenostavnejšimi oblikami družbe (na primer blagom), ker lahko »izražajo vladajoče odnose nerazvitejše celote ali podrobneje odnose razvitejše celote« in se zgodovinsko izraziteje pojavljajo šele v najrazvitejših družbenih oblikah; ⁴⁴
- d) da ekonomskih kategorij ne smemo konstruirati v deduktivne verige in abstraktne sisteme »po vrstnem redu, v katerem so bile zgodovinsko odločujoče«, temveč se morajo medsebojno strukturirati (sistemsko razvijati) po vrstnem redu, ki ga določajo najrazvitejše družbene oblike (produkcijski načini); ⁴⁵

³⁹ MEID, IV. zv., prav tam, 33—34.

Marxova analiza od konkretnega vodi do čedalje preprostejših in ožjih abstrakcij, temeljnih opredelitev, ki jih nazadnje fiksiramo kot apriorne opredelitve abstraktno teoretskega sistema in jih povratno deduktivno razvijamo nazaj do izhodiščnih empiričnih abstrakcij, vendar to gibanje ni preprosti proudhonistični niz kategorij, sistemov, ker Marx v posebnem postopku historiziranja ekonomskih kategorij vedno vključuje določene zgodovinske predpostavke.

⁴⁰ MEID, II. zv., prav tam, 26.

⁴¹ MEID, IV. zv., prav tam, 34.

Na to povezanost in odvisnost smo v dosedanjem raziskovanju že opozorili. Glej B. Kovač, O odnosu zgodovinskega in logičnega v strukturi Marxovega Kapitala, Ekonomska revija, Ljubljana, 1980, št. 3—4, in B. Kovač, Marxov ekonomski sistem in sodobni kapitalizem, prav tam.

⁴² K. Marx, Kapital, I. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961, 25.

⁴³ B. Kovač, Marxov Kapital i savremena istorija kapitala, Socijalizam, Beograd, 1982, št. 12, str. 1922, kjer avtor opozarja na zanimivo vzporednico s Kozo-Unojevo analizo abstraktno teoretskih in konkretno zgodovinskih sistemov. Glej Kozo-Uno, Principles of Political economy, The Narvester Press, 1980).

⁴⁴ MEID, IV. zv., prav tam, 38.

⁴⁵ MEID, IV. zv., prav tam, 41.

- e) da se mora dialektični razvoj kategorij (»produkcija pojma«) na določenih ravneh analize (momentih, točkah) dopolnjevati z zgodovinskim raziskovanjem (»zgodovinskimi predpostavkami«) kot nujnim notranjim pogojem nadaljnjega razvoja sistemskega (sistema-tičnega) razvoja kategorij;⁴⁶
- f) da sistemsko členjenje kategorij v svojem specifičnem sestopanju od abstraktnega h konkretnemu predstavlja abstraktno teoretski sistem, ki omogoča »pravilno razumevanje sedanosti in predstavlja ključ razumevanja preteklosti«.⁴⁷

Ce vzpon od abstraktnega h konkretnemu predpostavlja dialektično enotnost deduktivnega in induktivnega, analize in sinteze, bistva in pojava, delov in celote..., če se torej »življenje materije zrcali v ideji, torej lahko se zdi, da imamo opravka s konstrukcijo apriori«⁴⁸ ne da bi lahko »dialektično razvojno metodo« zamenjali z vulgarnim empirizmom meščanske ekonomske znanosti niti z metafizičnim idealizmom Proudhona. Marxova dialektična metoda je potemtakem mnogo bogatejša kot običajna metodologija abstrakcije, idealizacije, apriksimacije, miselnega eksperimenta, sukcesivne konkretizacije, katero danes s posebno ljubeznijo neguje pozitivistinča ekonomska znanost. Sistemski razvoj kategorij se namreč pri Marxu vedno dopoljuje z zgodovinskimi predpostavkami (abstraktno teoretska raven analize se venomer zoperstavlja konkretno zgodovinski), tako da abstraktno teoretski sistem v svoji relativni osamosvojenosti vsebuje vse bistvene elemente zgodovinskega razvoja, ki na kraju omogočajo racionalno miselno prisvajanje konkretne stvarnosti z nadaljnji konkretno zgodovinskim preučevanjem in praktično (empirično) verifikacijo abstraktno teoretskih premis.

Celotna zgodovina nastajanja Kapitala dokazuje Marxove velike metodološke in vsebinske težave v kritiki razlage politične ekonomije na heglovski in proudhonistični način. Marx že v pismu Engelsu (1. 2. 1858) opozarja da bo Lassall hitro sprevidel, težavnosti »dialektične metode razlage«,⁴⁹ saj dialektični razvoj kategorij v abstraktno teoretskem sistemu zahteva »popravek« idealističnega načina razlage, ki daje privid, da gre za (proudhonistične op. B. K.) pojmovne opredelitve in dialektiko teh pojmov«.⁵⁰ Drugače bi pristali v Proudhonovem nerazumevanju metode kritike politične ekonomije, ki je vsako stvar z abstrahiranjem spremenil v enostavne »logične kategorije«, postavljene v skupine, nize, dokler ne dobimo na kraju »čiste logične formule gibanja«, ekonomskega sistema kot heglianskega

⁴⁶ »... naša metoda pokaže točke, kjer mora nastopiti zgodovinsko raziskovanje.«

K. Marx, Temelji slobode, Osnovi kritike politične ekonomije (Grundrisse), Naprijed, Zagreb, 1977, 170.

⁴⁷ K. Marx, Temelji slobode, prav tam, 171.

⁴⁸ K. Marx, Kapital, 1. zv., prav tam, 22.

⁴⁹ Marx — Engels, Dela (MED), 26. zv., Prosveta, Beograd 1979, 255.

⁵⁰ K. Marx, Temelji slobode, prav tam, 52.

gibanja »čistega uma«. ⁵¹ Marxov abstraktno teoretski sistem pomeni pojmovno rekonstrukcijo meščanskega sveta, ki je relativno avtonomna, ker ustvarja »razliko med realno in idealno podobo« ⁵² in preprečuje, da bi abstraktno teoretski sistem postal preprosta »fotografija realnosti«: Marx v kritiki Heglove metode v politični ekonomiji ne zavrača metodo abstrakcije in spekulativne konstrukcije, temveč se zoperstavlja nezgodovinskemu, metafizičnemu pristopu v izgradnji abstraktno teoretskega sistema (proudhonizem) kot iluziji o istočasnem »procesu nastajanja konkretnega samega« (heglorstvo). Zato njegovo teoretsko mišljenje ni preprosti odraz stvarnosti (fotografija z velike višine, ki prikazuje osnovne elemente pokrajine), prikazuje »zgodovino v koncentrirani obliki in ne njeno neposredno kopijo«. ⁵³

Specifična dialektika zgodovinskega in logičnega v Marxovi metodi kritike politične ekonomije omogoča razvoj pojmov, ki ne izhaja iz deduktivne logike apriornih teoretskih sistemov (kot na primer meščanska ekonomska znanost) temveč iz vsakokratne prehodne nujnosti zgodovinskih predpostavk. Tako na primer Marx pričinja analizo Kapitala z abstrakcijo blaga kot »najenostavnejše družbene oblike, v kateri se pojavljajo produkti dela v sodobni družbi«. ⁵⁴ Vendar že na semem začetku to ni običajen abstraktno teoretski razvoj kategorije, saj je blago kot najenostavnejša in (v tem primeru) najabstraktnejša ekonomska kategorija dejansko najkonkretnejši zgodovinski element meščanske družbe (na to dejstvo Marx neposredno opozarja v Glosah Wagnerju). Prvi krog pojmovne razlage abstraktno teoretičnega sistema (produkcijskega načina kot »idealeler Durchschnitt«) tvori abstraktno logičen krog blagovne forme (prva štiri poglavja Kapitala), ki se razvije v drugi logični krog šele preko kvalitativne točke prehoda, ki mora biti nujno konkretno zgodovinska. Zgodovinsko predpostavko predstavlja izenačenje ekvivalentne oblike blaga z denarjem kot zgodovinsko razvojno stopnjo splošnega ekvivalenta. Konkretno zgodovinska predpostavka denarja odpira vrata drugega spoznavno teoretskega kroga — kroga kapitala, kjer Marx nadaljuje s sijajnim miselnim eksperimentom logičnega razvoja blaga, denarja in vrednosti, kjer kapital (kot akumuliran denar) sam po sebi ni razumljiv, pojasni ga lahko samo njegovo nasprotje: menjalno vrednost kapitala razkriva uporabna vrednost delovne sile (delo kot pojmovna negacija kapitala ne zadostuje in ostaja na okopih rircardijanske politične ekonomije). Sprememba denarja v kapital zopet ni zgolj logična pojmovna konstrukcija na osnovi neke apriorne dialektične triade (menjalna vrednost — uporabna vrednost → sinteza = kapital) temveč zahteva vključevanja zgodovinskih predpostavk — predzgodovino kapitala in nastajanje (pojavljanje) delovne sile kot

⁵¹ MEID, II. zv., prav tam, 474, 476.

⁵² K. Marx, Temelji slobode, prav tam, 84.

⁵³ A. Schmidt, Povijest i struktura, Komunist, Beograd, 1976.

⁵⁴ K. Marx, Glosa na marginama udžbenika A. Wagnera, MED, 30. zv., n. d., 309—310.

blaga. Tretjo raven predpostavlja način produkcije vrednosti kot metode produkcije kapitala, ki zopet vključuje zgodovinsko raziskovanje razrednega boja in ekonomskih posledic znanstveno tehnološke revolucije v prehodu od absolutne k relativni metodi produkcije presežne vrednosti in podobno. Dejansko bi lahko skozi celotno »izložbo citatov ad libitum« (Marx) dokazovali pojmovno (sistemsko) izgradnjo Marxovega abstraktno teoretičnega sistema kot prepleta logičnih krogov in zgodovinskih predpostavk: blago denar — kapital — konkurenca med kapitali (Grundrisse), ki dokazuje, da »produkcija blaga na določeni točki nujno postaja kapitalistična blagovna produkcija« in ta »določena točka« ostaja pri Marxovi materialistični metodi zgodovine vedno zgodovinsko opredeljena.

Očitno so vse značilnosti Marxovega preloma v načinu spoznanja najbolj jasno opredeljene v njegovi metodi kritike politične ekonomije. Dejstvo je, da je Marx v svojem nikoli dokončanem ambicioznem načrtu sistematizacije filozofsko metodoloških vprašanj zapustil največ na področju politične ekonomije, zato je njeno preučevanje temeljnega pomena za materialistično razumevanje zgodovine.

Tradicionalno se področje znanosti opredeljuje s predmetom analize in ustrezno metodo raziskovanja ter razlage. Marxu njegov prelom s tradicionalnim modelom spoznanja omogoči tudi drugačno opredelitev predmeta ekonomske znanosti in še posebno politične ekonomije, ki predstavlja ne glede na kasnejše razcepe njeno jedro. Etimološki izvor besede politične ekonomije izhaja namreč iz klasične grške opredelitve »oikonomia« kot opisa hišnega gospodarstva, renesančno obdobje prestavi ekonomski problem na raven »makro gospodarstva«, da bi francoski merkantilist A. de Moncretien v »Traite de l'economie politique« prvič uporabil termin politična ekonomija kot splošni opis (sistematizacije) ekonomskih kategorij in ekonomskih problemov, ki ga je kasneje prevzela tudi angleška klasična politična ekonomija. Kot opozarja H. Katouzian, termin z zgodovinskega vidika ni imel nobenih ideoloških razsežnosti, izražal je samo tradicionalno povezanost ekonomskih problemov s širšimi družbenimi odnosi (ekonomskih kategorij in konceptov z neekonomskimi kategorijami in koncepti), praktični značaj ekonomskih spoznanj in njihovo vsakokratno udejanjenje z ekonomsko politiko različnih družbenih subjektov, povezanost ekonomske teorije z zgodovinsko stvarnostjo in podobno.

Naziv politične ekonomije je v klasični politični ekonomiji Smitha in Ricarda pomenil splošno ekonomsko znanost, v tem pomenu jo je prevzel tudi Marx, le da ji je določil novo teoretsko polje, medtem ko je v nemški literaturi pod vplivom zgodovinske šole pričel konec 19. stol. prevladovati izraz »nacionalna ekonomija« (National ökonomie), v anglosaksonski literaturi se pod vplivom Marshalla uveljavi skrajšana opredelitev ekonomike (Economics), francoska ekonomska znanost pa je ohranila sintagmo politična ekonomija tudi še v sodobnosti. Toda za navidezno nevtralnimi etimološkimi razgrajevanjem pojma politične ekonomije, ki sprva nastopi kot skupna sintagma za celovito

in splošno ekonomsko vedo, se dejansko skriva problem opredelitve samega predmeta politično ekonomske analize, ki z nadaljnjim razvojem in diferenciranjem ekonomske znanosti v postklasičnem obdobju postaja vsebinsko vse težje določljiv. V različnih postklasičnih usmeritvah se politična ekonomija zaznamuje s: a) splošno ekonomsko znanostjo, b) čisto ekonomsko teorijo, c) ekonomsko politiko, d) ekonomiko, e) institucionalno ekonomsko teorijo, i) ekonomsko sociologijo, f) makroekonomsko teorijo, g) temeljno družbeno zgodovinsko znanostjo in podobno. Različno pojmovanje politične ekonomije je v temelju odvisno od različnega predmeta (in tudi metode) analize, pri čemer različni avtorji in posamezne smeri postklasične ekonomije znanosti upoštevajo: a) produkcijo in delitev družbenega bogastva (blagostanja), b) blagovno produkcijo, c) način gospodarjenja, d) ekonomski sistem, e) državno gospodarstvo, f) doktrinarni teoretski sistem, g) produkcijski način in podobno. K tej diferenciaciji predmeta politične ekonomije lahko dodamo še različne deliteve politične ekonomije na meščansko in marksistično politično ekonomijo in na sorodne ekonomske discipline kot ekonomiko, ekonomsko politiko, ekonomsko analizo, teorijo ekonomskega sistema ..., ki tudi temeljijo na določeni različnosti v predmetu in metodi svoje analize.

V 19. stol. odkrijemo dvojno razlikovanje v ekonomski znanosti:

1) Najprej se ekonomska veda notranje deli na tri dele, ki so sicer medsebojno odvisni, vendar vsak opredeljuje svoj predmet analize. Tu je najprej Marxova politična ekonomija, ki raziskuje produkcijske načine (odnose) pridobivanja življenjskih dobrin za reprodukcijo človeka, družbenih skupin in razredov. Drugo področje zavzema ekonomika, ki proučuje zakone optimalnega izkoriščanja redkih produkcijskih virov v produkciji dobrin in v razvoju produktivnih sil. Tretji del pa predstavlja ekonomska politika (vključno z ekonomsko analizo), ki proučuje načine usklajevanja danih sredstev sorazmerno z želenimi ekonomskimi cilji in nalogami.⁵⁵

2) Notranja delitev ekonomske znanosti pa dobiva v drugi polovici 19. stol. tudi razredne dimenzije, posebno z razvojem marginalizma in kasnejše prevladujoče neoklasične ekonomske teorije. Ekonomska znanost se prične namreč tudi razredno deliti: meščanska ekonomska znanost vedno bolj proučuje vprašanja, kako se producirajo, razdeljujejo in menjujejo dobrine v okviru danih produkcijskih odnosov, marksistična ekonomska znanost pa proučuje, kako se producirajo sami produkcijski odnosi, kakšne so zgodovinske razmere njihovega pojavljanja, obnavljanja in prevladovanja (preseganja).

Ekonomska znanost se torej notranje diferencira na dva temeljna predmeta analize: produkcijski način in način gospodarjenja, ki sta sicer v dejanskosti medsebojno povezana, vendar pa ju naslonitev na razredno in ideološko polarna teoretska pristopa v nadaljnjem razvoju

⁵⁵ Na takšno razlikovanje posebej opozarja A. Dragičević, *Kritika političke ekonomije*, Globus, Zagreb 1984, 87—91, 137—139.

ekonomske znanosti usodno ločita. Shematsko bi takšno delitev lahko opredelili kot:

	predmet analize	vrsta ekonomske znanosti	razredna delitev
ekonomska znanost	produkcijski načini	politična ekonomija	marksistična ekonomska teorija
	načini gospodarjenja	ekonomika ekonomska politika	meščanska ekonomska teorija

Kljub pretirani shematski poenostavitvi ostaja neizpodbitno, da je politična ekonomija osrednji del ekonomske znanosti in da sta njun predmet in metoda proučevanja različna od predmeta in metode drugih sestavnih delov ekonomske znanosti. Marx je posebnost predmeta politične ekonomije opredelil že v Bedi filozofije in ga kasneje ponavlja z različnimi opredelitvami v Nemški ideologiji, Oertih, Kapitalu in drugje: »Ekonomi nam razlagajo, kako se proizvaja v danih razmerjih (ekonomika, način gospodarjenja, op. B. K.), ne pojasnjujejo pa nam, kako se proizvajajo ta razmerja sama, to je zgodovinskega gibanja, ki jih poraja (politična ekonomija, produkcijski način, op. B. K.).⁵⁶ V tej različnosti določitve teoretskega polja politične ekonomije se nam zdi izredno pomembna vrnitev k izhodiščnemu pomenu klasične politične ekonomije in njeni vzdolžni liniji vzpostavljanja dominirajočega koncepta Marxove kritike politične ekonomije, h kateremu se na kraju v šestdesetih in sedemdesetih letih XX. stoletja v bistvu vrača tudi sodobna meščanska ekonomska teorija (neoricardianizem, teorija Ricarxo Marxove tradicije).

Politična ekonomija je torej znanost o družbeni produkciji materialnega življenja ljudi; proučuje, kako se producira sama družba, v kakšnih družbenih (razrednih) odnosih se vzpostavlja določen način gospodarjenja, kako zadovoljujejo svoje družbene in življenjske potrebe njeni sestavni deli — lastniki in nelastniki, producenti in neproducenti, delavci in rentniki, kmetje, administratorji in podobno. Vsak del družbe producira sredstva za zadovoljevanje svojih (ali drugih) potreb, način njihove produkcije je pravzaprav »način življenja« (Nemška ideologija) posameznikov, družbenih skupin in razredov. Politična ekonomija je torej znanost

- a) ki proučuje določen zgodovinski »način produkcije materialnega življenja družbe«;
- b) ki »ne obravnava stvari, temveč odnose med osebami in v zadnji instanci — med razredi, ti odnosi pa so vselej vezani na stvari in se pojavljajo kot stvari«.⁵⁷

⁵⁶ MEID, II. zv., prav tam, 472/473.

⁵⁷ MEID, IV. zv., prav tam, 123.

Politična ekonomija je znanost, ki analizira temeljne (zgodovinske) zakone ekonomskega razvoja družbe, zato ne omogoča (neposrednega) reševanja gospodarskih problemov in optimalnega doseganja danih ciljev gospodarskega razvoja, zanimajo jo zgolj zgodovinski temelji, vsebina in perspektiva razvoja ekonomske formacije družbe, ekonomske strukture in (artikulacije) produkcijskih načinov, ki jim zgodovinsko ustrezajo. Ker je njena naloga odkriti materialne pogoje in produkcijske odnose reprodukcije velikih slojev in razredov v dani družbi, je politična ekonomija v temelju razredna, zgodovinska veda in prav to je povzročilo njeno zapostavljanje znotraj ekonomske znanosti (posebno meščanske ekonomske teorije).

Naša izhodiščna teza je, da je ekonomska znanost v pretiranem poudarjanju ekonomike in ekonomske politike (načina gospodarjenja) dejansko izgubila svoje osrednje področje, najpomembnejši predmet in metodo preučevanja — politično ekonomijo in produkcijski način. Krizo sodobne ekonomske znanosti je po našem mnenju pripisati ravno tej zapostavljenosti politične ekonomije, ki bi bila edino sposobna razkriti pomemben premik ekonomskega v politično sfero, strukturno preoblikovanje kapitalistične blagovne produkcije na svetovni ravni (svetovni kapitalistični sistem) in vzpostavljanje nove razredne strukture sodobnih družb.

Ker je ekonomska znanost nastajala in se razvijala predvsem z zgodovinskim razvojem kapitalističnega načina produkcije, bi lahko vso njeno razvojno različnost v bistvu prevedli na skupni imenovalac logike kapitala in logike ne-kapitala (ne-blagovne produkcije) oziroma na dve metateoriji, arhetipa znanstvenega pristopa: a) prva teorija zastopa logiko kapitala in predstavlja ekonomsko teorijo družbene prisile, konkurence, ki v družbi neprestano poraja sile in protisile svojega spreminjanja in razvoja na načelu »omnium contra omnes«, kjer »homo oeconomicus« v konkurenci z drugimi izenačuje individualne interese (maksimizacija profita in zadovoljitev potreb) s splošnimi interesi in postopno (kot z »nevidno roko«) prilagaja obseg in strukturo produkcije danim družbenim potrebam;

b) druga teorija nasproti odtujenosti in razgrajevanju kapitalске logike postavlja ekonomsko teorijo družbene integracije, kjer namesto konkurence vlada kot osnovni princip družbena solidarnost, »consensus omnium«, ki ekonomske probleme razrešuje s pomočjo družbene integracije (družbene pogodbe, *volonté generale* — Rousseau) posameznikov v širše družbene skupnosti; »homo oeconomicus« in njegovi robinzoniadi stoji nasproti *antioeconomicus*, *homo faber*, družbeno dogovorjene in sporazumevanje kot osnovni določevalac ekonomskega ravnovesja.

Oba arhetipa sta se predmetno vezala na različna področja ekonomske znanosti (politična ekonomija, ekonomika, ekonomska politika),

⁵⁸ Glej: B. Kovač, *Socializem in blagovna produkcija, Novi vidiki*, Ljubljana 1982.

hkrati pa sta se ideološko (razredno) vedno bolj ločevala na epistemološki, teoretsko modelski in strukturno zgodovinski ravni.

Če smo v naši izhodiščni tezi temeljni predmet ekonomske znanosti opredelili s produkcijskim načinom, potem sprejemanje, zavračanje ali spreminjanje teoretskega polja produkcijskega načina, ki ustreza objektivnim razvojnim procesom, razredni strukturi in ideološkim razmerjem, pomeni hkrati tudi ločevanje ekonomske vrednosti na dve ali več konkurenčnih paradigem (meščansko in marksistično) ter njuno protislovno in mnogokrat prepletajočo rabo obeh arhetipov znanstvenega pristopa. Kriza (sodobne) ekonomske znanosti se potemtakem razkriva na dveh področjih: v zastavitvi samega predmeta preučevanja (zamenjavanja produkcijskega načina z načinom gospodarjenja) in v epistemološko metodološkem pristopu znanstvene analize (teorija odraza, ahistoričnost, metafizičnost...)⁵⁹

Če zanemarimo zunanje (eksogene) faktorje (krizo sodobne zgodovinske prakse), ki vplivajo na obseg in moč kriznosti ekonomske zavesti, lahko svojo pozornost usmerimo na notranje, (endogene) razlage, ki »osvetljujejo osnovne značilnosti sodobne krize zaupanja na ekonomskem področju«.⁶⁰ Spisek patoloških pojavov in samokritičnih refleksij je dolg in kompleksen: tako na primer nekateri govore o »razbiti ekonomiji« (Garegnani),⁶¹ »splošni nedorečenosti« ekonomske znanosti (A. A. Walters, P. T. Bauer),⁶² nepojasneni ekonomiji, ki je neprimerna za kakršnokoli racionalno ekonomsko politiko in vprašanje planiranja ekonomskih procesov (R. A. Chase),⁶³ o teoriji »škatelj orodja« (J. Robinson),⁶⁴ neustreznosti empirične osnove ekonomske znanosti (V. Leontijev), preveliki uporabi »matematične ekonomije« (K. Arrow)⁶⁵ tako da »znanje ekonomistov ne pomaga v razreševanju prakse« (O. Morgenstern),⁶⁶ kar povzroča naravnost zaskrbljivo »depresijo ekonomistov« (W. Green) in neprestano izogibanje teoretizaciji »neudobnih dejstev« zgodovinske prakse (J. K. Galbraith).⁶⁷

⁵⁹ Obširen pregled in pretres položaja in vplivnosti sodobne ekonomske teorije lahko najdemo v B. Ward, *Whats/Wrong with economics*, New York 1972 in

T. W. Hutchinson, *Knowledge and ignorance in economics*, Oxford Basil Blackwell, 1977, posebno v prispevku, *The Crises in the seventies: The Crisis of abstraction* (str. 65—86).

⁶⁰ A. W. Coats, Marksisti, radikali i sadašnja »kriza« ekonomije Ricardo, Marks, Lenjin i savremena ekonomska misao, tom II, 1980. 174.

⁶¹ P. Garegnani, *Heterogenous capital, the production function and the theory of distribution*, 1970, 16.

⁶² P. T. Bauer, A. A. Walters, *The state of economics*, *Journal of Law and Economics*, II, 1973.

⁶³ R. X. Chase, *Production theory*, Macmillan, London 1979.

⁶⁴ J. Robinson, *The economic of imperfect competition*, Macmillan 1933.

⁶⁵ K. Arrow, Samuelson Collected, *Journal of Political Economy*, 1967.

⁶⁶ O. Morgenstern, *Thirteen critical points in conterporary Economic Theory: An Interpretation*, *Journal of Economic Literature*, december 1972.

⁶⁷ K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, O. Keršovani, Reka 1981.

Podrobnejša analiza ekonomske znanosti bi lahko potrdila, da so njena znanstvena spoznanja podobno kot družbena praksa podrejena določeni cikličnosti novih paradigem, pojavljanju novih vznemirljivih znanstvenih rezultatov, mejnih pogledov, ki vzbujajo konkurenčnost starih in novih znanstvenih spoznanj. Pri tem so vsaj v ekonomiji takšni novi ciklusi prinašali več vere v novo paradigmo kot pa dejanskih dokazov o dokončni zmagi določene paradigme, ki je zaradi povezanosti ekonomskega spoznanja in ideologije pogosto pomenila zapuščanje same znanstvene postavitve. Ekonomska znanost je namreč »per se« praktična znanost, njeno teoretsko polje in njena epistemologija je pogojena s širšimi družbenorazrednimi interesi, njena neideološkost (toliko opevana v pozitivistični ekonomski teoriji) pa je možna le toliko, kolikor je sposobna sama reflektirati svojo vključenost v družbeno realnost, svojo družbeno razredno pogojenost. Zdi se, da je malo znanstvenih vej, ki bi pokazale tolikšno stabilnost v epistemološkem smislu (ohranjenje začetnih aksionov — na primer Sayeva dogma, homo oeconomicus, robinzoniade...) in trdovratnost v odkrivanju zablod teoretskih paradoksov, protislovnosti teorije in prakse...) kot je to ravno primer v ekonomski znanosti.

Ekonomska znanost je v svoji osnovi povezana z blagovno produkcijo, zato se v svojih elementarnih oblikah pojavlja že v predkapitalističnih zgodovinskih obdobjih, čeprav njena »disciplinarna matematika« (če uporabimo Kuhnovo terminologijo) zaradi pomanjkljivega števila teoretskih in praktičnih elementov ni bila vzpostavljena vse do hitrega razvoja kapitalističnega produkcijskega načina od 16. do 18. stoletja. Sele industrijska revolucija v Angliji (razvoj tehnologije, manufakturne in industrijske produkcije, akumulacije finančnega kapitala, razširitve mednarodne trgovine) in francoska politična revolucija sta v bistvu ustvarili zgodovinske pogoje in potrebe združevanja teoretičnih dosežkov, ki so se nakopičile v dvestoletnem obdobju propadanja evropskega fevdalizma (groba zastavitev delovne teorije vrednosti, analiza menjalnih procesov, opredeljevanje ponudbe in povpraševanja, vloga ravnotežne cene, kvantitativna teorija denarja, teorija zunanje trgovine...).

S Smithom je ekonomska teorija dosegla znanstvene kriterije logične in funkcionalne konsistentnosti, z racionalistično filozofijo in liberalistično ideologijo pa je postavila paradigmatične meje celotnemu kasnejšemu premiku meščanske ekonomske teorije od produkcijskega načina in načina gospodarjenja, od produkcijsko strukturnih razmerij na menjalno funkcionalne odnose, od zgodovinsko razvojnega vidika na ahistorično in metafizično razumevanje razvoja kapitalistične družbe, od revolucionarno prevratniške narave ekonomske vednosti na apologetičnost zagovarjanja in racioniranje obstoječega (od politične ekonomije k ekonomiki in ekonomski politiki).

Tako je ves razvoj meščanske ekonomske teorije dejansko potrjevala osnovne filozofske in ekonomske politične koncepte klasikov politične ekonomije: »koncept naravnih gospodarskih zakonov, ekonomski

avtomatizem, optimizem in harmoničnost, individualistično egoistični koncept, tako imenovano hedonistično načelo (egoistični motiv pri Smithu, koncept »homo oeconomicus«), abstraktno deduktivni pristop, liberalistično stališče svobodne konkurence in svobodne trgovine«. ⁶⁸ »Aksiometrična metoda dedukcije« in simbol »robinzoniade« postaneta prevladujoči princip marginalistične »kontrarevolucije« (C. Levinson), ki z Marshallovo spreobrnitvijo politične ekonomije v ekonomiko in Walrasovo matematizacijo splošnega ravnovesja postavi domete neoklasične ekonomske teorije kot čiste znanstvene discipline ⁶⁹ (Wertfrei, value free), brez vrednostnih sodb (ideologije) in obremenjenosti z dejanskimi družbenorazrednimi problemi. Staro vprašanje »prima causa« gospodarskih procesov se je premaknilo iz produkcije v menjavo, cena (tržne cene) in ravnovesni mehanizem (Walrasov »Fatonement«) so postali analitično sredstvo spoznanja »naravnih zakonitosti« (ravnovesje je predvsem fizikalna kategorija), ki kapitalistično gospodarstvo prikazuje kot praktičen »ekonomski stroj« (R. Meek) ⁷⁰ in zgodovinski razvoj kapitalističnih produkcijskih odnosov kot večnost Keplerjevih astronomskih zakonov. Toda elegantna teoretska konstrukcija, ki se v logični doslednosti in natančnosti svojega pojmovnega aparata (jezika) lahko meri s teoretičnimi dosežki starejših znanosti, je v začetku XX. stoletja imela štiri osnovne pomanjkljivosti, ki so izhajale iz zapuščanja produkcijskega načina kot predmeta analize: a) kapital je nedeferencirana tehnična celota (problem agregiranja in kasnejše »kontraverze kapitala«), b) dinamična analiza gibanja tržnega ravnovesja je neopredeljena (glej kasnejše teorije rasti), c) neupoštevanje novega združevanja ekonomskih subjektov in njihovih motivacijskih mehanizmov (glej Sraffino kritiko teorije splošnega ravnovesja, teorijo nepopolne konkurence, Perrouxovo razumevanje »ekonomske moči«...), d) zanemarjanje tržne menjave in drugih netržnih ekonomskih mehanizmov (na ekonomsko ravnanje vplivajo poleg cen še kreditno monetarna politika, fiskalni sistem neposredna alokacija produkcijskih faktorjev in podobno). ⁷¹

Neoklasična ekonomska teorija, ⁷² ki je nastajala na ekonomskih tradicijah Marshalla in Walrasa, je vse intelektualne napore posvetila osnovnemu ekonomskemu problemu: kako alocirati relativno redke produkcijske faktorje (dobrine) na alternativna ekonomska področja,

⁶⁸ D. Nešić, Idejna baština klasicizma, Ricardo, Marks i savremena ekonomska misao, 139.

⁶⁹ Neoklasična ekonomija združuje socialno filozofijo A. Smitha, moralno filozofijo J. Benthama z abstraktno in spekulativno metodo Ricarda. Rezultat so »news from nowhere«. H. Kotouzian, Ideology and Method in Economics, Macmillan, London 1980, 29.

⁷⁰ R. Meek, Marks i posle njih, IC SSS, Beograd 1981.

⁷¹ J. Attali, M. Guillame, Antieconomika, IC SSOH, Zagreb 1980, 44—46.

⁷² Termin je uporabil P. Samuelson, da bi ponazoril sintezo postmarshallanske mikro in postkeynsianske makro ekonomske analize, vendar se je sam avtor, kot opozarja B. Šoškić, najverjetneje zavedal neprimernosti termina in nekonsistentnosti nekaterih nezdružljivih elementov obeh teorij in ga spremenil v »main stream economics«. B. Šoškić, Kriza savremene ekonomske misli, Ekonomska misao, Beograd 1979. J. Robinson na primer uporablja termin »neo neoklasična ekonomska teorija«.

da bi maksimirali podjetniške (profit) in gospodinjske (potrošniške) potrebe. Na temelju razreševanja tega ekonomskega problema L. Robbin sredi tridesetih let v svojem znamenitem eseju definira teoretsko polje sodobne meščanske ekonomske znanosti kot določen način gospodarjenja nasproti marksistični paradigmi, ki je svoj predmet (politekonomske) analize opredeljevala s produkcijskim načinom.

Politična ekonomija je tako za meščansko ekonomsko znanost »izgubljena alternativa«, ki jo neposredno nadomešča z drugimi deli ekonomske vede. Na drugi strani pa je marksistična ekonomska znanost ohranila politična ekonomijo (ob pomanjkljivem upoštevanju in razumevanju njenega predmeta analize), vendar je posredno pogosto zamenjuje z ekonomiko in ekonomsko politiko (posebno v analizi nastajajoče socialistične ekonomske formacije). Bolj ko je meščanska ekonomska znanost zapuščala politekonomsko analizo (produkcijski način), bolj je postajala apologetska, manjša je bila njena interpretativna moč pojasnjevanja sprememb kapitalističnega produkcijskega načina, kar je še posebno odločilno v velikih (sistemskih strukturnih, dolgoročnih) institucionalnih krizah kapitalističnega sistema (1875 do 1890, 1920 do 1935, 1970 do 1985?).

Toda kljub zgovorni »kritiki«⁷³ zgodovinske prakse (kapitalistična kriza tridesetih let) so vendarle vsi novi vznemirljivi rezultati ekonomske teorije in dokazane anomalije neoklasične ekonomske teorije še vedno ostale znotraj jedra meščanske paradigme: mikroekonomska teorija nepopolne konkurence (E. Chamberlain, J. Robinsonove in P. Sraffe) in Keynesova makroekonomska teorija sta končali v »neklasični sintezi«⁷⁴ kot »novi obliki sistema ravnovesja v tržni ekonomiji, novi obliki ekonomske sholastike, ki je učinkovito preprečila samokritičnost in teoretsko prebojnost posameznih delov meščanske ekonomske teorije. Neoklasična sinteza je v bistvu »miroljubna koeksistenca«⁷⁵ (J. Pen),⁷³ ki podobno politični naravi te besede medsebojno združuje različne ekonomske teorije: mikroekonomski problemi alokacije in distribucije pripadajo neoklasični teoriji (Walrasu, Clarku, Marshallu), makroekonomski problemi pa Keynsianski rešitvi ravni dohodka, celotne produkcije in zaposlenosti, toda namesto logično konsistentne spojitve obeh delov imamo opraviti s preprostim eklekticizmom.

Že Keynes se je zavedal nesmiselnosti združevanja njegove teorije z marshallijanskim marginalizmom, saj je neoklasična teorija temeljila na nasprotnih predpostavkah: homogenosti, ravnovesju, optimalnosti in racionalnosti ekonomskih procesov, zato je veljavna samo v ozkem »koridorju«⁷⁶ relativno majhnih tržnih sprememb, zunaj njega pa v »kaotičnosti«⁷⁷ tržne organiziranosti in državnega intervencionizma prevladujejo keynesianski argumenti.⁷⁴ »Keynesianska revolucija«⁷⁵ tri-

⁷³ J. Pen, On Eclecticism or we are (almost) all neoklassical neokeynsians now, *De Economist*, 1981, I. št., 129.

⁷⁴ Kje so meje takšnega »koridorja«, kjer se konča logika tržne ekonomije, ni zgolj »empirično vprašanje«⁷⁶ (J. Pen, n. d.) temveč kvantiteta na tem mestu nujno prehaja v kvaliteto: značaj produkcijskih odnosov,

desetih let pričanja najprej v neposrednem gospodarstvu, v ekonomskih in političnih programih Rooswelta, Bluma in Schachta, ki so gradili svoj državno ekonomski intervencionizem mimo dosežkov tedanje ekonomske znanosti, zato je Keynesianska teorija samo svojevrsten intelektualni odsev teh sprememb, ki se je s svojo ekonomsko logiko polne zaposlenosti hkrati najbolj ustrezal tedanjim razmeram vzpostavljanja vojne ekonomije. Toda tudi keynesianska ekonomska teorija temelji na napačni predpostavki zamenjave načina gospodarjenja s produkcijskim načinom, na stari ideološki nespremenljivosti kapitalističnega produkcijskega načina (stacionarna gospodarska perspektiva) in tako kljub učinkoviti kritiki Sayeve dogme tržne samozadostnosti ostaja znotraj starega marshallijanskega »papagajstva« (Samuelson), ki sta ga teoretsko presegli šele sodobno postkeynesovstvo in nova Sraffejeva teoretska analiza.

Gospodarska neučinkovitost, ki po dvajsetih letih hitrega povojnega razvoja kapitalističnih gospodarstev v šestdesetih letih ponovno opozori na cikličnost in minljivost »kapitalističnega gospodarskega čudeža«, ⁷⁵ ponovno zaostri stara vprašanja ekonomske teorije, posebno razmerje med mikroekonomsko osnovo makroekonomije, ⁷⁶ ki se vzpostavlja na dveh ravneh: a) v praktičnem vodenju ekonomske politike narodnega gospodarstva in b) v teoretskem zapopadanju nezdruljivosti marginalizma in keynesianizma. Na prvi ravni je bila odločilna monetaristična kontrarevolucija 60. let, kateri se pridruži še vplivna šola »racionalnih pričakovanj« in »ponudbene ekonomije« (Supply side economics) v spopadu s postkeynesovstvom, na drugi ravni pa je prevladovala vedno pomembnejša Sraffejeva kritika neoklasične ekonomske teorije in poizkus združitve mikroekonomske teorije z keynesovsko teorijo efektivnega povpraševanja v okviru doktrine Ricardo-Marxove tradicije (M. Dobb). Sraffejeva kritika mehanizma cen (kritika marshallijanskih donosov, teorij o vrnitvi tehnike) skupaj s postkeynesianizmom (posebno njegovo razširitvijo na področju cen delitve, tržnega ravnovesja, teorije rasti) do skrajnosti zaostri temeljna vprašanja teoretskega modela »neoklasične sinteze«. Čeprav sta oba »raziskovalna programa« (I. Lakatos) znotraj obstoječe paradigme

novih institucionalnih rešitev, stopnje razrednega boja in podobno. Stari Hayekov očitek o milijonih nerešljivih enačb, ki jih plan ne more racionalno reševati, se z enako močjo argumenta postavlja tudi na nasprotni strani splošnega tržnega ravnovesja, kajti tudi če Arron in Debreu (1954) z nobelovsko natančnostjo dokažeta funkcioniranje »n« enačb splošnega ravnovesja, to še ne pomeni, da 100 (n—m) tržnih neravnovesij ne bi moglo praktično razbiti začetne iluzije splošnega ravnovesja.

⁷⁵ Kratek pregled novih tendenc v teoriji ekonomske politike sodobnega kapitalizma lahko bralec najde W. Simmler, O novijim tendencijama u teoriji i praksi američke privredne politike, Marksizam u svetu, št. 6—7, 1981. Osrednja značilnost »nove ekonomije« sedemdesetih let je bila, kot duhovito pripominja H. Jonson, prodaja keynsianske ekonomske politike, da bi rešila temeljni problem keynsianske teorije — inflacijo (H. Jonson, The Key to the sian revolution and the monetarist counter revolution, American Economic Review, maj 1971).

⁷⁶ G. C. Harcourt, ed., The microeconomics foundations of macroeconomics, Macmillan, London 1977.

napredna, ker napovedujeta nova, nepričakovana dejstva, pa sta v bistvu izprijena (»degenerating«), ker ne sprejmeta pozitivnega starega (pretirana kritičnost) in prav tako ne elementov konkurenčne paradigme (marksistične ekonomske teorije). Ricardo Marxova ekonomska tradicija je pripeljala meščansko paradigmo do tistih teoretičnih meja, ko se mora teoretsko polje bistveno obogatiti z novimi epistemološkimi metodološkimi predpostavkami ter poiskati svojo konkretno zgodovinsko, družbeno razredno (ideološko) naravnost v zgodovinskem razvoju produkcijskih odnosov in produktivnih sil (produkcijski način). Zdi se, da je ravno pomanjkanje takšne zastavitve preprečilo Ricardo-Marxovi doktrini oziroma neorikardianizmu kot njegovemu jedru ustvarjalno povezanost med Marxovim in Sraffejevim teoretskim modelom.⁷⁷

Sraffejeva analiza in vzpon neorikardianizma je v meščanski znanosti ponovno vzbudil naraščajoče zanimanje za politično ekonomijo ne samo med tradicionalnimi manjšinskimi zastopniki (institucionalisti in neo-institucionalisti), temveč tudi v okviru prevladujoče (neoklasične) ekonomske teorije. Menimo, da je Sraffejeva analiza in svojevrsten revolucionarni preboj meščanske paradigme uspel ravno zato, ker je ponovno pokazala na nujnost širše politekonomske analize, vključno z analizo kapitalističnega produkcijskega načina. Zasluga Sraffeja je predvsem v otvoritvi živahne razprave 60. in 70. let, ki je prispevala k razumevanju pomena posebnosti politične ekonomije, Marxovega teoretskega pristopa in alternativne marksistične paradigme v ekonomski znanosti.

V našem kratkem pregledu nekaterih dosežkov ekonomske vednosti z vidika predmeta analize (produkcijski način) smo ugotovili, da razvoj meščanske ekonomske teorije od Marshalla do njegove dopolnitve s teorijo monopolne konkurence (Robinson, Sraffa, Chamberlein), keynesianske teorije, neoklasične sinteze, postkeynesianizma, ponudbene ekonomije in teorije Ricardo-Marxove tradicije dokazuje ponovno postopno vračanje iz menjave v produkcijo, iz potrošnje v delitev, od načina gospodarjenja k produkcijskemu načinu, vključno z raziskovanjem produkcijskih odnosov, eksploatacije, razrednih razmerij in podobno. Meščanska ekonomska teorija je bila s svojim analitičnim instrumentarijem in logiko homo oeconomicusa »koristen miselni sistem«, ki pojasnjuje določene lastnosti funkcioniranja kapitalističnega produkcijskega načina, toda nikoli ni uspela prodrati v njegovo strukturo in različne zgodovinske oblike transformacije in razvoja kapitala. Temeljni vzrok takšnega primanjkljaja vidimo v podcenjevanju in zanemarjanju politekonomske analize in njenega predmeta — produkcijskega načina, zato je tudi njen hitrejši znanstveni napredek pogojen s preseganjem enostranske postavitve načina gospodarjenja kot temelja svoje analize.

⁷⁷ Glej G. Hodgson, *Capitalism, value and exploitation, A radical theory*, Martin Robertson, Oxford 1982.

Zadnja demografska tranzicija v Evropi: Primer Kosova

Hizvi Islami

Preden bomo pojasnili tok demografske tranzicije na Kosovu ter ekonomske in socialne determinante njene zakasnitve, kar je tudi centralni problem naše analize, bi v kratkem opredelili sam pojem demografske tranzicije kot empirično teorijo ter potek tega družbenega pojava v danes razvitih zahodnih državah in v tistih predelih naše države, v katerih je ta proces prej ali kasneje že zaključen ali pa se zaključuje. Ta opredelitev je nujna vsled boljšega razumevanja kasnitve, pa tudi drugih specifičnosti demografskega prehodnega obdobja, v katerem je Kosovo, ki je med relativno večjimi populacijami edino v Evropi v takem položaju.

Osnovne karakteristike demografske tranzicije

Demografska tranzicija je teorija, ki analizira proces razvoja prebivalstva skozi določene etape družbenoekonomskega razvoja, oslanjajoč se pri tem na posplošitve empiričnih dejstev v spremembah, ki ga je doživelo naravno gibanje prebivalstva v razvitih državah zahodne Evrope.¹ Vse etape tega razvoja so nujno povezane v zgodovinski kontekst družbenih, ekonomskih in kulturnih sprememb. Izkustvo v

¹ S problemi demografske tranzicije se je ukvarjalo veliko tujih in jugoslovanskih avtorjev v tem stoletju, posebej pa po drugi svetovni vojni, glej A. Landry, »Les trois théories principales de la population, Scientia 1909; isti avtor, La révolution démographique, Paris 1934; isti avtor, Traite de démographie, Paris 1949; W. S. Thompson, Plenty of People, Lancaster Pa., The J. Cattal Press, 1944, in »Growth of Population«, Scientific

razvoju prebivalstva v tistih deželah, ki so že prešle demografsko tranzicijo kaže na to, da se ta proces odvija v skladu z radikalnimi spremembami materialne baze družbe in preobrazbe socialno-ekonomskih razmer, v katerih se nahaja večina prebivalstva, ki se sestoji v dejstvu, da »...ima vsak posebni zgodovinski način proizvodnje tudi svoje posebne zakone o prebivalstvu, katerih vrednost je zgodovinska.«² Na ta način Marx in marksistični pristop poudarjata zgodovinski značaj zakonov o prebivalstvu in zavrača obstoj »trajnega naravnega« zakona o prebivalstvu, ki ga je poudarjal Malthus in širše malthuzijanstvo. Demografska tranzicija pomeni odnos med stopnjami mortalitete in natalitete ter njuno preobrazbo z visokega na nizki nivo oziroma prehod iz tradicionalnega »nekontroliranega« v moderni »kontrolirani« tip reprodukcijskega obnašanja. Tranzicija kot jo razume ta teorija, pomeni padec stopnje smrtnosti, pa tudi padec natalitete pod 30 %. Prvi tradicionalni tip reprodukcije prebivalstva je opredeljen z biološkimi determinantami, drugi moderni tip s socialnimi in ekonomskimi determinantami. Demografska tranzicija (demografsko prehodno obdobje) oziroma sprememba pogojev v reprodukciji prebivalstva je dolgotrajen, kompleksen in prostorsko ter časovno spremenljiv proces.

Demografska tranzicija in njeni tokovi v razvitih zahodnih državah

Demografska tranzicija se je začela v deželah zahodne in severozahodne Evrope, četudi časovno različno, nekje preje, nekje kasneje. V Franciji se je na primer tranzitivni proces začel celo že v prvi polovici XVIII. stoletja,³ v drugih zahodnih in severozahodnih državah v Evropi v prvi polovici XIX. stoletja (Anglija, Norveška, Švedska), v nekaterih čezoceanskih državah v drugi polovici XIX. stoletja (ZDA, Kanada, Avstralija, Nova Zelandija), dočim je v državah, ki se danes

American, 182, February 1950; F. W. Notestein, »Population — The Long View«, v knjigi »Food for the World«, University of Chicago Press, 1944, in »The population of the World in the Year 2.000«, Journal of American Statistical Association, XLI, Septembere 1950; Z. Pavlik, »O nekim problemima populacionog razvitka«, Stanovništvo, br. 1, CDI, IDN, Beograd 1966; S. Obradović, »Problemi demografske tranzicije u nerazvijenim področjima sveta«, Stanovništvo, br. 1, 1967; A. W. — Balatić, Demografija. Stanovništvo i ekonomski razvitak, Zagreb 1982, str. 78—129, in »Demografska tranzicija kao svjetski proces«, Ekonomska revija, št. 3—4, Ljubljana 1982; D. Breznik in dr., Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji, TDI, IDN, Beograd 1972, str. 341—360; D. Breznik, Demografija: analiza, metodi i modeli, CDI, IDN, Beograd 1977, str. 51—54, itd.

² K. Marx, Kapital I (lat.), Beograd 1947, str. 561.

³ J. Bourgeois-Pichat, »Evolution generale de la population francaise depuis le XVIIIe siècle«, Population, no 6, Paris 1951, str. 635—662; Y. Blayo, »La mortalité en France de 1740 a 1829«, Population, numéro spécial, 1975, str. 123—142; Y. Blayo, »Mouvement naturel de la population francaise de 1740 a 1829«, isto, str. 15—64; L. Henry et Y. Blayo, »La population de la France de 1740 a 1829«, isto, str. 71—122; M. R. Rainhard-A. Armengaud, Histoire generale de la population mondiale, Paris 1961, str. 126.

nahajajo v zadnji fazi demografskega prehodnega obdobja, ta prehod nastopil šele v začetku XX. stoletja; v večini sedanjih držav v razvoju je demografska tranzicija inicirana v 50-tih letih XX. stoletja, dočim je v 60-tih in 70-tih letih posegla tudi v najbolj nerazvite države in območja. V sodobnih ekonomsko razvitih državah, v katerih se je pričela demografska preobrazba — s spremembami v življenjskih pogojih že pred več kot enim stoletjem — se je proces demografske tranzicije v glavnem zaključil, medtem ko se v državah v razvoju proces tranzicije nahaja v fazah oziroma podetapah demografskega prehodnega obdobja. V teh zadnjih državah je val tranzicije posebno močan pri mortaliteti prebivalstva. Zaradi sukcesivnega vpliva tranzicije v vseh državah sveta se lahko danes govori o demografski tranziciji kot svetovnem procesu, ki se izraža ne samo v spremembah naravnega gibanja prebivalstva, temveč tudi v demografskih strukturah in drugih spremenljivkah demografskega razvoja.⁴

Izkušnje, kako se je odvijala demografska tranzicija v industrijsko razvitih državah zahodne Evrope kažejo, da se ta proces najprej izraža v padcu mortalitete prebivalstva. Zgodovinske izkušnje teh držav jasno izražajo, kako je bilo do konca XIX. stoletja padanje mortalitete relativno počasno, toda proces njenega zniževanja je bil konstanten in odvisen od stopnje dosežkov v zdravstvu ter v socialni in kulturni preobrazbi. Ta ugodni proces označuje novo etapo demografske preobrazbe, ki zelo pozitivno vpliva na reprodukcijo prebivalstva, saj se demografsko ravnotežje med rojevanjem in usihanjem življenja dosega v zelo ugodnih okoliščinah brez velikih človeških izgub. Večja stopnja naravnega prirastka se torej dosega z manjšo stopnjo natalitete, kar kaže na racionalen in human značaj biosocialnega procesa reprodukcije prebivalstva. V Franciji, Angliji, Švedski, Norveški je bila sredi XIX. stoletja dosežena raven stopnje mortalitete do 30 ‰, medtem ko so v ZDA to stopnjo dosegli konec XIX. stoletja. Ta tendenca se kasneje nadaljuje s pospešenim tempom, tako da pade stopnja splošne mortalitete v prvih desetih letih XX. stoletja pod 20 ‰ in celo pod 15 ‰. Ker so bile spremembe v nataliteti, za katere je značilna večdimenzionalnost in dolgoročnost, počasnejše kot spremembe v mortaliteti, je ob nižajoči se mortaliteti stopnja naravnega prirastka naraščala v teh državah do konca XIX. stoletja. Kateri so glavni dejavniki, ki so vplivali na upadanje stopnje mortalitete prebivalstva kot začetnega procesa demografske tranzicije zahodnih in severozahodnih evropskih držav?

Industrijska revolucija je vsekakor eden od glavnih dejavnikov, ki so pogojevali velike spremembe na vseh področjih družbenega in materialnega življenja sedaj razvitih zahodnih držav. Njej neizogibno sledijo tudi druga gibanja družbenega napredka (socialna, medicinska in znanstveno-tehnična revolucija), obenem pa nastaja tudi demo-

⁴ A. W. — Baletić, prav tam.

grafska tranzicija oziroma demografska revolucija.⁵ Vse te revolucije in vsa ta gibanja so privedla do ogromnih socialnih, ekonomskih, izobraževalnih, zdravstvenih itd. sprememb, ki pogojujejo tudi velike transformacije v gibanju in sestavi prebivalstva. Padec mortalitete nastopi prav na koncu industrijske revolucije kot posledica sprememb v količini in sestavi hrane, ki so temeljile v boljši organizaciji industrijske proizvodnje (modernizacija, inovacije), v boljši distribuciji industrijskih pridelkov zahvaljujoč razvoju transporta, v izboljšanju zdravstvenih in higienskih pogojev življenja, naslanjajoč se pri tem na razvoj medicine (odkritje cepiv, insekticidov, antibiotikov itd.) in na večji obseg in večjo enakomernost pri razporeditvi medicinskih uslug (izgradnja bolnic, sanatorijev, ambulant, porast medicinskega in pomožnega medicinskega osebja itd.) v višji ravni izobraževanja itd.⁶ V teh državah je tudi najprej prišlo do zaustavitve endemičnih in epidemičnih bolezni, ki so bile stoletni sopotniki evolucije prebivalstva oziroma njene stagnacije v preteklosti.⁷

Vse te spremembe so pozitivno vplivale ne samo na padec mortalitete, temveč tudi na padec natalitete,⁸ vplivale pa so tudi na ostale komponente demografskega in družbenega razvoja v celoti. Kot pri drugih populacijah so tudi pri prebivalstvu razvitih zahodnih držav, biološke determinante — fekunditeta (fiziološka in potencialna sposobnost rodnosti), sterilnost in drugi dedni pojavi (različne bolezni), ki vplivajo na rojstvo, določale maksimalne fiziološke okvirje prokreacije. Do 70-tih let XIX. stoletja fertilitetnost v večini razvitih zahodnih držav ni bila »dirigirana«, temveč je pripadala »naravnemu« tipu,⁹ vendar se je kasneje v teh državah, pa tudi v drugih, pod vplivom socialnega

⁵ A. Landry, *La revolution demographique*, Paris 1934.

⁶ Pesimistično stališče T. R. Malthusa (1766—1834) o razvoju prebivalstva v bodočnosti se je v Evropi pojavilo prav v času, ko je industrijska, tehnična, znanstvena revolucija odprla nove perspektive za razvoj človeštva. Prav zaradi tega njegova teza o takoimenovanem naravnem zakonu o gibanju prebivalstva nima nobene znanstvene osnove, z njo vred pa tudi ukrepi, ki so jih Malthus in kasneje njegovi epigoni priporočali za omejevanje rasti prebivalstva vsled tobožnje omejenosti sredstev za življenje.

⁷ Up.: A. Armengaud, *Demographie et sociétés*, Paris 1966; M. Reinhard, A. Armengaud et J. Dupaquier, *Historie generale de la population mondiale*, IIIe ed., Paris 1968.

⁸ Demografska tranzicija tudi v sferi natalitete ni nastopila v istem času v zahodnoevropskih in prekomorskih državah. V začetku XVIII. stoletja se je v danes razvitih državah nataliteta gibala nad 30 promili, v začetku XIX. stoletja med 30—38 promili z izjemo Francije, kjer je padla na približno 26 promilov. Padec natalitete se je v Franciji začel konec XVIII. stoletja, v drugih državah zahodne Evrope in ZDA v drugi polovici XIX. stoletja, dočim se je ta proces konec XIX. stoletja in v začetku XX. stoletja razširil tudi na druge države zahodne Evrope, kasneje v Kanado, Avstralijo in Novo Zelandijo ter po drugi svetovni vojni tudi v vzhodnoevropske države, glej: P. Festy, *La fecondité des pays occidentaux de 1870 a 1970*, Institut national d'études demographiques Travaux et Documents, Cahier no 85, PUF, Paris 1979; J. B.-Pichat, prav tam; Y. Blayo, prav tam.

⁹ P. Festy, prav tam, str. 7—47.

ekonomskega in kulturnega razvoja ta tip močno modificiral, kar pomeni, da so od niza determinant, ki so vplivale na padec natalitete, stopile v ospredje prav tiste z ekonomsko in družbeno vsebino in s tem oblikovale pogoje za nastanek modernega demografskega vrednostnega sistema. V okviru družbenoekonomskih determinant, ki so vplivale na padec fertilitnosti v zahodnih razvitih državah, se navajata kot dominantni industrializacija in urbanizacija v širšem smislu.¹⁰

Prav na tleh zahodne Evrope se je pojavila industrijska revolucija, klasičen razvoj kapitalizma, prvotna akumulacija kapitala, industrializacija in razvoj velikih mest. Vse te okoliščine so vplivale na spremembo vseh ostalih pogojev, gibanja natalitete, točneje njenega padanja. Pri tem je pomembno vlogo odigralo tudi vključevanje žensk v ekonomsko in družbeno življenje, višanje ravni njihove izobraženosti in sprememba njihovega statusa v družini in družbi. Z nastankom celega niza družbenih institucij je prišlo do reduciranja množstva funkcij, ki jih je imela družina, vsled česar so ženske prestopile okvire družine, četudi je reproduktivna funkcija družine ostala kot njena trajna vloga. Z druge strani je s porastom zdravstvenega in življenjskega standarda v celoti pomembno padla smrtnost dojenčkov, kar je s svoje strani prav tako vplivalo na padec fertilitnosti. Industrijski, tehnični in tehnološki razvoj je ustvaril pogoje za nove oblike visoko produktivnega zaposlovanja, ukinil je potrebo po ekstenzivnem angažiranju otrok v ekonomskem življenju, s tem ko jih je vedno bolj vključeval v vse stopnje izobraževanja.

Zaposlenost, pokojninsko zavarovanje, socialno skrbstvo itd. so odstranili strah staršev, da bi bili zaradi starosti odvisni od lastnih otrok; kasnejši vstop v zakonsko skupnost (s čimer se je skrajšal čas reprodukcije), relativno visoka stopnja ločitev, neporočenost določenega dela žena sploh itd. — vse to v spregi s prvim so dodatne okoliščine, ki so v zadnjih 100 in več letih v razvitih državah Evrope vplivale na oblikovanje določenih družbeno demografskih norm posameznika, družine, določenega družbenega sloja v odnosu do števila otrok, velikosti družine, individualnih življenjskih želja itd. V teh državah torej, sta visoka nataliteta in družina razširjenega tipa izgubili lastno ekonomsko in družbeno vlogo in funkcijo, in sicer kot rezultat splošne družbene, materialne in kulturne preobrazbe družbe v celoti.¹¹

¹⁰ Up.: Y. Tugault, *Recondite et urbanisation*, INED, Travaux et Documents, Cahier no 74, PUF, Paris 1975.

O delovanju ekonomskih in socialnih faktorjev na nataliteto in demografski razvoj v celoti ter na njihovo medsebojno odvisnost glej posebej: UN, *The Determinants and Consequences of Population Trends*, Volume I, New York 1973.

¹¹ O bioloških in družbenih razlogih nizke natalitete in majhne družine glej širše: M. Macura, »Dileme oko reprodukcije stanovništva«, *Ekonomska misao*, št. 3, Beograd 1974, str. 20—22.

Demografska tranzicija in njene značilnosti v Jugoslaviji

Demografska tranzicija v Jugoslaviji, ki nastopi kasneje kot v zahodnih in severozahodnih državah Evrope, ni zaobsegla vseh območij v državi naenkrat. Prebivalstvo Jugoslavije se danes nahaja v različnih fazah demografskega prehodnega obdobja, zaradi česar je demografski razvoj v teritorialnem in družbenem pogledu sila različen. Analizirajoč regionalni razvoj in značilnosti prebivalstva Jugoslavije skozi proces demografske tranzicije jugoslovanski demografi razlikujejo v glavnem tri skupine različnih območij.¹²

Prva skupina zaobsega Vojvodino, Hrvaško, Slovenijo in Srbijo brez pokrajin, ki so v osrednjo tranzitivno podetapo vstopile v začetku 30-tih let in v katerih je razen manjših prostorskih celot znotraj njih proces tranzicije že zaključen; tranzicija se je v teh območjih v sferi mortalitete, kasneje pa tudi v sferi natalitete začela že pred 100 leti; značilno je tudi, da je tendenca sekularna.

Druga skupina se sestoji iz Črne gore, Bosne in Hercegovine in Makedonije, ki niso hkrati vstopile v proces tranzicije: črnogorsko prebivalstvo je v osrednjo tranzitivno fazo vstopilo konec 50-tih let, četudi so se biovitalne stopnje začele zmanjševati že v 30-tih letih, dočim sta prebivalstvi Bosne in Hercegovine¹³ in Makedonije vstopili v ta proces v začetku 60-tih let. Prebivalstvi Črne gore in BiH se danes nahajata v pozni tranzicijski fazi, dočim se je makedonsko prebivalstvo tej fazi približalo, pri čemer se pričakuje, da se bo ta proces v prvem primeru končal konec 80-tih let, v drugem pa konec 90-tih let.

Tretjo posebno skupino pa predstavlja prebivalstvo Kosova, ki se konec 70-tih let nahaja šele na začetku srednje tranzicijske podetape, ki naj bi se končala šele konec 80-tih let, dočim se pričakuje, da bi ob intenzivnem družbenem, ekonomskem in kulturnem razvoju prebivalstvo Kosova vstopilo v zaključno tranzicijsko fazo in ta proces zaključilo šele po letu 2000.

Glede na višino natalitete oziroma fertilitet je beseda o treh tipih prebivalstva: prebivalstvo z nizko nataliteto (Vojvodina, Hrvaška, Slovenija in Srbija brez pokrajin), prebivalstvo s srednje visoko nataliteto (Črna gora, BiH in Makedonija) in prebivalstvo z visoko nataliteto (Kosovo).

¹² M. Rašević, Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji, CDI, IDNm Beograd 1971; Skupina avtorjev, Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji, CDI, IDN, Beograd 1972; Skupina avtorjev, Razvitak stanovništva u Jugoslaviji u posleratnom periodu, CDI, IDN Beograd 1974; D. Breznik, »Natalitet i fertilitet stanovništva Jugoslavije«, v knjigi »Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji«, CDI, IDN, Beograd 1980, str. 61—106; A. W.-Baletić, Demografija, stanovništvo i ekonomski razvitak, str. 114—118, itd.

¹³ O determinantah hitrejše demografske tranzicije v BiH, glej širše v: Z. Grebo, Čovjek, radjanje, društvo, Sarajevo 1975.

Ekonomске in družbene determinante ter specifičnosti zakasnele demografske tranzicije na Kosovu

Prebivalstvo Kosova je v Jugoslaviji in v Evropi najkasneje vstopilo v proces demografske tranzicije. Celoten kompleks medsebojno povezanih in pogojenih faktorjev, ki je na to vplival in pa spremembe, ki nastajajo v gibanju prebivalstva in demografske strukture, so medsebojno ozko povezane in pogojene.¹⁴ Demografska tranzicija se v sferi mortalitete na Kosovu pojavi po letu 1925, ko splošna stopnja smrtnosti pade pod 30 ‰, kot to predvideva teoretični model demografske tranzicije. Hitro padanje smrtnosti se nadaljuje tudi po drugi svetovni vojni, posebej po letu 1957, ko stopnja smrtnosti pade pod 15 ‰, podobno kot v mnogih nerazvitih državah in področjih v svetu. Po letu 1965 je splošna stopnja mortalitete padla pod 10 ‰; od tega leta naprej se opaža tudi tendenca rahlega upadanja fertilitete.¹⁵ Tranzicija, ki se je začela z upadanjem mortalitete na Kosovu, je prav tako kakor v nerazvitih državah v svetu, potekala mnogo hitreje kot svoj čas (v XIX. stoletju) v razvitih evropskih državah. Pri tem se ne navajajo kot odločilne determinante lastni ekonomski ter družbeni razvoj nerazvitih držav, temveč zunanji dejavniki kot so na primer razširjanje dosežkov medicine in zdravstvenega varstva (preventiva in kurativa), povečana količina prehrane za prebivalstvo in seveda mlada starostna struktura prebivalstva kot avtohtona komponenta.

Stopnja natalitete na Kosovu je do letu 1965 konstantno visoka, in sicer nad 40 ‰ povprečno na leto, šele po tem letu pa začenja nataliteta padati pod nivo 40 ‰, pri čemer se proces občutno pospešuje v 70-tih letih in doseže leta 1983 stopnjo okoli 31 ‰. Do sredine 60-tih let sta stopnji natalitete in mortalitete, posebno mortalitete dojenčkov, na visokem nivoju. Počasno zmanjševanje natalitete in izrazitejše upadanje splošne mortalitete sta kljub temu, da je mortaliteta dojenčkov še vedno zelo visoka in da se v letu 1983 giblje okoli 72 ‰, povzročila zelo visok naravni prirastek, saj se stopnja giblje od leta 1956 do 1976 med 29 in 30 ‰, leta 1983 pa okoli 25 ‰. Visok naravni prirastek se v zadnjih dveh, treh desetletjih pojavlja kot dejavnik močne absolutne in relativne rasti skupnega prebivalstva pokrajine. Zniževanje stopnje mortalitete je obče zaželen cilj človeštva, ne glede na to, v katerem delu sveta in v katerem geografskem okolju nastaja in ne glede na to, kateri rasi, narodnosti ali religiji pripada.

Vendar pa je demografska preobrazba, kar se tiče natalitete na Kosovu, prav tako kakor v manj razvitih državah, potekala mnogo počasneje. Nataliteta je dolgoročen pojav in večdimenzionalen proces, zaradi česar se njene spremembe vedno izrazijo kasneje kot pa spre-

¹⁴ H. Islami, *Popullsia e Kosovës, Studim demografik, Prishtinë 1981*, str. 38—61.

¹⁵ D. Breznik, »Fertilitet stanovništva Kosova i Metohije«, *Cvijićev zbornik, SANU, Beograd 1968*, str. 305—313; D. Breznik, »Tendencije u razvitku stanovništva Kosova«, *Obeležja, št. 2, Priština 1973*, str. 5—27.

membe v družbenoekonomskem razvoju;¹⁶ družbenoekonomske transformacije ne odražajo istočasno spreminjanje demografskih procesov, posebej tistih procesov, ki se tičejo reprodukcije prebivalstva, kajti po vsebini svoje kompleksnosti niso amortizirana »demografska inercija«. Opadanje stopnje natalitete je, kot je znano, povezano s spremembami v strukturi prebivalstva: to je v ekonomskih, profesionalnih in kulturnih značilnostih prebivalstva; v prostorski, socialni in profesionalni mobilnosti prebivalstva, ki jo povzroča proces industrializacije, urbanizaciji, dvigu izobrazbenega nivoja itd.; nato emancipacija in spremembe materialnega, socialnega in kulturno izobrazbenega položaja ženske, spremembe v družinskih odnosih v stališčih in odločitvah posameznikov in družine glede njene velikosti in števila porodov itd.

Če gledamo nivo razvitosti Kosova skozi te navedene kazalce družbenega razvoja, vidimo, da je še precej po vojni bil zelo nizek. Ta pokrajina je najkasneje stopila na pot industrializacije in urbanizacije življenja, ki sta glavna vzpodbujevalca družbenoekonomske preobrazbe in sprememb dinamike ter strukture prebivalstva, torej tudi njegove reprodukcije kot najbolj decentraliziranega družbenega procesa. Nekoliko hitrejši gospodarski socialni razvoj je povezan s petletnim planom od leta 1957—1961, tako da se na tem področju prične z industrializacijo v začetku 60-tih let. Vendar pa le-to ni moglo pomembno vplivati na spremembe demografskega kompleksa in socialne situacije nasploh, ker so se vlaganja v tej fazi razvoja omejila na ekstraktivno industrijo (barvna metalurgija) in energetiko (premog), to je na surovinske in bazične energetske veje gospodarstva, ki imajo slabe akumulacijske možnosti, ki prinašajo nizek dohodek in nizko stopnjo zaposlenosti,¹⁷ medtem ko je bil razvoj predelovalne industrije tudi kasneje potisnjen ob rob, prav to pa je v industrializaciji neke države odločilna komponenta za preobrazbo prebivalstva in njegovih socialnih pogojev življenja. Predelovalne zmogljivosti imajo večje reprodukcijske sposobnosti, ustvarjajo večji dohodek in večjo zaposlenost (tudi ženske delovne sile) in vplivajo na korenito spreminjanje sestave in gibanja prebivalstva.

Takšen zakasneli gospodarski položaj Kosova in znotraj tega razvoja enostranska opredelitev v investicijski politiki, seveda niso mogli spodbuditi pomembnejše spremembe v demografskih gibanjih in osnovnih asociacijah razvoja prebivalstva — družini, gospodinjstvu in naselju.

Spremembe niso zaobsegle tisti del populacije, ki tudi danes kot nekoč nosi največje breme v procesu človeške reprodukcije, to je vaškega življenja in ženske populacije na vasi, v dobršnem delu pa tudi v mestu. SAP Kosovo je vstopilo v obdobju socialističnega raz-

¹⁶ V zvezi z dolgoročno tendenco demografskih procesov D. Vogelnek poudarja: »V demografiji štejejo leta za desetletja in desetletja za stoletja« (D. Vogelnek, »Slovenski demografski trenutek: 1750—2000«, Ekonomska revija, št. 3—4, Ljubljana 1982, str. 541).

¹⁷ M. Limani: Investicije i prevredni razvoj Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosova, Priština 1980.

voja s prek 80 % vaškega prebivalstva, ki je delalo znotraj avtarkičnega in naturalnokmetijskega gospodarstva, s prek 60 % nepismenega prebivalstva (pri ženskem delu populacije je ta stopnja okoli 80 %), z 20-promilno stopnjo splošne smrtnosti in s 160 promilno stopnjo smrtnosti dojenčkov. Prebivalstvo je bilo v družbenem in prostorskem pogledu neznatno mobilno (če izvezemo ženitveno migracijo vas — vas), pretežno privrženost družini, pripeto na svojo zemljo in vključeno v lokalno kmečko skupnost. Družinska organizacija je imela vse značilnosti, ki veljajo za tradicionalno družbo in znotraj katere so se vršile skoraj vse življenjske funkcije: proizvodnja, potrošnja, reproduktivna, vzgojna, zaščitna, zdravstvena itd. Glavnina prebivalstva ni imela oskrbe z električno energijo (do 1972. leta je bilo brez elektrike 650 vasi ali 45 % vseh vasi, do 1965. leta pa celo prek 1.000 vasi oz. 70 %), manjkali pa so tudi drugi elementi prostorskega in družinskega komuniciranja. Prav zaradi tega je prišlo do upočasnitve družinskih družbenih in kulturnih sprememb v življenju kosovskega prebivalstva.¹⁸

Brez dvoma je po letu 1960, posebno pa v 70-tih letih prišlo do velikih sprememb v zgoraj omenjenih sektorjih družbenega razvoja, hkrati pa je jasno videti prisotnost mnogih elementov nerazvitosti prav pri tistih družbenih strukturah in skupinah, ki so glavni nosilci visoke fertilitnosti prebivalstva. Vas in manjša naselja so še vedno vladajoče oblike naseljenosti; prebivalstvo Kosova živi v velikem številu naselij (1453), kjer glavnino tvorijo naselja z majhnim številom prebivalstva. Dosedanja prometna povezanost celih vasi in vaških področij oziroma slaba cestna povezanost velikega števila vasi in slaba oskrba z elektriko vaških področij konec 60-tih in v 70-tih letih, so podaljšali 100-letno geografsko in socialno izolacijo prebivalstva. Na vasi, kjer danes živi okoli 67 % celotnega prebivalstva Kosova, se zaostreno kažejo problemi agrarne naseljenosti, nezaposlenosti, polzaposlenosti, manjkajo osnovne družbene, kulturne in zdravstvene institucije (šole, knjižnice, ambulante, pošte, kulturni domovi itd.) infrastrukturni sistemi, prav tako pa do 80-tih let ni bil rešen problem popolne zdravstvene zaščite ali pa še dosedaj nerešen problem pokojninske in invalidske zaščite individualnih kmetov itd. Vse to pogojuje obstoj tradicionalnih družbenih struktur in tradicionalnih demografskih tipov, kot tudi otežuje integracijo vaške skupnosti v tokove samoupravnega družbenega razvoja.¹⁹

Položaj ženske, posebej kmečke ženske — Albanke je z ozirom na vse indikatorje materialnega in kulturnega razvoja izrazito slab. Vsa demografska raziskovalna so potrdila, da v okviru družbenoekonomskih determinant in njihovega vplivanja na njihovo nataliteto pomembno mesto zavzemata tip družine (velikost, izvori dohodka itd.) in

¹⁸ H. Islami, »Problemi društvenog razvitka kosovskog sela«, Sociologija, št. 4, Beograd 1979, str. 397—418.

¹⁹ H. Islami, »Socijalno-demografske promene u kosovskom selu« v knjigi »Problemi socijalističkog razvoja poljoprivrede i sela«, Izdal Center Komunist in Jugoslovanski center za teorijo in prakso socialističnega samoupravljanja E. Kardelj, Beograd—Ljubljana 1983, str. 641—657.

položaj ženske v družini, pa tudi širše v celotni družbi. Od položaja ženske tako v socialnem, materialnem, kulturnem kot delovno-profesionalnem in samoupravnem pogledu namreč zavisi tudi tip reproduktivnega obnašanja prebivalstva. Ženska je glavni akter v biološki reprodukciji, dočim je družina osnovna celica in okvir, v katerem se uresničuje proces rojevanja. V nerazvitem delu kosovskega prebivalstva, v njenem ruralnem oziroma agrarnem delu, je tudi danes poudarjen karakteristično tradicionalni tip družinskega življenja, četudi so se mnogi sektorji tega življenja pa, tudi mnogi deli tega prebivalstva spremenili, s tendenco nadaljnje širitve teh sprememb. Določeno število družbenoekonomskih funkcij je še vedno povezano z družino in ruralno skupnostjo, medtem ko zahteva potreba po racionalizaciji in humanizaciji reprodukcije prebivalstva proces podružbljanja življenja in dela. Ta proces mora prodreti prav v družino, posebej še v albansko ruralno družino, kjer se ta reprodukcija tudi realizira. V razvitejšem delu, v urbanih in nekmetijskih predelih, kjer je življenjska baza na kvalitetnejšem nivoju in kjer se večji del družbenoekonomskih funkcij uresničuje izven okolja družine, je nataliteta nižja.²⁰

Pri mestnem in neagrarnem prebivalstvu postaja splošen pojav to, da družba s svojimi institucijami razbija družinsko jedro, kljub njegovi poprejšnji dokajšnji kohezivnosti in spreminja njegovo velikost ter model; družina tega razbitega dela populacije teži k višjemu socialnemu, materialnemu in izobrazbenemu nivoju in ima seveda manjše aspiracije po večji rodnosti, medtem ko je pri nerazvitem delu populacije stopnja družbenega razvoja še takšna, da vpliva na konserviranje življenjskih funkcij znotraj družine in ustvarja drugačno za vest in vrednote, zaradi česar je tudi število rojstev večje.

Nasploh je kosovska ženska, zlasti pa ženska prevladujoče strukture, torej kmečka žena, v glavnem vezana na življenje v gospodinjstvu in na reprodukcijo, le v manjši meri pa je vpeta v ekonomsko, družbeno, kulturno in javno življenje, zato se tudi njena vloga v reprodukciji ni mogla bistveno spremeniti, kakor se je spreminjala v razvitih delih Jugoslavije in bolj razvitih državah Evrope. V letu 1981 je bilo od skupnega števila žensk na vasi le 3,9 % aktivnih (v mestu 14,7 %) kontingent aktivnega kmečkega prebivalstva obeh spolov, posebej pa še ženske, pa je izredno močno obremenjen z vzdrževanjem prebivalstva (leta 1981 je bilo na 100 aktivnih žensk 2.629 vzdrževanih žensk, medtem ko je bilo na 100 aktivnih moških 156 vzdrževanih moških).

Povsem nova kategorija je zaposlovanje žensk v neagrarnem sektorju dejavnosti v pokrajini. Leta 1966 je bilo zaposlenih v skupnem številu zaposlenih le 17,2 % žensk, medtem ko je bilo znotraj skupnega števila zaposlenih žensk le 24,4 % albanske narodnosti. Leta 1980 je bilo v skupnem številu zaposlenih 20,4 % žensk, medtem ko je bilo med vsemi zaposlenimi ženskami 45,3 % Albank. Ta zelo nizka

²⁰ I. Ginić, Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije, CDI, IDN, Beograd 1967, str. 66—76.

stopnja zaposlenosti, še posebej pri albanskih ženskah, se v glavnem nanaša na ženske, ki živijo v mestu, medtem ko je večji del žensk v ruralnem okolju nezaposlen. Kakor je že bilo rečeno, je po drugi strani to vaško prebivalstvo, zlasti albansko, nosilo glavno breme v reprodukciji. Razen tega je večji del žensk, sploh pa vaških, nepismenih. Leta 1981 je bilo na Kosovu 26,3 % žensk nepismenih, na vasi 29,2 %, medtem ko leta 1971 več kot polovica žensk ni obvladala osnove elementarnega izobraževanja. Toda to je samo formalnost oziroma statistična nepismenost, medtem ko je dejanska precej večja.²¹

Zaposlenost²² in izobraževanje prebivalstva, zlasti ženskega dela, sodita med najpomembnejše dejavnike preobrazbe družinskega, družbenega in materialnega življenja, kot tudi socialnih institucij in norm. Skupaj z drugimi dejavniki sta odločujoča tudi pri zapletenih in večdimenzionalnih demografskih in splošnih pojavih ter procesih, kot je na primer biosocialna reprodukcija prebivalstva. Vse dosedanje raziskave odnosov reprodukcije in razvoja kažejo na to, da obstaja pomembna negativna korelacija med zaposlenostjo in izobraževanjem nasploh in zaposlenostjo in izobrazbeno ravniyo žensk na eni strani in ravniyo natalitete na drugi strani.²³

Pri mestnem prebivalstvu in pri tistih družbenih slojih, ki so bili že prej zajeti v procese socialnih, ekonomskih, kulturnih, zdravstvenih in drugih sprememb, je bil proces demografske tranzicije tako pri mortaliteti kot kasneje pri nataliteti že daleč naprej. Pri tem delu prebivalstva pokrajine so bili podani vsi družbeni predpogoji za sprejetje novega režima reprodukcije, to je za prehod iz »nekontrolirane« na »kontrolirano« fertilitet; najprej je upadanje fertiliteti zajelo ženske iz starejših skupin fertilitetnega obdobja, potem pa še ženske iz mlajših skupin tega obdobja.²⁴ Pomembno je tudi opadanje fertiliteti pri določenih poklicih z ugodno materialno osnovo. Razmerje med stopnjo natalitete kmečkega in nekmečkega prebivalstva Kosova je bilo na primer leta 1953 45,4 : 36,1 ‰, medtem ko leta 1961 44,9 : 27,2 promila.²⁵ Povprečno število živorojenih otrok poročenih žena na Kosovu v obdobju reprodukcije (15—49 let) je bilo po popisu iz leta

²¹ H. Islami, »Nepismenost u današnjem kosovskom selu«, Sociologija sela, št. 77—78, Zagreb 1982, str. 219—230.

²² O pomenu zaposlovanja žensk, glej: O. Burić, Promene u porodičnom životu pod uticajem ženine zaposlenosti, Centar za proučavanje društvenih odnosa, Institut društvenih nauka, Beograd 1968.

²³ M. Rašević, prav tako, D. Breznik in drugi, prav tako; Z. Grebo, »Žena između rada i porodice, Utjecaj zaposlenosti žene na strukturu i funkciju porodice«, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1975; Z. Grebo, »Materinstvo i rad — stvarna ili prividna dilema u porodici zaposlene žene«, Sociologija, št. 4, Beograd 1975; Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji, CDI, IDN, Beograd 1980.

²⁴ D. Breznik, »Natalitet i fertilitet stanovništva u Jugoslaviji«, navedeno delo, str. 82.

²⁵ B. Maksimović, »Prelazak poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti«, Stanovništvo, št. 1, 1964, str. 13.

1961 naslednje: pri ženskah, ki se ukvarjajo s kmetijstvom, 3,86 otrok (Vojvodina 2,32), medtem ko pri uslužbenkah 2,96 (Vojvodina 1,47).²⁶

Po rezultatih ankete iz leta 1970 o fertiliteti poročenih žensk, ki jo je izdelal Center za demografske raziskave Inštituta ekonomskih znanosti v Beogradu, je bilo povprečno število živorojenih otrok pri ženskah, starih od 15 do 49 let, glede na njihov poklic in poklice tistih, ki jih vzdržujejo, naslednje: pri aktivnih ženskah 2,06 otrok (Vojvodina 1,71), medtem ko pri vzdrževanih 4,17 otrok (Vojvodina 1,98). Zelo velike so tudi razlike znotraj aktivnih žensk: pri kmeticah 3,14 otrok (Vojvodina 1,93), pri delavkah 2,31 otrok (Vojvodina 1,77) in pri uslužbenkah 1,09 otrok (Vojvodina 1,27); pri vzdrževanih se pojavlja ista zakonitost, le s to razliko, da je pri vseh poklicih število otrok večje: kmetice 4,74 otrok (Vojvodina 2,27), delavke 3,89 otrok (Vojvodina 1,91) in uslužbenke 3,97 otrok (Vojvodina 1,72). Tudi pri prebivalstvu drugih predelov Jugoslavije je opaziti iste tendence: večje število otrok imajo vzdrževane ženske v kmetijstvu in v drugih poklicih.²⁷

Po drugi strani pa je posebno pri ženskah, kolikor bolj je izobrazbeni nivo nižji, fertilitet in število živorojenih otrok večje, in obratno. Po popisu iz leta 1961 so imele ženske na Kosovu (od 35 do 39 let) brez šolske izobrazbe 5,3 živorojenih otrok (Vojvodina 3,0), ženske s štirimi razredi osnovne šole 4,3 otroke (Vojvodina 2,2), ženske z osnovno šolo 2,3 otroke (Vojvodina 1,3), ženske s srednjo šolo 1,8 (Vojvodina 1,3) in s fakulteto 1,1 otroka (Vojvodina 0,9).²⁸ Medtem ko je bilo povprečno število živorojenih otrok na Kosovu po popisu prebivalstva iz leta 1971 pri ženskah (od 45 do 49 let): brez šolske izobrazbe 6,42 otrok (Vojvodina 2,5), s popolno osnovno šolo 3,08 otrok (Vojvodina 1,54), s srednjo šolo 1,9 (Vojvodina 1,3) in pri ženskah s fakultetno izobrazbo 1,27 (Vojvodina 0,98).²⁹ Kolikor je večja raven izobrazbe prebivalstva obeh družbenoekonomsko različno razvitih območij, toliko manjša je tudi fertilitet.

Dosedaj so bili vsi faktorji, ki vplivajo na demografsko tranzicijo pri nataliteti usmerjeni pri največjem delu prebivalstva na Kosovu k dvigu natalitete. Glede na to, da večji del celotnega prebivalstva živi na vasi v nerazvitih življenjskih pogojih, da je stopnja izobraženosti nizka itd., je tranzicija še vedno zelo počasna. V skladu s temi okoliščinami je povsem jasno, da so ustvarjene določene socialnopsihološke predispozicije za večje število rojstev tako v jugoslovanskem kot tudi v evropskem merilu. Visoka stopnja natalitete v ruralnih in agrarnih predelih, kjer prevladuje ekstenzivno kmetijstvo, je pogojena tudi s samim statusom otrok in potrebam po njih. Otroci, zlasti moškega spola, se kot ekstenzivna delovna sila že zelo zgodaj vklju-

²⁶ D. Djošić, »Fertilitet, kontrola radjanja i profesionalne karakteristike stanovništva«, Stanovništvo, št. 3—4, 1971, str. 266—277.

²⁷ D. Djošić, prav tam, str. 266—267.

²⁸ M. Rašević, Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji, str. 141.

²⁹ D. Breznik, prav tam, str. 90.

čujejo v nekatere procese naravne proizvodnje.³⁰ Razen tega se otroci v tem nerazvitem kosovskem okolju pojmujejo kot nasledniki družinskega imena in kmečke lastnine ter kot skrbniki svojih staršev, ko so ti stari, glede na to, da nimajo zagotovljene socialne baze (zavarovanje, pokojnina itd.).³¹ Stroški za vzdrževanje in vzgojo otrok so bili v teh agrarnih — vaških skupnostih, vedno zelo majhni. Po drugi strani pa so se dolga leta ustvarjale določene norme in stališča, da je od števila živorojenih otrok odvisno, koliko jih bo ostalo živih in koliko jih bo lahko delalo, saj so starši že vnaprej vedeli, da bo dobršen del otrok umrl že v prvih dveh ali prvih letih življenja.³²

Sklep

Glede na potek demografske tranzicije lahko ugotovimo, da je v nerazvitih državah in predelih prav zaradi kasnejše vključitve v procese družbenoekonomske preobrazbe proces tranzicije, posebej še v sferi natalitete potekal zelo počasi in ni zajel vseh socialnih struktur in slojev prebivalstva znotraj le-te, medtem ko je v razvitih zahodnih državah zaradi zgodnejšega vdora industrializacije, urbanizacije, izobraževanja, infrastrukture itd. in zaradi spremembe drugih pogojev, ki vplivajo na reprodukcijo, proces demografske tranzicije nastopil precej bolj zgodaj, približno za stoletje in pol. Izkušnje teh držav kažejo, da zakonitosti v razvoju prebivalstva niso stalne, temveč da so odvisne od sprememb družbenih pogojev v času in prostoru. Ekonomski in družbeni napredek danes razvitih držav demantira v osnovi pesimistične poglede in duh Malthusa, malthusijanstva in neomalthusijanstva v zvezi z rastjo prebivalstva.³³

Zakasnelo demografsko tranzicijo na Kosovu je potrebno v okviru Jugoslavije in Evrope³⁴ razumeti in pojasniti samo v okviru kasnejše in počasnejše materialne, socialne, kulturne, zdravstvene, infrastrukturne preobrazbe pokrajine kot celote in posebej dominantnega dela

³⁰ Anketna raziskovanja kažejo, da se v listi motivov, zaradi katerih kosovske ženske žele rojevati, poudarjeno pojavlja razlog »želi moškega potomca« (17,0 % : 2,4 % v Vojvodini), (D. Breznik, »Motivacije udatih žena u pogledu budućeg radjanja«, v prej navedeni knjigi, str. 192.

³¹ O potrebi otrok s strani staršev, družine in kmetijskega gospodarstva v državah v razvoju glej: E. Hofšten, »Spor oko planiranja porodice«, *Ekonomika misao*, št. 3, 1974, str. 108.

³² Na Kosovu se je takoj po drugi svetovni vojni smrtnost dojenčkov gibala med 180 in 200 promili letnega povprečja, leta 1953, čeprav močno znižana, je še vedno stala zelo visoko (71,7 promila), če vemo, da je v istem času v nekih državah znašala 10 promilov, v Sloveniji, Hrvaški in Vojvodini pa je bila pod 18 promili. Ta stopnja smrtnosti se na Kosovu ocenjuje tako v relativnem kot v absolutnem smislu za zelo visoko in še danes predstavlja velik zdravstveni, družbeni in humani problem, kajti znatno število otrok se še vedno rodi izven zdravstvenih ustanov in brez strokovne pomoči (več kot 50 %), prav tako pa je nizek tudi odstotek zdravljenih pred smrtjo (okoli 60 %).

³³ O neomalthuzijanskih pogledih glej: A. W.-Balatić, *Demografija. Stanovništvo i ekonomski razvitak*, str. 63—69.

³⁴ Za Kosovom je Albanija tista država v Evropi, ki ima najvišjo stopnjo natalitete (27,5 promila v letu 1979).

njene populacije (vaško prebivalstvo). Agrarno-naturalna proizvodnja na Kosovu in na podlagi tega zasnovan poseben način življenja ter visok nivo nepismenosti in neizobraženosti prebivalstva v fertilnem obdobju so se ohranili vse do 60-tih let, v mnogih kmečkih sredinah pa tudi do danes.³⁵ V takih skupnostih imajo zakon, družina in rojstvo visoko vrednost,³⁶ kajti po ljudski tradiciji se zakon ceni kot najpomembnejši družinski dogodek, ker prinaša uspeh, srečo, predvsem pa potomstvo kot novo delovno silo. Otroci se v okviru tega pojavljajo kot nujen faktor nadaljevanja družinske ekonomije, podedovanja družinskega bogastva in vzdrževanja staršev.³⁷ Vse navedene družbene okoliščine, četudi se danes s širjenjem številnih novih socialnih skupin, urbanih struktur, infrastrukturnih sistemov, izobraževanja itd., tudi na vasi,³⁸ v marsičem intenzivno menjajo, pa vendar v pogojih dolgoročnega karakterja demografskih procesov in zaradi njihove inercije, niso mogle imeti močnejših učinkov na razpad tradicionalne družinske organizacije ter na sestavo in spremembo režima reprodukcije v 70-tih letih in kasneje.

Kontrola rojevanja in planiranja družine se danes smatra za znanstveno potrjenim in splošno sprejetim ciljem posameznika, družine in družbe; gre za težnjo, za humanizacijo odnosov med spoloma, za težnjo, da posameznik, družina in družba obvladajo lastno reprodukcijo ter za težnjo, da je vsak novorojenček zaželen, zdrav, in da nima težav v nadaljnjem razvoju. Izgleda pa, da se v glavnini kosovskega kmečkega prebivalstva v raznih fazah demografskega prehodnega obdobja, kontrola rojstva in planiranje družine sprejema nekoliko počasneje, četudi se tudi pri njih opaža, da sprejemajo temeljno stališče, da ni potrebno izkoristiti celotni prokreativni potencial³⁹ in da je povprečno število otrok manjše od idealnega.⁴⁰ Za sprejetje kontrole rojstva in planiranja družine so najprej določeni družbeni, materialni, izobrazbeni, zdravstveni in etični predpogoji, kajti

³⁵ H. Islami, »Socijalno-demografske promene u kosovskom selu«, prej navedena knjiga, str. 641—657.

³⁶ Toda samemu dejanju rojstva je bila dana premajhna pozornost pa se je dostikrat dogajalo, da ženska rodi izven hiše, na polju, kar je bilo povzročeno z ritmom življenjskih potreb. Za ruralno-agrarne sredine južnoslovanskih narodov, S. Vukosavljević pravi: »Žena je radjala na polju, za ogradom. Valjalo joj je ustati koji sat po porodjaju. Da se vrati sa novorodjenim detetom u pregači — to nije bilo ništa neobično. Da se rodi u šumi čuvajući stoku... to nije bilo neobično« (S. Vukosavljević, Pisma sa sela, Savremena škola, Beograd 1962, str. 148—149).

³⁷ O uporabi otrok v nerazvitih patriarhalnih družbah glej: V. St. Erlich, Jugoslavenska porodica u transformaciji, Studija u tri stotine sela, Liber, Zagreb 1971, str. 262 in naprej.

³⁸ H. Islami, »Problemi urbanizacije i standarda ruralnih naselja Kosova«, Sociologija, št. 3—4, Beograd 1984, str. 317—324.

³⁹ G. Todorović, »Idealni i željeni broj dece u porodici«, Stanovništvo, št. 3—4, 1971, str. 297—311.

⁴⁰ G. Todorović »Stavovi stanovništva o veličini porodice i abortusima planiranja«, v knjigi Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji, CDI, IDN, Beograd 1980, str. 177—187; G. Todorović »Idealna veličina porodice na selu i u gradu«, v knjigi Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji, Savezna konferencija SSRNJ, Savet za planiranje porodice u Jugoslaviji, Beograd 1975, str. 286—294.

za »usmerjanje« in »centraliziranje« tako kompleksne in intimne materije v želeni smeri, v smislu sprejetja stališč o obnavljanju prebivalstva oz. konkretnije omejevanju rojstev, se mora najprej ustvariti določena zavest oziroma družbeno demografska vrednostna usmeritev posameznika in družine, kar seveda po drugi strani ne pomeni, da ljudem ni nujno potrebno nuditi znanja in možnosti reguliranja rojstev. Tako kot se socializem in samoupravljanje znotraj njega, ne moreta uspešno razvijati zgolj s propagando, brez ustvarjanja materialnih pogojev za življenje delavcev, kmetov oziroma ljudskih množic v celoti, tako se tudi zavest o manjši nataliteti in atomizirani družini ne more doseči samo s propagiranjem metod in sredstev za kontrolo rojstev, z uveljavljanjem določenih medicinskih postopkov in s prikazovanjem zgolj negativnih posledic velikega števila rojstev. Sfero kot je to reprodukcija prebivalstva, se ne more vplivati z

Na najintimnejšo, najdelikatnejšo in najbolj decentralizirano družbeno ukrepi in procesi represije. To ni dovoljeno niti v znanstvenem niti v družbenem niti v humanitarnem pogledu, kar poleg drugega potrjuje tudi primer Indije.⁴¹ Pravno-politična regulativa v Jugoslaviji poudarja decentralizirani položaj človeške reprodukcije. Ustava SFRJ ter ustave socialističnih republik in socialističnih avtonomnih pokrajin v tem pogledu izražajo napredno in humano usmeritev, znotraj katere proces biosocialne reprodukcije dobiva svoj samoupravni značaj.⁴²

Ekonomski, družbeni in izobrazbeni položaj posameznika, družine oziroma določenega družbenega sloja določa zavest oziroma družbene demografske norme obnašanja na področju reprodukcije prebivalstva. Vpliv drugih posredujočih faktorjev kot so psihološki, etični, religiozni itd. na določene demografske variable, je potrebno videti samo v odločilnem kontekstu družbenoekonomskih okoliščin oziroma kot njihov rezultat,⁴³ četudi je iz demografske zgodovine poznano, da

⁴¹ Pristaši »teorije začaranega kroga siromaštva« predlagajo nerazvitim državam samo eno pot za rešitev tega problema — »demografsko pot«. Njeno bistvo se sestoji v kontroli natalitete s prisilnim vmešavanjem države v proces rojstev s pomočjo medicine. Takšna teorija se izvaja v praksi. Med drugimi tudi vlada Indije izvaja širok program kontrole nad »zaskrbljujočim porastom« indijskega prebivalstva. Ena glavnih metod je prostovoljna sterilizacija, ki se koristi za kontrolo natalitete. Moški in ženske, ki pristanejo na takšno operacijo, dobijo od vlade denarno podporo. Pa vendar organizatorji »Programa planiranja družine« v Indiji priznavajo, da program kontrole rojstev ne uspeva pri prebivalstvu 560.000 indijskih vasi, ki predstavljajo 80 % prebivalstva države... Temu ni pripomoglo niti 9.000 klinik »za planiranje družine, ki »delijo sredstva za preprečitev rojstva in dajejo brezplačne nasvete niti 138 klinik, ki brezplačno izvajajo operacije.« (D. Valentej, »Problemi stanovništva nedovoljno razvijenih zemalja i kritika 'demografskog' puta njihovih rešenja«, Stanovništvo, št. 2—3, Beograd 1965, str. 105, podčrtal H. I.).

⁴² »Pravo je čoveka da slobodno odlučuje o radjanju dece. Ovo pravo se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja« (191. člen, prvi odstavek ustave SFRJ, 1974).

⁴³ »Vsi podatki iz ankete so v glavnem potrdili že poznana dejstva, da se razlike pri narodnosti v glavnem pojavljajo zaradi razlik v socialno-ekonomskih oziroma kulturno-izobraževalnih značilnostih posamičnih narodnosti in da narodnostne značilnosti pri tem skoraj ne igrajo nobene

lahko do padca natalitete in do sprejetja kontrole rojstev pride tudi preden se uresniči določena stopnja družbenoekonomske preobrazbe.⁴⁴ Dostopnost kvalitetnega urbanega načina življenja za vse skupine prebivalstva in za vse narodnostne skupine⁴⁵ v daljšem časovnem obdobju (na vasi, pri ženskah) ustvarja možnosti za hitro demografsko tranzicijo tudi na Kosovu; socialna, kulturna, politična in seveda seksualna emancipacija ženske kot glavnega akterja biološke reprodukcije na osnovi njene ekonomske samostojnosti, je usoden moment te preobrazbe.⁴⁶

Za hiter proces demografske tranzicije oziroma za opadanje stopnje natalitete je nujen ekonomski, družbeni in kulturni napredek, kajti vse spremembe v gibanju natalitete in fertilitnosti prebivalstva kažejo na tesno povezanost teh sprememb s spremembami v družbenem,

vloge. Čestokrat smo ob teh prilikah poudarjali, da se razlike včasih javljajo tudi zaradi vpliva religije — vendar ta ne igra več iste vloge kot jo je imela nekoč v družbi (M. Sanić, »Uticaj narodnosti i religije na fertilitet stanovništva Jugoslavije«, Stanovništvo, št. 3—4, 1971, str. 293.

Razlike v stopnji natalitete so velike tudi med pripadniki iste nacionalnosti, če le ti živijo na območjih, ki imajo različno stopnjo razvitosti. Pripadniki iste nacionalnosti imajo višjo nataliteto na nerazvitem območju (Srbi na Kosovu in v BiH, Hrvati v BiH, Črnogorci na Kosovu in v Črni gori), in nižjo nataliteto na razvitem območju (Srbi v Vojvodini in na Hrvaškem, Hrvati na Hrvaškem in v Vojvodini, Črnogorci v Srbiji in v Vojvodini) (Demografska kretanja i karakteristika stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti, CDI, IDN, Beograd 1978, str. 30—31. Glej tudi: M. Sanić — D. Breznik, »Demografska ispitivanja i narodnost«, Naša tema, št. 7—8, Zagreb 1965, str. 1.388; S Šušar, Nacionalno i nacionalističko, Marksistički centar, Split 1974, str. 327).

⁴⁴ »Primeri teh procesov, tj. opadanje natalitete na podlagi kontrole rojstva v nerazvitih sredinah je možno najti v demografski zgodovini prebivalstva določenih območij tudi v naši državi. Prebivalstvo vzhodne Srbije, nekaterih delov Hrvaške, Vojvodine itd. je sprejelo kontrolo rojstev v zakonskih zvezah pod vplivom specifičnih faktorjev, ki so imeli v glavnem ekonomsko podlago (nezmožnost dobiti kmečko posestvo)« (D. Breznik in dr., Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji, CDI, IDN, Beograd 1971, str. 356—357).

⁴⁵ Med najbolj urbanizirano prebivalstvo Kosova štejejo glede na zastopnost v mestnem prebivalstvu in stopnji zaposlenosti v družbenem sektorju Črnogorci in Srbi za njimi Turki, dočim so na zadnjem mestu Albanci, Muslimani in Romi (H. Islami, »Razlika u nivou urbanizacije između stanovništva nacionalnosti Kosova«, Geographica Slovenica 10, Ljubljana 1979, str. 177—183).

⁴⁶ O tem širše v: N. Patrić, Pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece u SFRJ (Povodom Međunarodne godine žena — OUN, 1975), Beograd 1976, str. 67—76.

⁴⁷ Da bi podkrepili družbenoekonomski razvoj in s tem v zvezi izboljšanje pogojev življenja družine kot celice procesa rojevanja kot temeljni element za zmanjšanje natalitete, navajamo še nekatera stališča demografov:

»Če bi obstojal hiter ekonomski in družbeni razvoj, ki bi zaobsegel vse sloje prebivalstva, bi bili lahko dokaj gotovo prepričani, da bo prišlo tudi do hitrega padanja števila rojstev... Družbenoekonomski razvoj je nujen predpogoj za hitro padanje rojstev v državah, ki jih danes označuje nagla rast prebivalstva« (E. Hofšten, »Spor oko planiranja porodice«, Ekonomska misao, št. 3, 1974, str. 109, 111). »Zgodovinska izkušnja je jasno pokazala, da nataliteta opada v tistih območjih, v katerih se izboljšujejo pogoji življenja v odvisnosti od intenzivnejšega ekonomskega

socialnem, profesionalnem, izobrazbenem, zdravstvenem značaju določenega prebivalstva določene družbe.⁴⁷ Čim bolj je družba oziroma prebivalstvo razvito, toliko večja je modifikacija bioloških determinant natalitete. Zaradi tega je potrebno o visoki stopnji natalitete prebivalstva na Kosovu oziroma o počasnem upadanju natalitete govoriti vedno v zvezi z določenimi sloji tega prebivalstva, nikakor pa ne v zvezi s celotnim prebivalstvom oziroma v zvezi s to ali ono nacionalnostjo, s to ali ono religiozno pripadnostjo.

Prevod: Srečo Kirn

Milan Balatić

I. Država — diktatura proletariata

Med kapitalistično in komunistično družbo je razdobje, v katerem se daje revolucionarna preobrnja v drugo. Temu ustrezno tudi politično preobratno obdobje, katerega država ne more biti nič drugega kakor revolucionarna diktatura proletariata in katere historična elita je vednovala odpravo ne le posamično specifične razredne organizacije ali specifičnega razrednega privilegija, temveč odpravo razredov nasploh, kolektivno odmitanje države (in ne -demokratizacija- države) kot elementa diktature proletariata (in ne (vsaj ljudska) država). Slepa vera buržoazne ideologije diktatura ali demokracija je unificirana v

in družbenega razvoja, namreč pade natalitete se je začel v evropskih deželah v obdobju prejšnjega stoletja, in to pred širitvijo uporabe sredstev za kontracepcijo« (A. W.-Balatić, Demografija. Stanovništvo i ekonomski razvitak, str. 68). Pri določanju ukrepov demografske politike mora obstajati jasna zavest in spoznanje, da se družbeni problemi ne morejo reševati po demografski poti, temveč z ekonomskim in družbenim razvojem kot tudi z razvojem socialističnih samoupravnih odnosov. (Z. Grebo, Čovjek, rađanje, društvo, Sarajevo 1975, str. 266). Stališče, po katerem družbenoekonomski razvoj vpliva na demografske spremembe je močno zastopan tudi v svetovnem planu akcije na področju prebivalstva kot temeljnem dokumentu Svetovne konference o prebivalstvu v Bukarešti 1974. leta.

Navedeno stališče zastopa tudi Jugoslovanska demografska teorija od njenega začetka. Posebej se poudarjajo analize D. Breznika in njegovega kroga raziskovalcev v Centru za demografske raziskave Inštituta družbenih znanosti v Beogradu; mnogo teh analiz smo omenili tudi v tem tekstu.

Država, samoupravljanje, razredni boj (v tezah)

Milan Balaižić

1. Država — diktatura proletariata

Med kapitalistično in komunistično družbo je razdobje, v katerem se prva revolucionarno preobraža v drugo. Temu ustreza tudi politično prehodno obdobje, katerega država ne more biti nič drugega kakor **revolucionarna diktatura proletariata**¹ in katere historična elipsa je zahtevala odprave ne le posamezne specifične razredne organizacije ali specifičnega razrednega privilegija, temveč **odprava razredov nasploh**, koeksistentno **odmiranju države** (in ne »demokratizaciji« države) kot elementu diktature proletariata (in ne (vseljudska) država). Slepaga buržoazna ideologija diktatura ali demokracija je unificirana v gesti proletariata, ki se po prevzemu oblasti ne more posvetiti zgolj demokraciji, ne da bi izdal svoje cilje, še kako demokratično diktaturo, socialistično namesto buržoazne demokracije, kjer je prva obratno sorazmerna, odpravi vsakršne demokracije. Socialistična demokracija je diktatura proletariata in vsakršno prešitje — le point de caption — z diktaturo partije ali klike »socialističnih« diktatorjev je ilegitimno in nekomenzurabilno: v kolikor še obstaja država in državni aparat, morajo proti subjektivikaciji le-te, nosilcem funkcij, biti vzpostavljeni učinkoviti nadzorovani mehanizmi, svoboda kritike (drugače mislečih) (R. Luxemburg), v nasprotnem primeru demokracija/samoupravljanje potencialno tendira k totalizirajočemu vakuumu politične formule za

¹ K. Marx, Kritika gothskega programa, v: MEID IV., CZ, Ljubljana 1979, 504.

prijetni agitprop, happinessu indoktrinacije in happy endu manipulacije z množicami.

Dokler eksistirajo razredne razlike, je potrebna politična oblast, to je organizirana oblast enega razreda za zatiranje drugega, in toliko časa družbene evolucije modificirajo v **politične revolucije**,² zato — kar ni zapisano (še) v nobeni ustavi — fungira **pravica do revolucije kot edina resnična »zgodovinska pravica«**.³ Nasploh pravo v družbah »predhodnega obdobja« privzame represivno institucijo kot sredstvo razredne oblasti proletariata (Lenin) ob trganju (Spaltung) zabrisanje zveze s **pravno ideologijo**, destrukciji le-te buržoazne formalne določitve vs. »napolnitvi« juristične forme z »novo vsebino« — **ni mogoče »samoupravno pravo«** (tu je na mestu neprekoračljiva dihotomija: ali državno pravo ali samoupravno odločanje), saj si to že implicitno podšteva juristični svetovni nazor, ki je pač **klasični nazor buržoazije** (Engels), vezan na »izmenjavo blag v družbenem merilu« (predpostavlja individualiziranega človeka, atomizirano »ljudstvo«) in po definiciji izključuje horizont razrednega, razmerja sil, razrednega razmerja. Diktatura proletariata, diktatura razreda brez »v imenu« (dodali bi: kontrola šeobstoječe države po javnosti, izhajajoča iz vse večje politične šolanosti množic) »ne svjazannaja nikakimi zakonomi« (Lenin), zakone postavlja proletariat, Aufgehoben teh zakonov pa je **odpravljanje razredov in sebe kot razredne oblasti**, negacija razredne represije oz. njene rekonstrukcije. Avtonegacija razredne oblasti proletariata pa je zopet možna šele v reverzibilni navezavi na dojetje in komunizma in socialističnega samoupravljanja ne kot cilja človeškega razvoja, oblike človeške družbe (Marx), marveč kot stanje **odpravljajoče samoodpravljajoče gibanje**, torej ne-stanje kontra idealu, po katerem se imamo ravnati v praksi.

Diktatura proletariata, katera v svoji praksi ne pozna »**splošnih volitev, neomejene svobode tiska in zborovanj, svobodnega boja mnenj**«,⁴ sterilizira v »dejavno birokracijo«, postane kompenzacija gospostva peščice partijskih voditeljev, diktatura meščanskega jakobinskega tipa. Zato socialistična demokracija ni zalog hierarhizirane bodočnosti, »božično darilo za pridno ljudstvo« (R. Luxemburg), ampak se prične hkrati z rušenjem razredne vladavine in »graditvijo socializma«.

2. Kardelj

Kardelj jemlje za metodološko osnovo raziskovanja družbe klasično marksistično postavko o razrednem boju, kar je zlasti njegova temeljna konceptualna značilnost iz obdobja 1945—1954 in skozi sedemdeseta leta. Med tema objektoma Kardelj konvergentno centrira domnevo, da je socializem v Jugoslaviji dosegel histerično zmago nad kapitalizmom in da v tej družbi razredna nasprotja ne obstajajo več: punktualizira

² K. Marx, Beda filozofije, v: MEID II., CZ, Ljubljana 1979, 540.

³ F. Engels, Uvod k Marxovim Razrednim bojem v Franciji 1848—1850 (1895), v MEID III., CZ, Ljubljana 1979, 27.

⁴ R. Luxemburg, Ruska revolucija, v: ID, CZ, Ljubljana 1977, 773.

teoretski premik h klasifikaciji neprotislovnega »delovnega ljudstva« in analizo družbe najpogostejše **minimalizira/reducira** na stališču posameznika, abstraktnega delovnega človeka — njegovega delovnega kolektiva — širše družbene skupnosti oz. vodstvenih organov; oscilira na osi individualno — družbeno in v. v.

Ta vložek ni zdržal znanstvene kritike in čeprav Kardelj konec šestdesetih let še vedno kombinira ter homogenizira kategorijo delavskega razreda in »delovnega ljudstva« se ostro postavlja nasproti teoretikom, ki menijo, da v Jugoslaviji ni razredov in razrednega boja, ali proti zrcalno-analognim stališčem, češ da se notranja meja razrednega boja v socialističnem samoupravljanju zabrisuje prek vseh sfer človeške aktivnosti. Teoretski dobiček je Kardeljeva tematizacija te notranje meje: **znotraj (ne ob!) spopadov razrednega karakterja se tem integralno odpira področje družbenih spopadov v produkcijskih odnosih, ki nimajo obeležja antagonističnega razrednega konflikta.**⁵ Razredni boj poteka v trikotniku birokracija-tehnokracija-delavski razred (oz. tehnobirokratski monopol) in ni več usmerjen proti nasprotnemu kapitalističnemu razredu, temveč proti kompleksificiranim oblikam odtujevanja presežne vrednosti, upravljaljskim monopolom, neenakosti v dohodkovnih odnosih, proti ekonomski in socialni diferenciaciji, ki temeljijo na delitvi po delu itd.

Konsekventno temu Kardelj kritizira vulgarno-apologetske pozicije o »zmagi socializma« v Jugoslaviji: osvojitev politične oblasti po delavskem razredu pomeni zgolj **prepletanje buržoazno-demokratske in socialistične revolucije, začetek boja med delom in kapitalom**, kjer je rezultat **negotov** — socialistična revolucija (v permanenci) se vsakodnevno spopada z diverzificiranimi formami kontrarevolucije/potencami buržoazne revolucije. Družbena lastnina ne nastaja z nacionalizacijo, proklamacijami in deklaracijami, ampak se vsakokratno — glede na razmerje sil — (ne) uveljavlja — homologno raz-odtujevanju političnega odločanja (boj za oblast) kot specifične oblike interesne organiziranosti v sferah ideologije, politike, znanosti, kulture, etike ipd. vsled **le potencialne zaznamovanosti proletarske dominacije nad kapitalom** — kot jedra razvoja proletariata in materialne baze družbe — se samo emancipirano načelo podružbljanja **razceplja in reproducira protislovja na vedno višjo raven** ter se nevarno giblje na robu prehoda v zgodovino narave, sprevržbe subjekta samoupravljanja v »nomada družbene totalitete« (Adorno).

3. Država — pravo

Pravniška optika definicije socializma kot podružbljanja produkcijskih in menjalnih sredstev izhaja iz delirija družbene forme lastnine, vseodločujočega **pravnega naslova**, prihodek/učinek katerega je **spregled** vseh razrednih determinant ter hromitev razrednega boja: kar loči ka-

⁵ E. Kardelj, Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Komunist, Ljubljana 1977, 90.

pitalizem od socializma je spremenjena forma lastnine, kot da ne bi že Marx ekspliciral, da so lastninska razmerja samo **juristični izraz produkcijskih razmerij** in da sprememba pravnega naslova ne spremeni produkcijskih razmerij — tak pojmovni stupidarij more proizvesti le seks samoupravljanja in prava; kot da gre proletarski revoluciji za »socialistično« ali »komunistično« ali »samoupravno« pravo, ne pa za **odpravo prava** ali kot pravi Lenin: »To nam pojasnjuje zanimiv pojav, da v prvi fazi komunizma še ostane ozki horizont **buržoaznega prava**. V pogledu distribucije **potrošnih** proizvodov buržoazno pravo seveda nujno predpostavlja tudi **buržoazno družbo**, kajti samo pravo ni nič brez aparata, ki lahko **prisili** ljudi, da spoštujejo pravne norme. Iz tega torej izhaja, da ostane pod komunizmom določen čas ne samo buržoazno pravo, temveč da ostane tudi buržoazna država — brez buržoazije!«. ⁶ Povejmo še jasneje: meščanski kozmos je identičen »samoupravnemu«/»socialističnemu« pravu, »socialistični« morali, »socialistični« državi, »socialističnim« razredom in, kajpak, »socialistični« eksploataciji.

Differentia specifica revolucionarne teoretske zastavitve **ni moč zakona, temveč moč proletariata, ni oblast zakona, pač pa oblast proletariata**, radikalni rez z močjo zakona nad proletariatom (praksa revolucije ni stvar zakonodaje, medtem ko je zakonodaja stvar revolucionarne prakse — kontrarevolucionarna praksa je za razliko **strogo zakonita**,⁷ z(a)vezanostjo zakonu, ki mu odteguje politično oblast in ga politično ekspropriira, izrinja od odločanja o družbeni re-produkciji. Tako hiperprodukcija »popravljen« vseh razmerij v socialističnem samoupravljanju vzpostavlja individualizirani proletariat, poljubno **modifikabilne in eksploatabilne družbene atome** brez možnosti organiziranega nastopanja, kolektivnega boja — juristična ideologija/ideološka forma fiksira blagovno formo producenta in **lepi proletariat pod oblast kapitala, blokira formiranje razredne zavesti**: »Zato je nujni moment osvobajanja proletariata destruiranje pravne forme in prava v celoti, kar sovpada z odpravo blagovne produkcije in države«, ⁷ če naj se razred pod dominacijo »v imenu« ne razkroji v množico person.

Mode simple nesmisla, da je povsod tam, kjer obstaja socialistična lastnina nad produkcijskimi sredstvi, socializem že uveljavljen npr. obstaja socialistično samoupravljanje. Kakor hitro obstaja, pristajanje na pravno-formalne opredelitve á la »delavski razred skupaj z delovnimi ljudmi obvladuje in vodi produkcijski proces« kot neprotislovne/ /zadostne, mora družbene razmere, ki ne ustrezajo tem determinantam nujno razlagati kot »nedoslednosti«, »ostanke starega«, kot konsekvenco diskrepance med »teorijo in prakso«; v absolutizaciji postane in stvarnost in teorija **nevprašljiva/pravilna**: »vse je dobro zamišljeno, le izvaja se ne«, kar v zadnji instanci vodi v ugotovitev, da so za krizne

⁶ V. I. Lenin, Država in revolucija, CZ, Ljubljana 1972, 88—89.

⁷ T. Mastnak, »Kršitev socialistične zakonitosti« itd., v: Problemi — razprave, 1—2/1983, 38—39.

pojave **krivi delavci**⁸ (znani razvpiti sekulativni vozal tolmačenja razredov, razrednega boja kot zgolj lastninskega razmerja, ne pa kot **razpolaganja s stvarnimi produkcijskimi razmerami: »kdo vodi produkcijski proces in kdo razpolaga in upravlja z dohodkom«**.⁹

Enako velja za ustavo oz. ustavne spremembe. Že Marx je pičil kavs »ustavobraniteljev« in »ustavospreminevalcev« z izjavo, »da pravo ne more biti nikdar na višji stopnji kakor ekonomska ureditev in od nje odvisni kulturni razvoj družbe«,⁹ torej proti hudo razpaslemu fetišizmu prava, ki je prepričano, da bodo vsi problemi rešeni, če bo le dovršen idealni tip prava/ustave — nereflektirana razsvetljenska predstava **idealne prakse**, dvignjene nad družbo, ki jo je potem treba **le še izpeljati**: v manku **nenehne reteorizacije** pozablja, »da mora vzgojitelj sam biti vzgojen« (Marx), korelativno postavki, da se vulgarno splošno mišljenje, nevzgojeno in robato okolje ne sme vsiliti znanosti — okolje je vzgojitelj, toda tudi samo mora biti vzgajano (Gramsci); sovpad, nemožnost metapozicije, dialektika revolucionarne prakse. Kontingentno sosledje drsenja sintagme »ne spreminjati ustave — spreminjajmo prakso«, kjer prvi člen, »ustava«, deluje kot obči označevalec in se ga v loku nespreminjanja menja ali z ZZD, delegatskim sistemom, socialističnim samoupravljanjem itd. privede v konsekventnem dojetju ustave itd. kot **institucionalizirane in »ritualizirane« prakse, materializacije ideologije** (IAD — Althusser) do nonsensa »**ne spreminjati prakse — spreminjajmo prakso**«, pri čemer se prva od druge razlikuje v tem, da je ta (ustava) predobra za ta svet in da sodi v nebesa (birokrat, analogno Marxovi pripombi za demokrata-revolucionarnega meščana prihaja iz največjih porazov vedno na novo prepričan, da ni treba spreminjati stališča, ampak morajo njemu v prid dozoreti okoliščine; komenzurabilno temu je »heglovstvo« državno-partijske birokracije: mišljenje, zavest, ideologija, rituali le-te si domišljajo, da so neposredno drugo od samega sebe, dejanskost, dejanska akcija (če tudi je neakcija prav tako vrsta akcije) — dejanskost le misleče odpravlja, zato dejanskost pušča v nemar in si misli, da jo je premagala: dejanskost je kot v Heglovi filozofiji dvignjena v nebo in tam »razrešena«). Ustava je pač **historično pogojena specifična oblika prakse socialističnega samoupravljanja, materializacija razrednih, ideoloških itd. bojov, to je še kako materialnih bojov, končno rezultat razmerja sil konec šestdesetih in začetek sedemdesetih let**. Nasprotno od tega zadobiva ustava simptomalno vrednost ne-dejanske prakse ne-dejanske prakse, postane nesposobna kritizirati sama sebe: je »zadnja« pravna forma, ki na preteklo gleda kot na **stopnje k sami sebi** (po navadi z naslednjo fermentacijo: teza — kapitalizem, antiteza — realsocializem, sinteza, prehod na višjo kvalitativno raven — socialistično samoupravljanje; vzame-se **poljubno izhodišče** z namenom glorifikacije ahistoričnega teološkega fiksiranja socialističnega samoupravljanja kot modela, kar

⁸ I. Bavčar, Predgovor k Maukejevi Marxovi in Engelsovi teoriji razredov, UK-RK ZSMS, KRT, Ljubljana 1982, 7—8.

⁹ K. Marx, Kritika gothskega programa, v: MEID IV., CZ, Ljubljana 1979, 498.

se zniansirano prišije z normativizmom, formalizmom, nominalizmom, antipraktično idealno neposredovanostjo; ne(o)gibnost, brezčasnost, brez-ali nad-razrednost, vmeščena v čas-prostornost **klanjanja aktualni politični linijskosti**, apluralistični monolitizem pa v svoji »objektivnosti« subsumira najbolj krvavi **židovski pragmatizem** — birokracija prva spreminja ustavo, ZZD itd. že s tem, da posameznih določitev **ne prakticira**, ne uresničuje (npr. »ukinjanje« tozdov), **prenaša težo** od enega na druge elemente aktivne mreže in sploh je kompetentna, da le-to **interpretira**). Vladavina občega absolutnega abstraktnega principa, čeprav znova relativizirana skozi **ontologizacijo** vsakokratne politične potrebe/interesa, prevladujoče skupine v frakcijskih bojih, zbrše zgodovinsko posredovanost in posredovanost med »prakso socialističnega samoupravljanja« in »ustavo socialističnega samoupravljanja«. Slednja je zmeraj že čista, neomadeževana, nezainteresirana, nerazredna — paradoks — skozi svojo razrednost — **ustavna praksa zamenja prakso ustave**. Ustava, praksa ustave, pa ni stanje ali ideal, ki se mu praksa podreja, marveč gibanje vsakokratnih dejstev/celotne dosedanje zgodovine/razrednega boja izhajajoč iz **teoretskega izraza pozicije delavskega razreda v razrednem boju in teoretskega rezimeja razmer osvoboditve delavskega razreda**.

4. Država — samoupravljanje

Ko država kot diktatura proletariata postane faktični reprezentant vse družbe, postane odvečna — umanjkanje razreda, ki bi ga bilo treba zatirati, rezultira v **odmiranju** (ne »ukinjanju«) države, samoupravljanje družbenih razmerij, upravljanje s stvarnim in vodenje produkcijskih procesov nadomesti vladanje nad osebami, »prvo dejanje, v katerem država dejansko nastopi kot reprezentant vse družbe — polastitev produkcijskih sredstev v imenu družbe — je hkrati njeno zadnje samostojno dejanje kot države«. ¹⁰ Eksistenca »močne« države tako pritiče obstoju **intenzivnih družbenih/razrednih protislovij**, dejanje »v imenu« pa se anamnezno sprevrže v »zadnjevanje« ad calendar Graecas. Država se od specifičnih delnih interesov ponovno odvaja kot le tem »tuj«, »neodvisen« delni obči interes, iluzorično občestvo: diktatura abstraktne prazne občosti (»družbe«, »družbenega interesa itd.) nad konkretnostjo družbenega/individualnega življenja. Zato je socializem **zgolj potencialno revolucionaren** (»primera« konservativnega in reakcionarnega socializma sta stalinizem in fašizem — in kot dokazuje ne le Reaganov neokonservativizem je včasih **revolucija najodločilnejša forma kontrarevolucije** kot je po drugi strani kritika birokracije dokaj običajna politična metoda obračunavanja državno-partijske birokracije), revolucionarna razrešitev variantne multiplikacije pa je lahko samo produkt **razrednega boja** — v socialističnem samoupravljanju za »posamoupravljanje« države proti »podržavljenju« samoupravljanja (država kot »nočni čuvaj« samoupravljanja ni nič

¹⁰ F. Engels, Anti-Dühring, CZ, Ljubljana 1979, 317.

drugega kakor naivna iluzija; država samoupravljanje »žre«, permanentno).

Država je razmerje, odnos, relacija, na podlagi družbene delitve dela in aktualnih produkcijskih odnosih plasirana **materialna kondenzacija odnosov sil razredov in frakcij znotraj države in med državo ter delavskim razredom**, razredni antagonizem je posajen v strukturo države (Poulantzas). Nehomologne interference organiziranih dolgoročnih političnih interesov oblasti pogojuje interfrakcijska sestava bloka državopartijske birokracije na oblasti, konstituiranega preko konfliktna enotnosti kompromisov, utemeljene z dominantno vlogo ene izmed frakcij, katere vladajočnost se uteleša v »zasedbi« državnega aparata, partije, milice, vojske. Ker pa gre pri državi za relativno samostojnost glede na specifične interese posameznih frakcij (izvršilna oblast, skupščina — zakonodajna oblast, vojska, milica, sodstvo, razni sekretariati, republiški in regionalni občinski aparati, aparat federacije, ideološki aparati, te vse razcepljene v sebi po komponentah reprezentacije: kmetje, delavci, obrtniki, »ZD« — monopolistični kapital z bančno ali industrijsko dominantno in nemonopolistični kapital s trgovsko, industrijsko ter bančno frakcijo, izvozne — uvozne OZD, polje nacionalnega, razrednega itd. itd.) in s tem za relativno oddaljenost od produkcijskih odnosov, ravno to plombira poenotenost bloka državopartijske birokracije na oblasti, hegemon vloga ene izmed frakcij pa v posledici obratno zopet vodi k zmanjšanju samostojnosti države ter oženju kompromisnega polja. Tako je državna politika imanentno dojeta kot **rezultanta razrednih antagonizmov** in spleta kontradikcij znotraj njih, v razcepljenosti kondenziranih v strukturi države; razredna nasprotja, izhajajoča iz materialne produkcije v državi, dobivajo obliko antagonistične ali neantagonistične, vertikalne in horizontalne kontradiktornosti svojih posameznih delov ali aparatov. Razredna kontradiktornost države se nadaljuje v diferenciaciji administrativnega aparata, milice in vojske, čeprav relativno samostojnih sfer, kar pa ne pomeni nadrazrednostnega mesta izven razrednega porekla: delitev je izvršena in v relaciji umsko/fizično delo in po področjih, ki jih razredi — »sloji« zavzemajo v državni strukturi. Enotnost državnega osebja je permanentno ogrožena z razrednim bojem, opravljajočim katalizatorsko profanacijo fiktivno celovitega, zapolnjenega državnega nukleusa, rezistentno razvijajoč iluzivno ideologijo splošnega interesa z (bazično »desno«, a tudi »levo«) politizacijo. Kadar v levo, prvenstveno zaradi znatne degradacije tradicionalnih privilegijev, slabšanja življenjskih razmer, kjer Poulantzas korelativno Bravermanu, ki je prišel do podobnih zaključkov z analizo delovnega procesa, ugotavlja padec državnega osebja na raven **običajne kupo-prodajne delovne sile**, enormno povečanje rutinskih opravil in koncentracijo znanja/moči v vrhovih aparata. Da bi se homogenizirale vrste administracije pod zastavo državopartijske birokracije in znotraj te dominantne frakcije (v zadnji instanci: kapital) se pojavlja bolj ali manj realizirana težnja rekrutacije državnega osebja v državno politično partijo za zagotavljanje enotnosti, kontrole in zvestobe političnim

vrhovom oblasti, te vrste unificirana vladajoča partija pa hkrati implicira vlogo policije, administracije, nadzornika in čuvaja birokratskega aparata. Vse to se intenzificira z eventualno karizmatično personalizacijo državnega vrha in uporabljanjem množičnih medijev za prodajo višje stopnje centralizacije odločitev in avtoritarizma pod firmo »socialističnega samoupravljanja«. V kolikor pride do »prodora« le-tega na določena oblastvena mesta, ni težko premestiti ravn/polja realne in formalne oblasti; »država ni monoliten blok, temveč strateško polje«. ¹¹

Če nadaljujemo v smislu M. Foucaultovih »diskurzivnih strategij oblasti« tu večinoma ne gre za zavestno organizirane postopke, ampak za strategije, ki izraščajo iz samega mehanizma, s katerim si državno-partijska birokracija ohranja nadzor nad mrežo samoupravnih razmerij: ta ni skriti faktični center oblasti, zakrit s samoupravno formo. sama je v samolegitimaciji **prisiljena razvijati samoupravljanje hkrati z nizom bloka potencialov samoupravljanja**, ki jih je sama sprožila, potenciali se sprevržejo v svoje lastno nasprotje; birokracija inkarnira notranjo mejo samoupravljanja (mu je »notranja«), je njegov simptom, zoper katerega se ni mogoče direktno zoperstavljati — birokraciji je pač treba priznati/opredeliti (= omejiti) njeno »izjemno mesto«/funkcijo v socialističnem samoupravljanju, saj **birokracija deluje najtotalitarnejše, ko se dela, da je ni** (tu in v naslednjih vrstah se naslanjamo na nekatere izpeljave S. Žižka v Filozofija skozi psihoanalizo).

Daleč od teorije »novega razreda«, ki spregleda ključno točko materializacije ideologije v IAD, to je, da ideologija ni omejena na šolski sistem, politične organizacije, pritisk — poglavitne medije »indoktrinacije«, ideologija prežema in »nadstavbo« in »ekonomsko podstat«: ZZZ ni zgolj tekst, je **dejanska organizacija produkcijskega procesa**, ideologija obstaja kot družbena praksa. Ni razcep le teorija/praksa, ta poteka **znotraj prakse**, sama teorija/ideologija, ki omogoča dominantno vlogo državno-partijske birokracije je realizirana v organiziranosti političnega in ekonomskega sistema, sama praksa fungira skoz mistifikacijo dejanskega razmerja sil. Zato je forma/»maska« še kako vsebinska, birokracija je prisiljena dejansko prakticirati samoupravno demokracijo do te mere, da sproducira nevarnost, da »maska« ne ostane več kot taka, marveč začne delovati, da samoupravni zgolj ritual »zaživi«, se osamosvoji.

Kje so zdaj blokade, ki jih postavlja državno-partijska birokracija? 1) oblast bolj ali manj zavestno reproducira/stavi na nezainteresiranost, apatijo, na to, da samoupravnega odločanja ne »vzamemo resno« (kompleksnost sistema, hiperprodukcija gradiv, sestankov itd.) — to **kar izgleda, kakor da oblast ne uspe zainteresirati ljudi za samoupravno odločanje, je ravno uspeh/pogoj njenega funkcioniranja** (na sestankih, kjer se dolgočasimo, »držimo ob strani« in si mislimo, da si ohranja-

¹¹ N. Poulantzas, Država, vlast, socializam, Globus, Zagreb 1981, 141.

mo »notranjo svobodo«, nas drži oblast za rit, kjerkoli hoče); 2) kompleksna mreža samoupravnih delegatskih razmerij onemogoča vodoravno in navpično povezovanje: »baza« je vedno že v disperziji, delna, navpično povezovanje pa je tako zapleteno, da razvodeni iniciative iz »baze«, ki se iz svoje delnosti tako ali tako ne more dvigniti na raven »splošnega interesa«; delno končno tudi mora zastopati, s tem pa raven »občega« ostane v zakupu državno partijske birokracije — izogib tej liniji se kajpak avtorizira za »nesamoupravno pot«; 3) sistemu je inherenten cel sklop potencialnega veta državno partijske birokracije, ki odloča, ali delni interesi baze ne nasprotujejo »širšim družbenim interesom« — omogočen neposreden, zakonsko legitimiran poseg v »bazne« ravni, če katera delna instanca ni bila kos »bistvu samoupravnega odločanja«. Državno partijska birokracija ne nagovarja več delavcev, da jih »v imenu« ustrezno zastopa in vodi družbeni razvoj v njihovem interesu — obratno — pove jim, da so sami tisti, ki upravljajo, in če se komu upirajo/stavkajo, se prvenstveno upirajo/stavkajo proti samim sebi, proti sv. duhu »slabo razvitih samoupravnih odnosov«, torej je krivda popolnoma njihova. Seveda je ta značilna kretnja državno partijske birokracije, ki legitimira svojo oblast z bojem proti državno partijski birokraciji — laže s tem, ko govori resnico (ista finta se ponovi s Kardeljevim imperativom, da sreče človeku ne more prinesiti ne partija ne država, lahko si jo ustvari le sam: subjektivna intenca izjave se v omenjenem kontekstu razmerja razrednih sil spremeni v farso: na očitek subjekta X birokraciji, da mu ni prinesla sreče, mu ta cinično odvrne: »moraš si jo priboriti sam!« in se znebi odgovornosti za svojo dominacijo — homologno trditvi, da v Jugoslaviji ni cenzure ali omejevanja svobode, da si meje svobode določajo s svojo dejavnostjo sami samoupravni subjekti: v situaciji dominacije državno partijske birokracije, kjer še kako eksistirajo meje »do kam se lahko gre«, morajo subjekti sami ugotoviti »do kam lahko grejo« — tega jim ne bo določila nobena politična oblast »izven njih«). Tako se t.i. »bitka za samoupravljanje« ne bije med samoupravnimi silami in nesamoupravnimi tendencami, nasprotniki zunaj sistema. Linija »bitke« je vmeščena znotraj samoupravljanja: v glomazno strukturo samoupravnih razmerij, ki odločajo o vsem, le o tistem ne, za kar se gre: depolitizirani partikularni nivo je pač konstitutivno notranji temeljnemu splošnemu okviru političnih odločitev, katere monopolizira državno partijska birokracija.

Socialistično samoupravljanje, ki že samo ni rezultat spontanega pri-svajanja delavskega razreda in se konstituira z državnim aktom, se vzpostavlja na njemu »tuji« ekonomski osnovi — blagovni produkciji (in ta mu je po drugi strani paradoksalni notranji konstituens), podrejeni političnemu intervencionizmu državno partijske birokracije v ekonomsko upravljanje z družbeno reprodukcijo. Temu birokracija določa institucionalne okvire, vsebino parametrov gospodarskega sistema, pod ali proti okriljem birokracije pa se vzporedno razvijata — grobo rečeno — dve osnovni teoretski poziciji: 1) »praktična« tržna politična ekonomija socializma (»profitaši«) ter »normativistična« po-

litična ekonomija socializma (»dohodkaši«). Med tem ko prva prisega na mixtum compositum neoklasične ekonomske teorije plus marksistična ideologija, se zavzema za »svobodno delovanje tržnih zakonitosti«, za t.i. »tehnokratsko altrenativo« birokratskemu subjektivističnemu voluntarizmu, druga predpostavlja kompendij eklektike političnega normativizma, ortodoksnega marksizma leningrajske šole politične ekonomije tridesetih let ali analitičnega aparata meščanske neoklasične sinteze z žlahtnimi primesmi malomeščanskega utopizma in ekonomskega »liberalizma«, kar se zgosti v rezultanti neprotislovne »socialistične blagovne produkcije«. ¹² Ne zapopade ključne razsežnosti Marxove kritike politične ekonomije kot **prevratne prakse revolucije**, aprioristična konstrukcija »socialistične blagovne produkcije« pa onemogoča dojetje razredno pogojene (**dis**)kontinuitete s kapitalističnim produkcijskim načinom, »kjer socialistični samoupravni produkcijski procesi pomenijo samo nekaj 'prebojnih točk' znotraj prevladujočega kapitalističnega produkcijskega načina na svetovni ravni«. ¹² V zaobseženju produktivnih sil kot razrednonevtralne etitete se najpoprej ideološko abstrahira kapitalsko tehnologijo, da bi lažje vptegnili historično kontinuiteto produktivnih sil dominirajočemu političnemu inštrumentariju »prvotne socialistične akumulacije«, pod označevalcem socializma opravljajoče logike **kapitalističnega razvoja**, reprodukciji kapitala ob manjkavosti »prebojnih točk«, tu pa skoz svoj monadični spekter zopet ne vidi razcepljene **protislovnosti** kapitalističnega produkcijskega načina, njegovega (ne)kompatibilnega gibanja avtonegacije/reprodukcije, skratka, socialistično samoupravljanje ni vmeščeno v diverzificirano veriženje lastnega histroičnega potenciala/omejenosti kot specifične forme produkcije, pred(postavke). Blagovne produkcije se ne da »ukiniti« z »objektivno« — scientističnim subjektivizmom (če odvzamemo individuu družbeno moč v obliki stvari, družbeno moč stvarem, jo moramo dati osebam nad osebami — Marx) le pravne metamorfoze lastnine, možna jo je in po revolucionarnem subjektu in po inherentnih protislovjih same blagovne produkcije (sovpad subjektivne intence ter »objektivne« tendence) **presegati**: znotraj anarhičnih ekonomskih razmerij, ki so prienačljivi **predpogoj/posledica** vse močnejše politične ter ekonomske dominacije državno-partijske birokracije, znotraj razdruženega »združenega dela«, osmih, zopet znotraj sebe razcepljenih ekonomij, impulzivnega širjenja privatne lastnine, birokratsko-tehnokratskega upravljalškega monopola, nacionalizmov, separatizmov itd., znotraj tega in vsled tega je t.i. »stabilizacijski program« = **kapitalska strategija/»tehnokratska alternativa« družbeno progresivna forma**: leta intenzificira proces, kjer **delavski razred iz sebe samega porojeva svoje razredno nasprotje**, potencialni naboj samoukinjanja sebe kot razreda — drugače rečeno — možnost intersekcije gospodar/delavec, to je, da bo lahko delavski razred **IZKORIŠČAL SAMEGA SEBE**. Strateško mesto tega potenciala so ravno tozdi, kjer se in bo na liniji tozdov/sozdov (sozd kot koncentrirana tehnokratska koncepcija, av-

¹² B. Kovač, Nekatera protislovja blagovne produkcije in jugoslovanske politične ekonomije socializma, CKZ 67/1984, 4.

tonomizirana poslovna funkcija¹³) bil razvidni spopad za nadzor nad družbeno reprodukcijo — ne le s sozdi — tudi in predvsem z državo državopartijske birokracije kot dvoumno/dvocepo reprezentanco in delavskega razreda in družbenega organizatorja kapitala oziroma **politične oblasti kapitala nad delavskim razredom**, proti kapitalu, ki **privzema organizacijsko formo** »delavske države« in za delavski razred, organiziran kot »delavska država«, ki **obvladuje kapital**.

Sele zdaj lahko pertinentno opredelimo prej naznačeno desperatno topiko v planski sistem preraščajoč državni intervencionizem in v.v. — ujet ne samo v protislovja »socialistične blagovne reprodukcije«, temveč tudi v svojo lastno razredno konfliktnost in kontradikcije: država se tu znajde med Scilo nujnega intervencionalizma največ **aposteriornega značaja** in se že iz narave stvari ukvarja s simptomalnimi posledicami deformiranega ekonomskega procesa uvrednotenja in njih regulacijo, ter Karibdo **apriornega** bavljenja z vzroki deformacij, kar pa za seboj povleče — z ozirom na predčasnost — neadekvatne ekonomske reflekse — uhajanje realnega gibanja ekonomskega procesa, slepoto. **Intervencionizem države je razpet med prekmalu in prepozno, neadekvatno ekonomsko politiko v redukciji na »adekvatna« realna ekonomska gibanja, ter »neadekvatna«, »nerealna« ekonomska gibanja reducirana na/za adekvatno ekonomsko politiko**, se pravi, regulacija vzrokov brez pogleda v posledice, regulacija posledic brez jasnosti o vzrokih. »Država je danes v določenem smislu **ujeta v lastno past**. Metafora ni premočna: država se ne more več umakniti niti napredovati, omejevati niti kontrolirati današnjega jedra ekonomije. Nagnana je, da istočasno naredi preveč (intervencije, kar povzroča krize) in premalo (ne more zadeti globokih vzrokov kriz). Današnja država stalno oscilira med dvema stranema alternative, umakniti se in/ali bolj sodelovati. Namesto vsemogočne države najdemo državo z zidom za hrbtom in jamo pred sabo«.¹⁴ V tej pozi državni intervencionalizem **destabilizira lastno stabilizacijo destabilizacije**, regulativa je obenem vzrok in posledica krize, kot je zrcalno kriza sama vzrok in posledica regulative. Intervencionizem, kjer vsak + v korist nekega partikularnega daje na drugem koncu vsaj ekvivalenten —, neenak razvoj »socialistične blagovne produkcije« po različni in medseboj nasprotnih frakcijah kapitala pa kajpak komenzurabilno blamira splošnostno fantazmo države/matere — rednice, ali drugače: »socialno politiko«. Ali drugače: »Država je (...) na koncu svojega znanja, delavci pa šele na začetku«.¹⁵

5. Država, birokracija, tehnokracija — delavski razred

Zgodovina socialističnega samoupravljanja zabrisano/zapozneno dokazuje, kako ni mogoče doseči socialni prevrat na enkrat, z nenadnim napadom. Proletariat skoz nenehno prestrukturacijo stalno reproducir-

¹³ S. Kirn, pogled v »politično ekonomijo socializma«, ČKZ, 69—70/1984, 32.

¹⁴ N. Poulantzas, n. d., 196.

¹⁵ F. Engels, n. d., op. 3, 19.

ra svoje lastno nasprotje v obliki birokracije (kritika birokracije kot »deviacije«, deformacije — boleznj je prekratka: ne vidi, da je birokracija inherentni **element razvoja** samoupravljanja) in podvzetje te zaznamuje »projekcijo« jugoslovanskega velikoindustrijskega proletariata, katerega revolucionarne tokove je po končani revoluciji »od spodaj« (1941—1945) in s substantiviranim pričetkom revolucije »od zgoraj« (deloma to reprezentira tudi »uvedba« samoupravljanja) usmerjala ali sproščala »ven« iz razrednega boja, v nacionalne spoprijeme itd. — državno partijska birokracija seveda ostaja hudo zainteresirana za revolucijo (končno se z njo tudi legitimira), toda za revolucijo, ki »**je bila**« in je, denimo, morebiti mimo. To gesto distinktne politične prakse birokracije je potrebno v vsej njeni notranji nalomljenosti razložiti iz razrednih/skupinskih interesov, v zadnji instanci iz protislovij materialnega življenja, to je konflikta med produktivnimi silami in produkcijskimi odnosi, tu pa razredni interesi birokracije in delavskega razreda zadobijo specifične poteze, vezane na različne položaje v produkciji (odnosa do produkcije), na opravljanje ter reprodukcijo določenih socialnih funkcij.

Ko se po zmagi socialistične revolucije formira diktatura proletariata na materialnem temelju kapitalističnih produkcijskih odnosov, dispozitiv le-te, razlastitev kapitalističnega razreda, pomeni le napotevanje/odlaganje negacije razmeroma dosti težjega posla, **odpravljanja funkcije**, ki jo je imel kapitalistični razred v produkcijskem procesu; **eliminacija kapitalista še ni eliminacija njegove družbene funkcije**, zato to funkcijo prevzame namesto kapitalista del proletariata in s tem reproducira nova antagonistična nasprotja **v okviru** praktične dejavnosti proletariata; družbena delitev dela nastopa materialni temelj povzdige dominacije birokracije. Vzemimo: ni slučajno, da Marxova eksplikacija ekonomske organizacije družbe »prehodnega obdobja«¹⁶ daje tako opazno punktuacijo na glavno oporo »prehoda« — kreditni sistem, in kajpak ni čudno, da se birokracija polasti ravno tega sistema ter ga proliferentno razvije v totaliteto družbenih odnosov oziroma dognani socialni mehanizem. Posedovanje denarnega kapitala je potencialno ključna kal za vpad in upravljanje s produkcijskim procesom, nudi torej možnost **represivne organizacije** birokratskega koncepta ekonomskega razvoja prek kreditno-monetarne politike: praktično celotna presežna vrednost se odvaja/akumulira/koncentrira na »globalnem družbenem nivoju«, kjer je strateško-operativno polje delovanja specifične inkarnacije frakcije gibanja »družbenega kapitala« — birokracije.

Na drugi strani, pri delavskem razredu, boj za odločanje o novo ustvarjeni vrednosti v disperziji, razpršenosti, rezultira v nizanju atomiziranega mezdnege boja (z ambivalentno razsežnostjo ali depolitizacije delavskega gibanja — boj »v okviru« in ne »proti« sistemu ali revolucionarne zastavitve vprašanja eksploatacije in prisvajanja presežne vrednosti), ki mestoma zaplaja radikalizacijo s stavkami — z

¹⁶ K. Marx, Kapital III., CZ, Ljubljana 1973, 498—499.

njimi si delavski razred v negativni formi prisvoji presežno vrednost s tem, da je **ne producira**. Stavke — negativno odločanje delavskega razreda o uporabi lastne delovne sile¹⁷ — politizirajo delo, s čimer razredni boji sublimirajo mezdnemu sistemu, mezdnemu položaju delavskega razreda. Birokraciji »ustrezajoča« desublimacija — delovni prekrški, kriminal, kraje, nedisciplina, alkoholizem, zapuščanje delovnega mesta med delovnim časom, zamujanje pri prihodu na delo, simulantstvo (»bolniške«), fluktuacija delovne sile, slaba produktivnost (= »prikrita oblika permanentnega generalnega štrajka« — Mastnak) — vse to v svoji zatrto deformirani obliki razrednega boja **ne ruši dominacije birokracije, spodkopava pa produkcijo, urejeno po birokraciji**, da bi njo samo fragmentarno prisiljeval k razvijanju (pred-)postavk samoupravnega odločanja, **dominacije meznega dela nad kapitalom, obvladovanja kapitala in kapitalistične produkcije po delavskem razredu**.

Še v »slavnem« trikotniku birokracija — tehnokracija — delavski razred. Naznačili smo že, da birokracija s kreditno-monetarno politiko (še posebej devizno in emisijsko politiko) z nadzorom poslovanja obvladuje produkcijski proces, kar rekurentno postavlja poslovodne strukture in delavski razred v položaj odločanja o ničemer. Nekonsistentna zapreka tej nivelizaciji tehnokracija — delavski razred: konfliktu med utemeljujočimi interesi obeh frakcij kapitala notranje oporeka razmeroma homogena frakcijska koalicija birokracija-tehnokracija, da bi skupno samonanašujoče vtisnili dvocepni interes — nemoteno delovanje produkcijskega procesa. Tako je tehnokracija razpeta med fronto spopada s porokom razredne dominacije birokracije, to je nadzorom nad presežno vrednostjo, in fronto kooperativnosti z birokracijo v lastni vlogi neposrednega izvajalca kontrole nad produkcijskim procesom. V tej funkciji postane **vodilna frakcija kapitala**, le da najde tisto, česar ne išče: **kapital, ki ga vodi birokracija**. Dobljena struktura relacij je dovolj zapletena: delavski razred se skupaj s poslovodnimi strukturami (tehnokracijo) bori proti monopolu birokracije, birokracija se bori za razvijanje samoupravnih odnosov na »temeljni ravni«, v OZD (skladno z interesi delavskega razreda), da bi onemogočila dominacijo tehnokracije, interesi obeh frakcij kapitala pa se zopet identitetno vtapljajo v onemogočanju nadzora nad produkcijskim procesom po delavskem razredu: »Ustvarja se zapleteno razmerje razrednih sil in akterjev, kjer se sklepajo koalicije in pakti in kjer je taktiziranje dnevna politika.«¹⁸ Ob intenzifikaciji eksploatacije delavskega razreda z vzpostavljanjem »socialistične blagovne produkcije« se zato ta, z namenom obvladovanja rezultatov produkcijskega procesa (kjer so delavci sami **sebi kapitalisti**, organizirani v kapitalski odnos rušeči formi **delavskih svetov** kot načina organiziranja **celotne družbe**) in pogojenimi alinearnimi prelomi

¹⁷ prim. T. Mastnak, H kritiki stalinizma, RK-UK ZSMS, KRT, Ljubljana 1982.

¹⁸ I. Bavčar, n. d., 10—11.

ali padci nazaj na/pod že osvojene pozicije, spopada na »temeljni ravni« (OZD) s tehnokracijo, na »globalnem družbenem nivoju« pa z birokracijo kot dominantno frakcijo kapitala ter njej ustrezno historično razvitih produkcijskih razmerij, konstelaciji, v kateri je **birokracija (in tehnokracija) paradoksalno prisiljena razvijati samoupravljanje (vsaka na svojem »nivoju«), če si hočeta še naprej zagotavljati monopolizacijo presežne vrednosti.** Državnopartijska birokracija in poslovodne strukture, ki prakticirajo samoupravljanje za delavski razred, se morajo nenehno spopadati z dejanskim samoupravljanjem delavskega razreda.

Jugoslovanska socialistična revolucija s svojo eksplozivno prevratno investicijo ni negacija dominacije kapitala, marveč negacija **buržoazne dominacije nad kapitalom.** Perpetuirajo se kapitalistične organizacijske forme skozi okrepljeno porajanje ambivalence in podružbljajočih se planskih tendenc kapitala in **njih konstitutivnega gospodstva kapitala nad delom,** se pravi, nad delavci, pa naj samoupravljanje poseduje še tak normativistično-emancipatorni potencial — **inkompatibilnost** samoupravljanja in gospodstva kapitala je paradokсно dopolnjena z **gospodstvom kapitala kot pogojem razvoja samoupravljanja** (nadzorom akumulacije kapitala po delu) **in ne obratno.** Birokracija kot na mestu vladajočega razreda razredne družbe z enim razredom drži prazno mesto vladajočega razreda, ki ga ni, eksistira v vrzeli »odsotnega« vladajočega razreda in »prisotnega« delavskega razreda — Delavski razred vlada delavskemu razredu: za empirični delavski razred (Partikularno) se godi zastopanje, zastopa pa ga birokracija kot Delavski razred (Obče) (S. Žižek). Pri tem razberljivem ovinku birokracija funkcionira v vlogi personifikacije »starega« protislovja delo — kapital v novi, višje razviti zgodovinski obliki politične reprezentance delavskega razreda; reprezentanca proletariata metamorfa¹⁹. Intenca? Eegels pravi: »(..) ko se politična oblast nasproti družbi osamosvoji, ko se spremeni iz služabnice v gospodarico, lahko deluje v dveh smereh. Ali deluje v smislu in v smeri zakonitega ekonomskega razvoja. V tem primeru med obema ni spora, ekonomski razvoj se pospešuje. Ali deluje zoper njega, in tedaj politična oblast redno podleže, z redkimi izjemami, ekonomskemu razvoju.«²⁰

6. (Pijanosti sledi maček, ekscesu, ki je prešel v navado, bolezen — F. Engels)

Koordinatna os socialističnega samoupravljanja je historično nastala forma akumulacije kapitala z implikacijo specifične razredne relacije delo-kapital in dominantno personifikacijo kapitala v obliki državnopartijske birokracije (vrhovi zveze komunistov, vojska, državna varnost, milica, državna uprava nasploh). Ta zdaj validira v nezmož-

¹⁹ T. Mastnak, n. d., 208.

²⁰ F. Engels, n. d., 220.

nosti revolucioniranja produktivnih sil, ne da bi obenem spodjedala ključne elemente lastne razredne dominacije, nasproti pa ji stoji v mezdnem odnosu delavski razred s potenco nadaljnjega revolucioniranja produktivnih sil in produkcijskih odnosov ter tehnokracijo z gospostveno perspektivo. V kolikor poseduje tehnokracija še ne razvite nastavke in attribute, se prodaja birokraciji za ceno realizacije skupnega interesa — **intenzivnejšo eksploatacijo delavskega razreda**, katere pomenljiv indic je znižanje vrednosti blaga delovne sile pod njeno vrednost. »Birokracija upa, da si bo s tem obvarovala lastno gospostvo, tehnokracija, da ga bo šele dosegla. ... Gledano s stališča zgodovinskega spodada obeh frakcij (in to je komunistično stališče), je treba podpreti — **tehnokracijo**«. ²¹

Obe frakciji kapitala — birokracija kot rezultat svoje ekonomske politike, tehnokracija kot možnost prevzema mesta dominacije — sta iraduktibilno prisiljeni, ob protislovni odvisnosti od mednarodnega kapitala, druga drugi podtikati krivdo, uveljavljati »stabilizacijski program« pod skorajda **popolnim diktatom mednarodnega finančnega kapitala**, merkantilna gelsa po izvozu za vsako ceno — »vključevanje v mednarodno delitev dela« ali »uveljavljanje na svetovnem trgu« itd. — pa poskušajo proizvesti spregled prakticiranja interesov mednarodnega velekapitala, to je »prestrukturiranje« nacionalne ekonomije v izpričani prid mednarodne mobilnosti kapitala. Iluzija o razvoju produktivnih sil se sprevrže v relativno stagnacijo (kvantitativno zmanjšanje produkcije, porabe ter delavskih mezd, inflacija, brezposelnost, restriktivna socialna politika, represivna »delavska« zakonodaja), zavezanost mednarodnemu kapitalu prek tehnologije ali zadolženosti proizvede **blokirano nekonkurenčnost blokirane razvoja produktivnih sil**, izvozno vključevanje v nevtralno dojet svetovni kapitalistični ekonomski sistem je po mednarodnem kapitalu sem ter tja, zgolj komplementarno, milostno dovoljen, »milostno« in z zakonom dovoljen uvoz kapitala pa spodletelo izpade v gesti »profite si lahko prislužite tudi pri nas« (izvoz-uvoz: vladajoči vladni mit »uravnotežene plačilne bilance«, češ da se konkurenčnost in sploh »uspešnost« ekonomije meri s plačilno bilanco smešno »pripoznava« vedno že z negativno plačilno bilanco razvitih kapitalističnih dežel, saj te preko monopolnega kapitala in drugih mehanizmov večinoma producirajo v tujini več, kakor same izvažajo).

Uvoz kapitala je uvoz specifičnega produkcijskega razmerja, kapitalskega odnosa, ki si ne glede na »družbeno ureditev« uvoznika **prilичi** metode organizacije in modele »tehnične« delitve dela (npr. taylorizem ali nadaljevanje le-tega z drugimi sredstvi: »znanstveno upravljanje dela«), kar reverzibilno reproducira podrejeni položaj znotraj historično formirane »mednarodne delitve dela«. Za pripetost delavskega razreda na produkcijski proces je pač per definitionem **irelevantno**, ali to opravi v »svobodnem svetu« z zavestjo o prodaji de-

²¹ I. Bavčar, Zveznih družbenih svetov prevrat v ekonomiji, ČKZ, 55—56/1983, 4.

lovne sile ali v socialističnem samoupravljanju brez te zavesti: ko producira blago, producira **sam sebe kot blago** in reproducira kapitalistični način produkcije, razmerje delo-kapital ter določena **razredna** razmerja — kapitalu je kajpak vseeno, ali ga vodi kapitalist ali birokrat. Poteza odgovora je poteza Marxovega odgovora Proudhonu: »Odgovoriti jim je treba: da je menjalna vrednost ali natančneje denarni sistem dejansko sistem enakosti in svobode, tisto, kar jima pri medsebojnem razvoju sistema moteče stopa nasproti, pa so motnje, ki so mu imanentne, ravno udejanjenje **enakosti in svobode**, ki se pokazeta kot neenakost in svoboda. Gre za pobožno in v enaki meri neumno željo, naj se menjalna vrednost ne bi razvila v kapital ali naj se delo, ki producira menjalno vrednost, ne bi razvilo v mezdno delo. Od meščanskih apologetov se gospoda razlikuje na eni strani po občutku za protislovja, ki jih sistem vključuje, na drugi strani po utopizmu, da ne dojamejo nujne razlike med realno in idealno podobo meščanske družbe in da se hočejo zato lotiti odvečnega podjetja vnovične realizacije idealnega izraza samega, saj je v resnici le odslilkava te realnosti.«²² Ali če povemo še jasneje z znanima izjavama/zapisoma Lenina: »Kar se tiče socializma, je gotovo, da ga karakterizira uničenje blagovne proizvodnje«. In: »Dokler obstaja menjalnost, je o socializmu smešno celo govoriti.«²³

Ce je ekonomska politika birokracije razširjala notranji trg z povečevanjem mezd, je padala profitna stopnja, kar je retroaktivno vodilo v zmanjšanje akumulacije in »nabavo« manjkajoče z zadolževanjem; nova ekonomska strategija »stabilizacijskega programa«, že konglomerata razmerja sil birokracija-tehnokracija, reproducira interes razširitve trga, vendar ne na račun profitne stopnje, to pa je možno doseči z diferencialnostjo nespremenjenega (ali zoženega) notranjega trga in razširitvijo zunanjega: tako del novega produkta in presežne vrednosti ne postaja »dohodek« delavskega razreda, torej ne povečuje povpraševanja po domačih izdelkih, ampak se akumulira kot kapital za produkcijo za zunanje trge; profitna stopnja se poveča, akumulacija se povečuje. »Zato ima trgovinska politika podjetnikov (beri: prvenstveno tehnokracije — op. M. B.) vedno pred očmi predvsem zunanji trg, trgovinska politika delavcev pa notranji trg in se tako posebej reducira na mezdno politiko.«²⁴ To operacijo birokracija in tehnokracija, vsaka po svojih »afinitetah«, uravnava enkrat s planom, drugič s trgovom oz. uveljavljanjem blagovne produkcije, ta v intersekciji obeh daje **planirani kaos ali kaotični plan** oz. plansko uveljavljanje in razširjanje zakonov kaosa blagovne produkcije. Na prvi pogled nekonsistentna dihotomija proizvede v posledici »odločitveni vakuum«, zaradi česar se lahko vedno znova in znova na sceni pojavlja državopartijska birokracija, ki s političnim voluntariz-

²² K. Marx, Očrta kritike politične ekonomije (prvi osnutek), III. Poglavlje o kapitalu, Prvi razdelek: produkcijski proces kapitala, v: Problemi-razprave, 4—5/1983, 133—134.

²³ V. I. Lenin, PPS 17, 127; in PPS 43, 276.

²⁴ R. Hilferding, Finančni kapital, CZ, Ljubljana 1980, 419.

mov arbitrira namesto/mimo fantazmatičnega razmerja plan-trg ob hkratnem iluzoričnem zgolj ekonomizmu »stabilizacijskega programa« — kot da ne bi vsakršno spreminjanje ekonomskih razmerij **implicitno** spreminjanje političnih, končno razrednih razmerij. Ne gre za vprašanje, ali več plana ali več trga, temeljno vprašanje pod plaščem kvazikonkretnosti razvoja blagovne produkcije je hkrati **razvoj/intenzifikacija izkoriščanja, gospodstva in represije** ali ali-ali: rešiti krizo s povečanjem socialistične eksploatacije delavskega razreda z znano trinitarno »čarobno formulo«: zamrznitev mezd-forsiran izvoz-inflacija ali mobilizacija največje produktivne/revolucionarne sile — delavskega razreda, ki obvladuje razmere reprodukcije in razdeljevanja presežne vrednosti.

Za konec prilagamo v razmislek nekatere imperativne programske točke iz zgodovine delavskega in komunističnega gibanja, za katere upamo, da se bodo živahno vključile v razprave okrog »sprememb« (delovanja) političnega sistema socialističnega samoupravljanja (vsak si lahko po želji s križcem ali minusom označi, kaj mu je všeč in kaj ne):

— po načelu delavskih svetov organizirana družba; delavski sveti so skupščinsko delovno telo, **izvršilno in zakonodajno hkrati; odgovornost višjih organov pred nižjimi** (Marx),

— vsi nosilci funkcij od najvišjih do najnižjih (tudi administracija) morajo opravljati javno službo za **delavsko mezdo**; so voljeni, odgovorni, **odstavljeni** (Marx),

— uresničiti geslo vseh buržoaznih revolucij: **ceneno vladovanje; podružbljanje armade** (»oboroženo ljudstvo«) (Marx),

— vzpostaviti efektne kontrolne mehanizme v prid zavarovanja delavskega razreda **pred lastnimi poslanci in uradniki** (odpoklic) (Marx),

— splošna in neposredna volilna pravica; pravica neposredno voliti vse nosilce funkcij z najvišjimi vred (Marx, R. Luxemburg),

— poimenska/posamična odgovornost (pred kolektivno) za vse vodstvene funkcije (»sektorska odgovornost«) (Gramsci),

— **svoboda tiska, zborovanj, svobodni boj mnenj kritike** (drugače mislečih — »svoboda je vedno svoboda za tiste, ki drugače mislijo«) (R. Luxemburg),

— razvoj **znotrajpartijske demokracije** (je enako »delavski večini« v partiji), svobodna demokratična razprava v partiji, kritika tudi najvišjih funkcionarjev brez političnorepresivnih posledic; demokratične partijske volitve; **vsakoletni partijski kongres**, pogoste seje CK, ki mu njegovi organi poročajo dvakrat na mesec; na partijskih kongresih lahko vsak brez formalnih zadržkov predlaga **celotno sestavo CK**; na partijskih sestankih lahko sodelujejo tudi nekomunisti, komunisti, ki na njih nimajo kaj početi, niso potrebni (vse Lenin); partijsko birokracijo nadomestiti z »intelektualno hierarhijo«; **izoblikovati teoretični program** (Gramsci),

— vzpostaviti **sindikato kot močno samostojno avtonomno delavsko organizacijo**, da se delavski razred osamosvoji od ideološke skupnosti z drugimi razredi/»sloji« in lahko zaščiti interese delavskega razreda,

da bo lahko kontroliral vsakodnevno porajanje kapitalizma (Lenin); »Zato se zveza komunistov in naša družba morata zavzemati za krepitev oz. dosledno uresničevanje take vloge sindikatov — kot razredne politične organizacije delavcev v sistemu samoupravne demokracije — v boju delavskega razreda, da zagospoduje nad celoto družbene reprodukcije in da bo njegov vpliv odločilen na vseh ravneh upravljanja in odločanja. Zato mora sindikat politično in organizacijsko izveliči delavca iz njegove organizacije združenega dela in mu politično in povsem konkretno pomagati pri tem, da vidi celoto združenega dela« (Kardelj); **pravica do stavke**; »delavsko gibanje je edina opora demokracije« (R. Luxemburg).

7. (...) če boš govoril resnico, te bodo gotovo prej ali slej ujeli! — Oscar Wilde

Le radikalna in brezobzirna socialistična kritika političnega sistema socialističnega samoupravljanja lahko vodi v današnjem zgodovinskem trenutku ali v nov revolucionarni naskok za razvijanje samoupravnih odnosov ali nazaj k stalinizmu, okrepljenemu s kako marginalno obliko kapitalizma — ponudi alternative socialistični alternativni, s tem da vprašanje po socialistični alternativni prenese na teren vprašanja, **ali je socializem še alternativa**. Kolerativno sintagmi, da je korak dejanskega gibanja pomembnejši kakor ducat programov, se v obstoječi krizi samoupravljanja kaže razviteje **konceptije alternativnega programa socializma, programa alternativnega socializma kot korak dejanskega gibanja**. Ravno v razkrinkavanju protislovij razvoja samoupravne družbe, ki so notranji rezultat tega razvoja, v dojetju vsakokratne zgodovinske konstelacije in z njo pogojenega »reševanja« teh protislovij kot nedokončanih vsled inherentnih kali novih nasprotij, se je skozi zgodovino socialističnega samoupravljanja odčitovala moč jugoslovanske družbe. Bitka za tak pristop se bojuje tu in zdaj. Z delavskim samoupravljanjem so dane možnosti za juriš na nebo. **Toda samo možnosti** — enake, morda celo večje — ima inavguracija polkolonialnega jugoslovanskega kapitalizma.

The course of true love never does run smooth.

Marx, sedanja kriza in prihodnost dela

Ernest Mandel

I

Ze nekaj let **politično tezo**, da se človeška emancipacija ne more več opirati na »proletariat«, razred mezdnih delavcev, vse bolj in bolj podpirajo z ekonomskimi dokazi. Nekateri trdijo, da se mezdno delo hitro umika iz glavnega sektorja aktivnega prebivalstva kot rezultat avtomatizacije, robotizacije, množične brezposelnosti, rasti majhnih neodvisnih poslovnih podjetij itd. (Gorz, Dahrendorf, Daniel Bell, Hobsbawn).¹ Drugi ugotavljajo, da za človeštvo (in zato za človeško emancipacijo) ni bodočnosti, dokler se »klasična« industrijska tehnologija in od tod »klasično« mezdno delo ohranjata na svojem sedanjem nivoju, ker bi takšno stanje pripeljalo do popolnega uničenja ekološkega ravnotežja (Ilitch, Bahro, Gorz).² Na sedanjo krizo zato ne gledajo kot na tipično krizo čezmerne produkcije in čezmerne akumulacije, medtem ko nekateri od teh piscev sprejemajo in drugi ne sprejemajo postavitev normalnega industrijskega ciklusa v okvir »nove« krize civilizacije. Nanjo gledajo kot na temeljno spremembo strukture mednarodne kapitalistične ekonomije, z dolgoročnim temeljnim

¹ Glej med drugim:

André Gorz, **Adieux au proletariat**, Pariz 1979; Daniel Bell, **The Post-Industrial Society**; Rohlff Dahrendorf, v: **Geht uns die Arbeit aus?**, Bonn 1983; Erich Hobsbawm, **Labor's Forward March halted**, London 1980; itd.

² Joseph Huber, **Die verlorene Unschuld der Oekologie**, Frankfurt 1982; Ivan Illich, **Le travail fantôme**, Pariz 1981; Rimski klub, **Limits of Growth**; Rudolph Bahro, **From Red to Green**, London 1981; Andre Gorz, **Adieux au proletariat**; itd.

premikom teže kohezije in dinamike mezdnih delavcev, na račun tega razreda, kot na »krizo industrijskega sistema«.

Ali je mogoče to hipotezo empirično preveriti? Če to ni mogoče, kakšen je potem pomen in kakšne so določene potencialne posledice rastoče strukturalne brezposelnosti, ki je sama od sebe in sama po sebi pojav, ki ga ni mogoče zanikati? Če je to mogoče, kakšna je potem razlaga pojava domnevnega »upadanja delavskega razreda« kot objektivnega pojava? Kakšne so njegove potencialne ekonomske posledice?

II

Empirično je **osnovni** trend, ki ga je mogoče statistično preveriti, rast meznega dela v svetovnem obsegu na vseh celinah in ne njegovo absolutno ali relativno upadanje. Če pogledamo statistike ILO (Mednarodna organizacija za delo, op. prev.), lahko to opazimo na prvi pogled. Ko govorimo o osnovnem trendu, seveda ne mislimo na tri- ali šestmesečne variacije, temveč na povprečje petih ali desetih let. Celó od začetka dolge gospodarske recesije, recimo, od leta 1968 ali od leta 1973 dalje ostaja to prevladujoča tendenca.

Potrditve te tendence mora upoštevati vrsto naslednjih konceptualnih opredelitev:

a) da »mezdno delo« ni omejeno na manualno delo v velikem industrijskem obsegu (glej Marxovo opredelitev »skupnega delavca«, der **Gesamtarbeiter**, v **Kapitalu I** in v neobjavljenem 6. poglavju).*

b) da definiramo »mezdne delavce« (proletarce) na klasičen način kot vse tiste, ki so pod ekonomskim pritiskom primorani prodajati svojo delovno silo (pri tem so izključeni le tisti menažerji in visoki funkcionarji, ki imajo tako visoke dohodke, da jim ti omogočajo akumulirati zadosten kapital, da lahko preživijo z obrestmi od tega kapitala).

c) da proletariát ni omejen na produktivne delavce, temveč vključuje v sebi vse neproduktivne mezdne prejemnike, ki spadajo pod opredelitev b), prav tako kot tudi vse brezposelne, ki ne postanejo samozaposleni (glej Marxov **Kapital**, Rosa Luxemburg **Einführung in die Nationalökonomie** in splošni koncept »rezervne delavske armade«).

d) da je dana objektivna in ne subjektivna opredelitev razreda meznih delavcev (**Klasse an sich**), to je, da njegova eksistenca ni odvisna od nivojev zavesti.

To med drugim pove tudi to, da je mezdno delo v poljedelstvu (Indija) in v tako imenovanih »servisnih industrijah« prav tako mezdno

* O »kombiniranem skupnem delavcu« govori Marx v prvi knjigi **Kapitala**, 12. pogl.: **Delitev dela in manufaktura** (sl. prevod str. 387). Glede neobjavljenega 6. poglavja misli Mandel na **Rezultate neposrednega produkcijskega procesa**, ki so bili s spremnim komentarjem Tineta Hribarja objavljeni v: **Časopisu za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo**, letnik IV., št. 17—18, 1977; op. prevajalca.

delo kot v rudarstvu in industriji. S takšnim merilom je statistična evidenca, da smo še vedno priča rasti in ne upadanja »svetovnega proletariata«, neizpodbitna. Celotno število mezdnih nepoljedelskih prejemnikov je danes v svetu nekje med 700 in 800 milijoni, številka, ki v preteklosti ni bila nikoli dosežena. Skupaj s poljedelskimi mezdnimi prejemniki pa številka dosega eno milijardo. To potrjujejo naslednji podatki:

Spremembe v letnem zaposlovanju civilnih mezdnih prejemnikov (letno povprečje 1973—1980)

Zahodna Nemčija	— 0,2 odstotka
Avstralija	+ 1,1 odstotka
Avstrija	+ 0,3 odstotka
Belgija	0,0 odstotka
Danska	+ 0,8 odstotka
ZDA	+ 2,2 odstotka
Francija	+ 0,2 odstotka
Italija	+ 1,1 odstotka
Japonska	+ 0,8 odstotka
Norveška	+ 2,5 odstotka
Portugalska	+ 2,5 odstotka
Velika Britanija	— 0,1 odstotka

Vir: **BIT, Le travail dans le Monde** [Delo v svetu], Ženeva 1984.

»Po ocenah Svetovne banke je zaposlovanje v industriji (in nedvomno tudi v obrtniškem sektorju) napredovalo za okoli 4,8 % na leto, od leta 1960 do leta 1980 v deželah v razvoju s slabim dohodkom in v nekoliko manjšem ritmu, nekako 4,1 % v deželah v razvoju s srednjim dohodkom.« (Prav tam.)

Ostaja pa problem relativnega upadanja mezdnih delavcev, zaposlenih v največjih kapitalističnih tovarnah, to je relativna dekoncentracija dela, ki spremlja nadaljnjo koncentracijo in centralizacijo kapitala. Takšna je tendenca že od začetka sedanjega zloma v imperialističnih državah, ne pa v polindustrializiranih državah in ne v svetu kot celoti. Tu se koncentracija dela še naprej razvija. Ali bo to v metropolah le konjunktorni fenomen, ki je povezan z relativnim upadanjem tako imenovanih »starih« industrijskih vej, preden se bodo v novih vejah pojavila velika podjetja ali pa bo postal dolgoročni trend — to se bo šele videlo. Počakati moramo vsaj do devetdesetih let, preden bomo lahko napravili definitivne sklepe o zadevnem pojavu.

III

Kratkoročnega in dolgoročnega vpliva popolne avtomatizacije ali robotizacije na celotno zaposlovanje (število zaposlenih mezdnih delavcev) praktično ni bilo vse do začetka sedemdesetih let (če upoštevamo

premiške zaposlovanja med vejami, ki so seveda zelo realni) in ostaja skromen danes in v bližnji prihodnosti. Nedavne študije Organizacije za ekonomsko sodelovanje in razvoj (OECD) napovedujejo, da bo od danes pa do devetdesetih let robotizacija izpodrinila nekje med 4 % in 8 % vseh obstoječih mezdnih opravil na Zahodu (med 2 % in 5 % vseh obstoječih mezdnih opravil v svetovnem obsegu).³ Ne dodaja pa, koliko novih delovnih mest bo nastalo v industrijskih vejah, ki proizvajajo robote in avtomatske stroje. Napovedi v tem pogledu zelo variirajo med »optimističnimi« in »pesimističnimi«. Toda, celo če sledimo najbolj pesimističnim napovedim, po katerih bo število novih delovnih mest, ki jih bodo ustvarili v teh novih industrijah, zanemarljivo, bo celotno število zaposlenih mezdnih prejemnikov še vedno predstavljalo ogromno večino aktivnega prebivalstva do konca tega stoletja (med 80 in 90 % tega prebivalstva na Zahodu, v Vzhodni Evropi in v Sovjetski zvezi).

Torej ni nobenega objektivnega vzroka, da bi govorili o »upadanju proletariata« v objektivnem pomenu te besede.⁴

To ne pomeni, da bi lahko podcenjevali nevarno možnost dolgoročne množične brezposelnosti. Ta ima v kapitalističnih deželah dva temeljna vzroka:

a) Upadanje stopenj rasti med dolgim depresivnim valom,^{*} stopnje rasti, ki padejo pod povprečno stopnjo rasti produktivnosti dela (tretja tehnološka revolucija^{**}).

b) Nezmožnost ekonomskega sistema, da bi zaposlovanje absorbiralo rast prebivalstva pod okoliščinami, navedenimi v točki a) in ob ostalih nespremenjenih pogojih.

³ OECD, *Robots industriels*, Pariz 1983.

⁴ Seveda to ne pomeni, da v določenih industrijskih vejah (kot npr. premo-govništvo) ni absolutnega upadanja svetovne zaposlenosti ali da v drugih (kot je tekstilna industrija, čevljarstva industrija, ladjedelništvo, jeklarstvo) nimamo upadanja zaposlenosti v določenih območjih (ZDA, Zahodna Evropa) in naraščanja v drugih (Azija).

* Prof. Mandel je pristaš teorije dolgih valov. Po tej teoriji se kapitalistični produkcijski način ne giblje samo v pet do deset let trajajočih ciklih, ampak obstajajo tudi daljša, dvajset do petindvajset let trajajoča valovanja. Tako se je po Mandelovi kronologiji začel leta 1940 v ZDA in po II. svetovni vojni v ostalih razvitih kapitalističnih državah dolgi ekspanzivni val (boom wave) razvoja. Leta 1968 ali malo pozneje se je začel depresivni dolgi val stagnacije razvitega kapitalizma. Za podroben prikaz in analizo te teorije dolgih valov glej: Omerza Igor, *Dolgi valovi v zgodovini industrijskega kapitalizma*, *Časopis za kritiko znanosti*, UDK 3, 61/1983; op. prevajalca.

** Mandel nasprotuje izrazu »industrijska revolucija« za velike tehnološke prevrate, kot je npr. uvedba elektronike v produkcijski proces po II. svetovni vojni. Po njegovem mnenju (ki ga je povzel po Oscarju Lageju) taka terminologija izbrše specifičnost prve industrijske revolucije, ki ni samo pripravila terena za veliko industrijo, ampak je tudi ozko povezana z nastajanjem kapitalističnega produkcijskega načina. Pod tretjo tehnološko revolucijo pojmuje Mandel uvedbo elektronike in upravljanje strojev in postopno uvajanje atomske energije; op. prevajalca.

Ponovno navajam že omenjeno študijo Mednarodne organizacije za delo [ILO] — **Zaposlitev v svetu** [L'emploi dans le Monde]: »Striktno področne študije o vplivu robotov na zaposlenost dajejo pesimistične, čeprav spremenljive napovedi. Pri pripravi osmega francoskega plana (1981—1985) smo ocenili, da bodo roboti povzročili izgubo okoli 30.000 delovnih mest, toda ta številka predstavlja manj kot en odstotek francoske industrijske delovne sile v letu 1980. Predvidevanja za Zvezno republiko Nemčijo so bolj črna. Če predvidevamo, da bo uporaba robotov leta 1990 zavzela šestdeset odstotkov celotnega potenciala (leta 1980 je zavzemala le dva odstotka), bo izgubljenih 200.000 delovnih mest, tj. približno šest odstotkov industrijske zaposlitve... Ta ocena je nedvomno previsoka glede na to, kje predvideva hitri ritem razširitve. V takšnih področnih študijah je vprašljiv prav njihov domet, kot smo že poudarili. Omejene na en sektor te študije ne upoštevajo učinkov sektorja na druge sektorje. Ti učinki glede na celotno ekonomijo niso nujno negativni.«

Poleg tega moramo upoštevati določene učinke robotizacije na specifične industrijske veje, ki so igrale ključno vlogo v organizaciji in moči delavskega razreda ter delavskega gibanja, kot npr. avtomobilska industrija v Zruženih državah Amerike in v Zahodni Evropi.⁵ Tukaj so obeti grozeči in bi jih bilo treba razumeti, preden bo prepozno (kot se je to na žalost že zgodilo v jeklarstvu in ladjedelniški industriji). Posledice rastoče dolgoročne strukturalne brezposelnosti (na Zahodu: od 10 milijonov okoli leta 1970 do 35 milijonov danes in 40 milijonov sredi osemdesetih let) so rastoča razdrobljenost delavskega razreda in nevarnost demoralizacije, ki je že vidna v nekaterih sektorjih proletarske mladine (npr. črnska mladina in špansko govoreča mladina v Združenih državah Amerike in v nekaterih območjih Velike Britanije)⁶ ki ni nikoli delala, odkar je zapustila šolo in je v nevarnosti, da ne bo našla zaposlitve še mnogo let.

Japonski socialisti⁷ so poskušali proučiti učinke novih tehnologij še posebej na avtomobilsko industrijo. Avtorji, ki so poudarili tudi kvalitativne vidike sprememb (izguba strokovnega znanja, naraščanje nesreč, pojavljanje novih odvetnikov za obrambo delavcev in novih strokovnih znanj itd.), so ugotovili okrog 10-odstotno zmanjšanje števila tovarniških delavcev v najbolj »robotizirani« avtomobilski tovarni na Japonskem, tj. v tovarni Nissan Myrayma, v obdobju od septembra 1974 do januarja 1982, ki pa so ga spremljali le majhni prirastki osebja v belih ovratnikih. Celo japonski »tovarniški sindikati« se zdijo zaskrbljeni zaradi teh trendov, kajti »life-long employment« [doživljenjska

⁵ Glej odlično študijo Winfrieda Wolfa, **Volkswagen's Robots v Was Tun**, december 1983.

⁶ Ta pojav se med drugim izraža v naraščanju vdajanja mamilom v ZDA, v surovosti mladih v Veliki Britaniji itd.

⁷ Saga Ichiro, **The Development of New Technology in Japan**, Bulletin of the Socialist Research Centre, Hosei University, Tokio, november 1983.

zaposlitev] je še vedno pravilo na Japonskem (*Japan Economic Journal*, februar 21, 1984).

IV

Edini resen odgovor na rast dolgoročne množične strukturalne brezposelnosti med sedanjo dolgo depresijo je radikalno mednarodno skrajšanje delovnega tedna brez odtegljajev v tedenskem plačilu: takojšnja uvedba **35-urnega delovnega tedna**. To pomeni razporeditev obstoječega delovnega bremena med ves proletariat brez izgube delavskega dohodka (12 odstotkov brezposelnosti je mogoče preprečiti, če vsak delavec dela 12 odstotkov manj na teden) in z obveznim dodatnim najemanjem in ponovno združitvijo delavskih razredov, ki so obdani z breposelnostjo in strahom pred njo. To bo moral biti osrednji kratkoročni strateški cilj vsega mednarodnega delavskega gibanja, da bi preprečili resen premik v odnosu sil med kapitalom in delom, na škodo dela. Dolgoročnejša perspektiva pa je 30-urni delovni teden.

Vsa razmišljanja o »nacionalni konkurenčnosti« in »podjetniški profitonosnosti« bi morali opustiti v prid tej absolutni socialni prioriteti. Zlahka je mogoče dokazati, da je z globalnega in mednarodnega — in ne s podjetniškega vidika — to tudi najbolj racionalna ekonomska rešitev. Toda kapitalistična »racionalnost« temelji seveda na posamezni podjetniški »racionalnosti«, tj. **parcialna** racionalnost, ki vse bolj vodi do **celotne** iracionalnosti. Pogubnost političnih tveganj množične brezposelnosti, tako nacionalne kot mednarodne, ni potrebno posebej poudarjati.

Marx je bil nedvomno jasen glede obeh vprašanj, prvič, koristnih učinkov radikalnega skrčenja delovnega tedna brez zmanjševanja plačila, in drugič, potrebe, da mednarodna solidarnost delavcev nadomesti »nacionalno« (ali regionalno ali lokalno ali področno ali celo posamično korporacijsko) solidarnost med delavci in kapitalisti.

Z ozirom na prvo vprašanje najdemo v ekonomskih rokopisih iz obdobja 1861—1863 naslednje komentarje, ki so bili doslej neznan in bili publicirani šele pred kratkim. To je ključni tekst, ki predstavlja most med **Očrti** in **Kapitalom**:⁸

»Tako je ustvarjen prosti čas tudi za delavca in intenzivnost pri kakem določenem delu zato ne ukinja možnosti drugače usmerjene dejavnosti, ki v nasprotju s tem lahko nastopa, lahko učinkuje kot počitek. **Odtod izjemno dobrodejne posledice, ki jih je ta proces** (omejevanje normalnih delovnih dni, op. Mandel) — **statistično dokazano**

⁸ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Oekonomie* (Rokopis 1861—1863), v: *Karl Marx-Friedrich Engels Gesamtausgabe [MEGA]*, zv. 1—6, II. del, poddel 3 — navedeno kot *MEGA II/3/1—6*, Dietz-Verlag, Berlin, 1976—1982. Prve komentarje na ta doslej nepoznan Marxov rokopis lahko najdemo v: *Der Zweite Entwurf des »Kapitals«*, Dietz-Verlag, Berlin 1983.

— imel za telesno, moralno in intelektualno ameloriacijo working classes in England.« (poudaril Mandel) (MEGA, II., 3.6, str. 1910).⁹

Z ozirom na drugo vprašanje je dovolj citirati iz Marxove inavguralne Poslanice [Inauguraladresse] mednarodnega delavskega združenja (Prva internacionala):

»Izkušnje iz preteklosti so pokazale, da je bilo zanemarjanje tiste bratovske zveze, ki bi morala povezovati delavce različnih dežel in jih spodbujati, jih čvrsto strniti v vseh bojih za njihovo osvoboditev, da je bilo to zanemarjanje vselej kaznovano s skupnim neuspehom njihovih nepovezanih poskusov.«

(MEID, IV. zv., 137.)

In v svojem četrletnem poročilu o dejavnosti generalnega sveta mednarodnega delavskega združenja je Marx zapisal:

»Tudi sama nacionalna organizacija delavskega razreda lahko hitro doživi neuspeh zaradi neobstoja njene organizacije izven meja dežele, kajti vse dežele konkurirajo na svetovnem trgu in zato vplivajo ena na drugo. Samo internacionalna povezanost delavskega razreda lahko zagotovi njegovo končno zmago.«

(Marx-Engels-Dela, Prosveta, 27. zv., Beograd 1977, 264)

Še bolj odločen je Marx v svojih **Napotkih** delegatom prvega mednarodnega generalnega sveta za kongres te organizacije v Ženevi leta 1867:

»Prvi pogoj, brez katerega so vsi nadaljnji poizkusi za izboljšanje in osvoboditev obsojeni na neuspeh, je omejitev delovnega dne.«

(poudaril Mandel — MED, isto, 156)

V

Boji med silami, ki na eni strani težijo k dolgoročni množični strukturalni brezposelnosti in po drugi strani k novemu radikalnemu skrčenju delovnega tedna, so globoko povezani z dvema temeljnima gibalnima silama buržoazne družbe: z gonjo kapitala, da bi povečal produkcijo relativne presežne vrednosti, to je razvoj »objektivnih« (objektiviziranih, materializiranih) produktivnih sil, strojev, strojnih sistemov, polavtomatiziranih sistemov, popolne avtomatizacije, robo-

⁹ V svojem pamfletu **Mezda, cena in profit** Marx prav tako ugotavlja: »Kjer si delavci prizadevajo, da bi skrčili delovni dan na njegovo prejšnjo racionalno mero ali tam, kjer ne morejo izsiliti zakonite določitve normalnega delovnega dne, preprečiti čezmerno delo s povišanjem mezd, povišanjem, ki ni le v sorazmerju z zahtevanim čezmernim časom, marveč v večjem sorazmerju, izpolnjujejo samo svojo dolžnost do samih sebe in do svojega rodu. Delavci samo omejujejo tiranske uzurpacije kapitala. Čas je prostor za človeški razvoj (poudaril Mandel). Človek, ki nima nobenega prostega časa, človek, ki mu njegovo delo za kapitalista — razen čisto fizičnih premorov za spanje, jed itd. posrka vse življenje, je manj vreden kot tovarna živina. Samo stroj za produkcijo tujega bogastva je, telesno strt in duševno poživiljen.«

MEID, IV. zvezek, CZ v Ljubljani, 1977, 210.

tov na eni strani, na drugi strani z nasprotnim pritiskom razrednega boja med kapitalom in mezdnim delom. Eden izmed glavnih analitičnih dosežkov Karla Marxa predstavlja prav prikaz **dialektične** (in ne mehanične Malthus-Ricardo-Lasallovega tipa) **medsebojne povezave med obema**.

Naraščanje mehanizacije ima **protislovne** učinke na delavski razred. Zmanjšanje spretnosti ukinja delovna mesta, zmanjšuje mezde prek povečevanja rezervne industrijske armade. Te učinke je mogoče deloma izravnati z naraščanjem akumulacije kapitala (»ekonomska rast«), z mednarodno migracijo delavcev itd. Toda naraščanje mehanizacije produkcije prav tako teži **k povečanju intenzivnosti delovnega napora** (obeh: fizičnega in umskega ali vsaj enega od obeh) in zato izvaja objektivni pritisk v smeri skrajšanja delavnika (delovnega tedna). Ta drugi učinek so bojevniki delavskega razreda često spregledali, vključno s socialisti in marksisti. Marx ga je močno poudaril:

»Na neki določeni točki se mora pri intenzivnosti izgubiti tisto, kar se pridobi pri ekstenzivnosti. To isto pa nastopa tudi obratno. In pri **nadomestitvi** kvantuma s stopnjo tu ne gre za špekulacijo. Kjer vstopi factum, je a very experimental way to prove it: Če je delavcu denimo v enem tednu **fizično nemogoče** redno opravljati v 12 urah isto količino dela, ki jo zdaj opravlja 10 ali 10,5. Tu se pokaže nujno skrajšanje normalnega oziroma celotnega delavnika, kar je posledica večje kondenzacije dela, ki vključuje večjo pozornost, živčno napetost, a obenem večji fizični napor. Z naraščanjem teh dveh momentov — hitrosti in obsega (mase) mašinerije, ki jo je treba nadzirati — nujno nastopi **vozišče**, v katerem intenzivnost in ekstenzivnost dela ne moreta rasti istočasno marveč ena nujno izključuje drugo.«

(MEGA, II., 3.6, 1906)

Toda kapital ne bo odobril tega fizično in ekonomsko neizogibnega skrčenja delovnega tedna iz srčne naklonjenosti. To bo storil le po silovitem boju med kapitalom in delom.

»Samo sramotna in brezobzirna neizmernost kapitala, ki do blaznosti prekoračuje naravne meje delovnega časa, pri čemer je zamolčano, da delo z razvojem produktivnih sil postaja tudi intenzivnejše in bolj napeto, je tista, ki prisili celo družbo, ki temelji na kapitalistični produkciji (**pri čemer je seveda upor delavskega razreda sam glavno gonilo**), da nasilno zameji normalni delavnik v trdno določene meje.«

(MEGA, II. 3.6, 1909 — poudaril E. Mandel).

Ta upor pa je lahko samo (začasno) uspešen pod relativno ugodnim razmerjem sil. **Te so ustvarili učinki na zaposlovanje in organizacija delavskega razreda** v fazi pred dolgoročno depresijo in valom brezposelnosti. Natanko v poznih sedemdesetih in osemdesetih letih je mednarodni (še posebej zahodnoevropski) proletariat vstopil v naraščajočo konfrontacijo s kapitalom okrog vprašanja »varčnosti nasproti skrajšanju delovnega tedna brez zmanjšanja neposrednega plačila ali otežitve socialnega zavarovanja« z zelo povečano številčno —

organizacijsko in bojovniško silo, ki se je nakopičila v letih 1950, 1960 in v zgodnjih sedemdesetih letih, to je v obdobju dolgoročnega povojnega »booma«. Iz tega razloga se bo odpor delavskega razreda proti ofenzivi varčnosti povečal, razširil, postal bo periodično eksploziven in se bo poskušal posplošiti nacionalno in internacionalno. Zaradi tega kapitalističnemu razredu ne bo lahko izpeljati svoje lastne zgodovinske »rešitve« sedanje depresije.

Prav zato, ker je **organska moč** delavskega razreda (mezdnega dela) tako velika na začetku in v prvi fazi te depresije, je izid te intenzivne razredne ofenzive kapitala proti delu popolnoma negotov. Verjetnost, da bo proletariat doživel uničujoči poraz tipa Nemčija 1933, Španija 1939 ali Francija 1940 v katerikoli ključni kapitalistični deželi v bližnji prihodnosti, je zelo majhna.

To ne pomeni, da je proletarsko-socialistična rešitev krize zagotovljena ali že vidna na obzorju. Glavna ovira za takšno rešitev je **subjektivna** in ne objektivna: raven zavesti mezdnih delavcev in sposobnosti njihovega vodstva je še vedno docela neprimerna. Toda to vsaj pomeni, da ostaja z nami in to za dolgo obdobje vsaj **objektivna možnost** socialistične delavsko-razredne rešitve krize človeštva. Ostalo je odvisno od samih socialistov, njihovega zavedanja nevarnosti in tveganj, ki jih vsebuje kriza (zdaj je negotovo že samo fizično preživetje človeštva), zavedanja nezmožnosti, da bi krizo reševali v okviru splošne tržne ekonomije, tj. »produkcije menjalne vrednosti«, tj. kapitalizma, od nujnosti, da razvijamo neki antikapitalistični program akcije, ki se začneja pri realno obstoječih nejevoljah in potrebah realno obstoječih mezdnih delavcev, v vsej njihovi raznolikosti; od nujnosti, da združimo to mogočno silo v oblegovalnega ovna, ki bo pretresel trdnjavo kapitala; od nujnosti, da se organiziramo za strmoglavljenje kapitalizma.

VI

Postavimo zdaj hipotezo, da bi vse zgoraj rečeno zavrgle izkušnje v obdobju prihajajočih desetletij; da bi iz obeh tako ekonomskih (robotizacija) kot političnih razlogov (ekološka zavest), ki jih bojda »podcenjujemo«, mezdno delo znatno upadlo od tega trenutka pa do konca XX. stoletja; da je proletariat zato že začel objektivno upadati (tako številčno kot tudi njegova notranja kohezija) in da bo iz istega razloga bolj ali manj enakomerno propadla tudi njegova **objektivna zmožnost**, da preoblikuje družbo v socialističnem smislu. V tem primeru ne bi rekli le »nasvidenje« proletariatu, temveč bi morali tudi reči: — »nasvidenje« socializmu in vsakršnemu realističnemu (materialistično zasnovanemu) projektu človeške emancipacije; — »nasvidenje« tržni ekonomiji in samemu kapitalizmu.

Ena temeljnih Marxovih tez, ki ji na osnovi izkušenj zadnjih sto let ne more nasprotovati noben dokaz, je tista, ki ugotavlja, da edino razred mezdnih delavcev prek svojega mesta v kapitalistični produk-

ciji in buržoazni družbi, pridobiva tiste »pozitivne lastnosti«, to je zmožnost za množično (samo)-organiziranost, solidarnost in sodelovanje, ki so **predpogoj** za socialistično rešitev krize človeštva. Te lastnosti ne ustvarjajo **avtomatično** emancipacijske revolucionarne vloge proletariata; vodijo le k **družbenemu potencialu** takšne narave. Toda noben drug družbeni razred ali sloj nima podobnega potenciala. niti kmetje tretjega sveta niti revolucionarni intelektualci in gotovo ne tehnokrati in funkcionarji. Drugi družbeni razredi in sloji imajo velikanski revolucionarni antikapitalistični (antiimperialistični) »negativni« potencial, npr. kmetje v nerazvitih deželah. Toda zgodovina je znova in znova dokazala, da nimajo »pozitivnega« potenciala za zavedno socialistično organizacijo.

Po drugi strani, če množično nadomeščanje »živega« z »mrtvim« delom (roboti) vodi v množično absolutno upadanje mezdnega dela, ni ogrožena le prihodnost proletariata in socializma. Vse bolj nemoogoče postaja samo preživetje kapitalistične tržne ekonomije. To je slikovito izraženo, čeprav na nekoliko poenostavljen način, z danes že klasičnim dialogom med direktorjem tovarne in sindikalnim borcem:

— »Kaj se bo zgodilo z vašo sindikalno močjo, ko bodo vse delavce nadomestili z roboti?«

— »Kaj bo z vašimi profiti v tem primeru? Vaši profiti se realizirajo prek prodaje vašega blaga in roboti na žalost ne kupujejo blaga.«

Marx je predvideval ta razvoj že pred več kot 125 leti v svojih **Grundrissih**. (To mimogrede potrjuje, kar smo že večkrat poudarili, da ni bil »ekonomist XIX. stoletja«, bil je vizionar, ki je odkril trende, ki naj bi prišli do polne veljave šele v XX. stoletju). Tam je napisal:

»A toliko, kolikor se razvija velika industrija, je ustvarjanje dejanskega bogastva odvisno manj od delovnega časa in kvantuma uporabljene delovne sile ter bolj od moči agensov, ki so med delovnim časom opravljene v gibanje in ki niso sami (...), ki ni sama spet v nobenem razmerju do neposrednega delovnega časa, potrebnega za njihovo produkcijo, ampak je prej odvisna od splošnega stanja znanosti in napredka tehnologije ali uporabe te znanosti v produkciji. (Razvoj te znanosti, posebno naravoslovja, in z njim vseh drugih, je sam spet v razmerju do razvoja materialne produkcije) (...) Delo se ne prikazuje več tako zelo vključeno v produkcijski proces, kot se, nasprotno, človek do samega produkcijskega procesa obnaša kot varuh in regulator.«

(Grundrisse, Dietz-Verlag, Berlin 1953, 592).

In ponovno:

»Kraja tujega delovnega časa, na kateri temelji sedanje bogastvo, se prikazuje kot bedna podlaga nasproti tej na novo razviti podlagi, ki jo je ustvarila velika industrija sama. Brž ko pa je delo v neposredni formi prenehalo biti velik vir bogastva, delovni čas ni več in ne sme biti več njegova mera in zatorej menjalna vrednost (mera) uporabne vrednosti. **Surplusno delo množice** ni več pogoj za razvoj

občega bogastva, prav tako kakor ne **nedelo nekaterih** za razvoj obćih moći človeške glave. S tem se zruši produkcija, ki se opira na menjalno vrednost...«

(Isto, 593).

Očitno se ta proces ne more popolnoma razviti pod kapitalizmom, ker ravno pod kapitalizmom gospodarska rast, investicije, razvoj strojev (vključno z roboti) ostajajo podrejeni akumulaciji kapitala, to je produkciji in realizaciji presežne vrednosti, to je profitom posameznih podjetij, tako pričakovanim kot realiziranim profitom. Kot smo že pokazali v naši knjigi **Pozni kapitalizem** pred več kot desetimi leti,¹⁰ je popolna avtomatizacija, razvoj robotizma v širokem obsegu, pod kapitalizmom nemogoč, ker bi pomenil izginotje blagovne produkcije, tržne ekonomije, denarja, kapitala in profitov.

Pod socialistično ekonomijo bi bil robotizem čudovit instrument človeške osvoboditve. Omogočil bi skrčenje delvnega tedna na minimalnih deset ur.¹¹ Moškim in ženskam bi zagotovil zadosten potrebiti prosti čas za samoupravljanje gospodarstva in družbe, posplošen razvoj bogate socialne osebnosti, izginotje družbene delitve dela med administratorji in administriranimi, odmiranje države in nasilja med človeškimi bitji.

Torej je najbolj verjetna varianta pod kapitalizmom ravno dolgo trajanje sedanje depresije, samo z razvojem delne avtomatizacije in marginalne robotizacije;¹² oboje spremljano z veliko čezmernohiperkapacitarnostjo (in hiperprodukcijo blaga), veliko brezposelnostjo in velikim pritiskom, da bi izželi več in več presežne vrednosti iz **produktivnih** delovnih dni in delavcev, ki se počasi številčno nagibajo k stagniranju in upadu, to je rastoči pritisk k čezmernemu izkoriščanju delovnega razreda (zmanjševanje realnih mezd in plačil za socialno zavarovanje), da bi oslabili ali uničili svobodno organizirano delavsko gibanje in da bi spodkopali demokratične svoboščine in človeške pravice.

V **Očrtih** Marx ni predvidel le osnovnega trenda kapitalistične tehnologije k progresivni izključitvi človeškega dela iz procesa produkcije. Predvidel je tudi temeljna protislovja, do katerih bo pod **kapitalizmom** pripeljal ta trend:

— ogromne hiperprodukcije, ali kar je isto, nepolno izkoriščanje obstojećih zmogljivosti. Med zadnjo recesijo 1980—1982 je 35 odstotkov

¹⁰ Ernest Mandel, **Late Capitalism**, New Left Books, London 1975, 207.

¹¹ Skupina delavcev in sindikalistov v Franciji, ki je pisala pod psevdonimom Adret, je leta 1977 objavila knjigo z naslovom **Delati dve uri na dan** (Le Seuil, Paris), ki je imela premajhen odmev. Pokazala je materialno možnost radikalnega skrčenja delovnega dne še pred pojavom robotizacije.

¹² Za ta vidik glej zelo zmerne zaključke konference o robotiki: P. H. Winston in K. Prendergast (urednika), **The A. I. Business—The Commercial Uses of Artificial Intelligence**, M.I.T. Press, Cambridge—Mass—London 1984.

zmogljivosti outputa industrije ZDA ostalo neizrabljenih. Če odštejemo tudi produkcijo orožja — ki je z reprodukcijskega vidika nekoristna — dobimo porazno številko: skoraj 50 odstotkov ameriške produktivne zmogljivosti ni bilo uporabljene v produktivne namene.¹³

— ogromno brezposelnosti; Marx postavlja nasproti brezposelnosti osvobajajoči **potencial** avtomatizacije in robotizma. Njegovo zmogljivost velikega povečanja količine človeškega prostega časa, časa za celovit razvoj vsestranske človeške osebnosti. Ta potencial postavlja nasproti zatiralnim tendencam pod **kapitalizmom**. Marx sintetizira to nasprotje natančno tako kot nasprotje med razredno in brezrazredno družbo.

V razredni družbi pomeni prilastitev družbenega presežka s strani manjšine **spodobnost povečati prosti čas le za manjšino**, kar pelje v vse večjo produkcijo družbe med tiste, ki upravljajo in kopičijo znanje, in tiste, ki proizvajajo brez (ali z zelo omejeno količino) znanja. V brezrazredni družbi bi prilastitev in kontrola vseh (združenih proizvajalcev) nad družbenim presežnim produktom pomenila radikalno skrčenje delovnega časa (potrebne dela) **za vse**, radikalno povečanje prostega časa **za vse** in s tem izginotje delitve družbe na upravljalce in producente, na tiste, ki imajo dostop do vsega znanja, in tiste, ki jim je večina znanja odrezana. V pozornost zbujujočem pasusu iz **Grundrissov**, ki je povezan s poprej navedenim odlomkom, Marx piše:

»Stvarjanje veliko disposable time povrh nujnega delovnega časa za družbo nasploh in za vsak njen člen (tj. prostor za poln razvoj produktivnih sil posameznika, zato tudi družbe), to stvarjanje ne-delovnega časa se s stališča kapitala, kakor tudi vseh prejšnjih stopenj prikazuje kot ne-delovni čas, kot prosti čas za **nekatero (poudaril Mandel) ... Vedno pa je njegova tendenca po eni strani ustvariti disposable time, po drugi to convert it into surplus labour**. Čim bolj se to protislovje razvije, tem bolj se pokaže, da rasti produktivnih sil ni več mogoče prikleniti na prilastitve tujega surplus labour, ampak da si mora množica delavcev sama prilastiti svoje surplusno delo. Ko je to opravila — in disposable time, s tem zgubi **nasprotujoči si** eksistenco — bo po eni strani nujni delovni čas dobil svojo mero v potrebah družbenega individua, po drugi pa bo razvoj družbene produktivne sile rasel tako hitro, **da bo rasel disposable time vseh**, čeprav je zdaj produkcija preračunana na **bogastvo vseh**. **Kajti dejansko bogastvo je razvita produktivna sila vseh individuov.**« (str. 595—596 — zadnja dva podčrtavanja sta Mendelova).

¹³ To, kar pozabljajo najbolj vneti zagovorniki, namreč zmožnost kapitalizma, da »uravnava« svojo sedanjo krizo, je dejstvo, da vsak **korak** naprej v mehanizacijo in zagotovo v avtomatizacijo spremlja **ogromno povečanje količine produciranega blaga** (glej **Grundrisse, n. d.**, 325; in **MEGA, II. 3.6., n. d.**, 2164), ki mora biti **prodano**, preden se lahko kapital realizira in si prisvoji producirano presežno vrednost.

V istem tonu:

»Dejanska ekonomija — prihranitev — obstaja v prihranku delovnega časa; (minimum in redukcija na minimum) produkcijskih stroškov), a ta prihranek je identičen z razvojem produktivne sile. Torej nikakor **odrekanje užitku**, ampak razvijanje power, sposobnosti za produkcijo in zato prav tako razvijanje sposobnosti kot tudi sredstev uživanja... Prihranek delovnega časa [je] enak povečanju svobodnega časa, se pravi časa za polni razvoj individua, ki sam ponovno kot največja produktivna sila vzvratno učinkuje na produktivno silo dela... Svobodni čas — ki je prav tako prosti čas kot [tudi] čas za višjo dejavnost — je seveda njegovega posestnika preobrazil v neki drugačen subjekt, in kot ta drug subjekt stopa potem tudi v neposredni produkcijski proces.«
(str. 599).

Marx nakazuje, kako postaja znanost, to je rezultati splošnega družbenega dela, to je splošnega družbenega znanja, **pod kapitalizmom** sistematično ločena od dela, kako — v oči bijoča anticipacija kapitalističnega »robotizma« — znanost pod kapitalizmom postaja **nasprotna** delu:

»Znanost kot obče duhovni produkt družbenega razvoja se prikazuje tu prav tako direktno **utelešena** v kapitalu (in njena uporaba kot znanosti, ločene od vedenja in znanja posameznih delavcev, v materialnem produkcijskem procesu, izjhaja samo iz **družbene** forme dela) kot naravne sile kot takšne, in kot naravne sile samega **družbenega** dela. Obči razvoj družbe kot tak, ker ga kapital izkorišča proti delu, [ker] deluje kot produktivna sila kapitala proti delu, se tako tudi prikazuje kot **razvoj kapitala**, in to toliko bolj, ker gre za izpraznitev **delovne zmožnosti** v korak s tem, vsaj velike mase delovne zmožnosti.«
(MEGA, II. 3.6., 2164)

VIII

Kako skuša kapitalizem premagati to novo, rastoče protislovje, ki je posledica zoževanja absolutne količine človeškega dela, potrebnega za produkcijo celo rastoče količine blaga, ki je naprodaj v sedanjih (to je buržoaznih) razmerah produkcije in distribucije? Rešitev je našel v **dvojni družbi**, ki deli sedanji proletarijat v dve antagonistični skupini:

— tiste, ki so še naprej vključeni (ali so na novo inkorporirani, še posebej v tako imenovanih »deželah tretjega sveta«) v proces produkcije presežne vrednosti, to je v **kapitalistični produkcijski proces** (recimo s tendenco upadanja mezd);

— tiste, ki so izključeni iz tega procesa in se preživljajo s pomočjo vseh vrst drugačnih načinov, kot je to prodaja njihove delovne sile kapitalistom (ali buržoazni državi): blagostanje (welfare); povečanje »neodvisnih« dejavnosti; postajajo mali kmetje in obrtniki; vračajo se k domačemu delu (ženske); »ludistične« komune itd.

Prehodna oblika »izvržbe« [dropping out] iz »normalnega« kapitalističnega procesa je delo »na črno«, »nestalno delo«, »delno — časovne« zaposlitve itd., ki zadevajo predvsem ženske, mladino, imigrantske delavce itd.

Odstotek delnega delovnega časa v letu 1979, v odstotkih glede na celotno zaposlitve

		od tega ženske
ZRN	11,4	91,5
Belgija	6,0	89,3
Danska	22,7	86,9
ZDA	17,8	66,0
Francija	8,2	82,0
Italija	5,3	61,4
Nizozemska	11,2	82,5
Velika Britanija	16,4	92,8

Vir: BIT: Delo v svetu, cit. delo.

Kaj je **kapitalistično racionalno** v tej dvojni družbi? To je velikanski zgodovinski obrat nazaj v enem ključnih vprašanj v vprašanju **indirektnih (socializiranih) mezd**.

Skozi dolgotrajen zgodovinski boj je delavski razred Zahodne Evrope, Avstralije in Kanade (v manjšem obsegu delavski razred ZDA in Japonske) od kapitala izbojeval ta **osnovni cement razredne solidarnosti**, da naj bi mezde pokrivala ne le reprodukcijske stroške **dejansko zaposlene delovne sile**, temveč reprodukcijske stroške clotnega proletariata, vsaj v nacionalnem obsegu: to je tudi reprodukcijske stroške brezposelnih, bolnih, starih, invalidnih mož in žena delavcev in njihovih potomcev. To je zgodovinski pomen socialne varnosti, ki je del in kos mezdnega računa (njegov socializirani del ali vsaj tisti del mezd, ki »prehaja« skozi roke družbenih skrbniških institucij).

Prek pritiska k **dvojni družbi**, delno-časovni zaposlitvi, priložnostnemu delu, izstopu iz peklenškega zaposlitvenega lova, želi sedaj kapital skrečiti svoj mezdni račun le na direktno izplačane mezde, ki bodo nate neizogibno težile k upadanju kot rezultat močno napihnjene rezervne industrijske armade dela. Ta cilj je že dosegel z množico »priložnostnih« in »nestalnih« delavcev, ki na splošno ne uživajo ugodnosti socialne varnosti. Enake pridobitve želi kapital realizirati v odnosu do brezposelnosti kot take.

Z drugimi besedami: »dvojna družba« **pod kapitalizmom** ni nič drugega kot eden ključnih mehanizmov za porast mere presežne vrednosti, stopnje izkoriščanja delavskega razreda in mase profita ter profitne mere. Vsako opravičilo, pa čeprav »prefinjene« narave za podpiranje **tega cilja kapitala** (npr. »tretji svet-izem«; ekologizem; »takojšnja realizacija komunizma«; želja, da bi »oslabili kapitalistični potrošniški standard« itd.), je v najboljšem primeru mistificirana kapitulacija pred buržoazno ideologijo in ekonomskimi nameni kapitala, v najslabšem

primeru direktna pomoč kapitalistični ofenzivi proti delavskemu razredu.

Zagovarjanje širjenja neplačanega dela, celo v »družbeno koristne namene«, ob ogromnem številu brezposelnih, ne pomeni graditi »komunistične celice« znotraj kapitalizma; to pomeni pomagati kapitalistom deliti delavski razred skozi novo rast brezposelnosti, jim pomagati, da povečajo profite.

Toda, še več kot to. Postavlja nove in velikanske ovire **resnično emancipacijskemu potencialu** novih tehnologij in »robotizma«, kolikor teži k nadaljevanju elitistične porazdelitve družbe na tiste, ki so pridobili potreben prosti čas in možnost prilasčanja vseh sadov znanosti in civilizacije — kar se lahko zgodi le na osnovi zadovoljitve elementarnih materialnih potreb — in tiste, ki so obsojeni (vključujoč tiste, ki so prek samo-izbranega asketizma obsodili sami sebe) preživeti vse več in več svojega časa kot »vprežne živali«, če spet navedemo Marxovo zgovorno formulo.

Resnična dilema, ki je osnovna zgodovinska izbira, s katero se človeštvo danes sooča, je sledeča: ali radikalno skrčenje **delovnega časa za vse** — začeni s poldnevnim delom ali poltedenskim delom — ali nadaljevanje razdelitve družbe na tiste, ki producirajo, in tiste, ki upravljajo. Radikalno skrčenje delovnega časa za vse — kar je bila Marxova veličastna osvobodilna vizija — je nujno tako za vsesplošno prilastitev znanja in znanosti kot za samoupravljanje vseh (to je oblika upravljanja združenih producentov). Brez takšnega skrčenja je oboje utopija. Ne moreš pridobiti znanstvenega znanja niti upravljati svoje lastne tovarne, soseščine ali »države« (kolektivno), če moraš opravljati garaško mehanizirano delo v tovarni ali v pisarni osem ur na dan, pet ali šest dni na teden. Če to zanikamo, potem lažemo sebi ali lažemo drugim.

Emancipacijski potencial robotizma je v olajšanju graditve socializma, komunizma, ker omogoča možnost dvajset- ali petnajst- ali deseturnega delovnega tedna za vse. Toda kakršenkoli korak¹⁴ v smeri **dvojne družbe** celo z najboljšimi nameni vodi v diametralno nasprotno smer.

Pustimo ob strani vprašanje, ali je »delo« skrčeno na dvajset ali petnajst ur na teden, še »delo« v klasičnem pomenu besede.¹⁵ Pustimo ob strani tudi to, kako daleč je razvoj posameznika, če spet navajamo Marxa, razvoj, v katerem »produktivne« dejavnosti ostajajo ločene od kulturnih, ustvarjalnih, znanstvenih, umetniških, športnih, čisto rekrea-

¹⁴ Že Aristotel je namenil pozornost dejstvu, da tisti, ki se ukvarja s politiko in znanostjo (to je tisti, ki »upravljajo, akumulirajo« v marksističnem pomenu besede), lahko to počnejo le zato, ker drugi producirajo za njih življenjske potrebščine.

¹⁵ V svoji **Nikomahovi Etiki** je Aristotel že razvil pogled na zvezo med delom in prostim časom, ki se približuje Marxovi iz **Grundrissov** in **Kapitala**. Treba bi se bilo spomniti etimologije »prostega časa« [leisure]: latinska beseda licere, tj. **biti svoboden**, da lahko delaš, kar hočeš.

tivnih dejavnosti, v katerem se z drugimi besedami uresničuje znamenita Lafarguejeva **droit à la paresse** [pravica do lenobe]. Človekova sreča gotovo ni odvisna od neutrudne »permanentne« dejavnosti, čeprav se zdi, da je določena minimalna količina fizične in mentalne dejavnosti in mobilnosti absoluten predpogoj za zdravo rast, vključujoč v to tudi razum.

Toda neodvisno od kakršnegakoli razmišljanja te vrste — prihodnost dela v dolgoročnem pomenu besede — se zdi neizbežna ta ugotovitev: kaj se bo zgodilo s človeškim delom in človečnostjo, ni vnaprej mehanično določeno s tehnologijo ali znanostjo, njunimi sedanjimi trendi in očitnimi nevarnostmi, ki jih vsebujeta. V zadnji analizi ju določa družbeni okvir, v katerem se sami razvijata. In tukaj je razlika med razvojem v okviru kapitalizma, konkurence, tržne ekonomije na eni strani in socializma, to je kolektivne lastnine in kolektivne solidarnosti, prek upravljanja združenih producentov, prek gospodstva vseh producentov nad vsemi pogoji dela, kot rezultat radikalnega skrčenja produktivnega delovnega časa, absolutno temeljna.

Delodajalcem (in buržoazni družbi) lahko prav tako v njihovem strateškem cilju, da bi uvedli **dvojno družbo**, pomaga očitno negotovo obnašanje delavcev do meznega dela, do dela pod kapitalizmom in dela v moderni tovarni nasploh.¹⁶

Res je da so delavci **pod kapitalizmom** prisiljeno navezani na **polno zaposlitev** zato, da bi dobili polno (direktno ali indirektno) mezdo. Alternativa, spet **pod kapitalizmom**, je ostro upadanje njihovega življenjskega standarda, to je materialno in moralno obubožanje, degradacija.

Toda prav tako se delavci popolnoma zavedajo vse bolj degradirajočega značaja kapitalistične organizacije dela, in kapitalističnih produktivnih naporov, še posebej v razmerah ekstremne parcelizacije dela (taylorizem). Posebno, ko se njihov standard dviguje, kot se je to zgodilo v obdobju 1950—1970, potrebe po »zadovoljstvu pri delu« in po povečanem prostem času (povečanem zdravju, povečani kulturi, povečani samoaktivnosti) dobivajo nove razsežnosti. To je postalo izrazito očitno med in po eksploziji maja 1968. Ta zavest še obstaja — in delodajalci prav tako kot buržoazna država se zavestno skušajo s tem okoristiti, da bi težnjo k **dvojni družbi** prikazali kot nekaj drugega, kar v resnici je: poizkus, da bi delavski razred sam plačal breme brezposelnosti, in na ta način stalno povečeval profitno maso in profitno mero.

Na enak način kot demagoško kričanje, naj bi delavci (zakaj pa ne kapitalisti?) delili svoj dohodek z brezposelnimi in kot mit, da so »pretirane mezde in plačila za socialno varstvo« dejansko odgovorni za krizo, je tudi vse govorjenje o »delu brez pomena, ki bi ga bilo bolje

¹⁶ Glej o tem predmetu: Daniele Linhart, **Crise et Travail, Temps Modernes**, januar 1985.

odpraviti«, samo ideološko orožje kapitalistov v njihovem razrednem boju proti mezdnemu delu, s ciljem zmanjšanja delavskega deleža v narodnem dohodku.

IX

Prav tako je potrebno poudariti, da moramo kakršnokoli idejo o tem, da je sodobna »umazana« tehnologija, ki uničuje naravo ali neposredno ogroža življenje, »neizbežen« rezultat notranje logike naravoslovne znanosti, zavrtni kot nazadnjaško, nezgodovinsko in v zadnji instanci kot apologijo kapitalizma.

Pod kapitalizmom se tehnologija razvija v okviru denarno stroškovnih kalkulacij in denarno profitnih predvidevanj posameznega podjetja. Zato so »odbiti« splošni družbeni stroški, človeški stroški, ekološki stroški, ne samo zato, ker so »pozunanjeni« (to je, individualna podjetja jih ne plačujejo), ampak tudi zato, ker se ponavadi pojavljajo mnogo pozneje kot profiti, katerih žetev omogoča nova tehnologija na kratkoročni ali srednjeročni osnovi.

Primeri takih tehnoloških izbir, ki so bile profitonosne s stališča individualnega podjetja, toda dolgoročno neodgovorne za družbo kot celoto, so: avtomobili, ki temeljijo na bencinskem motorju z notranjim izgorevanjem in detergentske namesto milne čistilne prakse. V obeh primerih so bile na izbiro druge realne možnosti. Sprejeti izbiri nikakor nista bili edini tehnološko obstoječi možnosti v svojem času.¹⁷

Prav nasprotno: prisotne so bile mnoge alternative. Izbira ni bila napravljena na temelju »čisto« znanstvenih ali tehničnih prednosti. Napravljene so bile na temelju profitnih preferenc **specifičnih** industrijskih vej, ali še bolje, s strani vodilnih podjetij v teh vejah, tj. na osnovi odnosov moči znotraj kapitalističnega razreda. Ni ga bilo in ga ni nobenega »tehnološkega determinizma«, ki odloča o človeški usodi. Gre za družbeno-ekonomski determinizem, v katerem se potrjujejo materialni interesi družbenih razredov ali razrednih frakcij, tako dolgo, dokler ti razredi ali razredne frakcije posedujejo dejansko moč vsiljevanja svoje volje (vodene s temi interesi) celotni družbi.

Nič novega ni v gledanju, da tehnologija, ki se razvija pod kapitalizmom, ni edina možna tehnologija, ampak specifična tehnologija, vpeljana zaradi specifičnih razlogov, ki so tesno povezani s specifično naravo kapitalistične ekonomije in buržoazne družbe. Karl Marx se je tega popolnoma zavedal. V prvi knjigi **Kapitala** je napisal:

»V poljedelstvu kot tudi v manufakturi se kaže kapitalistična preobrazba produkcijskega procesa obenem kot martirologij [življenjepisi mučencev] producentov, delovno sredstvo kot sredstvo za podjarmljanje, eksploatacijo in osiromašenje delavca, **družbena** kombinacija delovnih procesov kot organizirano zatiranje njegove **individualne** življenjske sile, svobode in neodvisnost. Kakor v mestni industriji, je treba tudi v modernem poljedelstvu povečanje produktivne sile in

¹⁷ Barry Commoner, **The Closing Circle**, Jonathan Cape, London 1972.

večjo količino dela plačati z uničevanjem in izčrpavanjem delovne sile. In vsak napredek kapitalističnega poljedelstva je ne le napredek v umetnosti ropanja **delavca**, temveč tudi v umetnosti **ropanja zemlje**; vsak napredek pri povečanju njene rodovitnosti v danem času je hkrati tudi napredek pri uničevanju trajnih virov te rodovitnosti.« (Kapital, prva knjiga, sl. prevod, 568).

Marx je tudi poudaril, da ta tendenca k uporabi specifičnih kapitalističnih tehnologij — tehnologij, ki vodijo v naraščajočo produkcijo presežne vrednosti — ne implicira samo uporabo teh novih tehnologij pri redukciji vrednosti delovne sile, cenitvi potrošnih dobrin in ekonomiziranju konstantnega kapitala (cenitvi strojev, surovin in energije). One so tudi sredstvo za lomljenje in krčenje odpora delovne sile na ravni tovarne, industrijske veje ali družbe:

»Toda stroj ne deluje samo kot premočen konkurent, ki je zmeraj pripravljen, da napravi mezdnega delavca »odvečnega«. Kapital ga glasno in namerno proglašča in uporablja kot delavcu **sovražno silo**. Stroj postane najmočnejše **bojno sredstvo** za pobijanje periodičnih delavskih uporov, stavk itd. proti **avtokraciji kapitala**. Kakor pravi **Gaskell**, je bil parni stroj od svojega početka dalje nasprotnik »človeške sile«, ki je kapitalista usposobil, da je odbil naraščajoče delavske zahteve, ki so grozile, da bodo šele komaj uvedeni tovarniški sistem spravile v krizo. Lahko bi napisali celo zgodovino iznajdb od leta 1830 dalje, ki so nastale samo za obrambo kapitala proti delavskim uporom.« (zadnji stavek je poudaril Mandel).

(Kapital, prva knjiga, 492, 493).

Zgodovina uvajanja numerično kontroliranih obdelovalnih strojev po velikem stavkovnem valu leta 1946 v ZDA je v oči bijoča potrditev tega pravila.¹⁸ Vendarle, ko delamo bilanco, je danes »po podatkih« manj kot 1 % od obdelovalnih strojev uporabljenih v industriji ZDA numerično kontroliranih. Toda strah, ki so ga ustvarili z njihovim začetnim uvajanjem, je bil zadosten za zlom moči sindikatov v tovarnah, ki producirajo obdelovalne stroje.

Podobno funkcijo igra danes strah, ustvarjen v sindikalnem gibanju in delavskem razredu, od »ustavitve dela zaradi robotov«. Kot ponazarja naslednja tabela, se v realnosti ne dogaja nič takega:

Roboti na 10.000 mezdnih delavcev v industriji leta 1981

Država	1978	1980	1981
Švedska	13,2	18,7	29,3
Japonska	4,2	8,3	13,0
Zahod. Nemčija	0,9	2,3	4,6
ZDA	2,1	3,1	4,0
Francija	0,2	1,1	1,9
Velika Britanija	0,2	0,6	1,2

Vir: L'Observateur de L'OECD 123, julij 1983.

¹⁸ Glej prof. D. F.-Noble, **Forces of Production**, Knopf, New York 1984.

In če navedemo **Electronic Week**, 1. januarja 1985:

»Celo, če bo uporaba robotov naraščala, kot je predvideno (...), ocenjujejo industrijski viri, da bo leta 1990 prizadela le nekaj desetink odstotka vseh zaposlenih v industrializiranih deželah.«

Na ta strah je potrebno odgovoriti s **spoznavanjem delavcev z računalniki**, z zahtevo, naj otroci v delavskih razredih brezplačno razpolagajo z računalniki. To leto bo po predvidevanjih v ZDA prodanih 5 milijonov »osebnih« računalnikov. Konkurenca je plodna. Glede na to bodo cene padle. Sindikati in druge organizacije delavskega razreda naj bi uvideli, da se morajo delavci in zaposleni naučiti gospodovanja nad temi mehaničnimi sužnji, čeprav bodo, ali pa tudi ne, opremljeni z »umetno inteligenco«. Tako bo strah hitro izginil in delavski razred bo nove stroje videl v luči starih strojev, kot **delovna sredstva**, ki se lahko preoblikujejo iz sredstev despotizma v sredstva osvoboditve, kakor hitro postanejo delavci njihovi kolektivni gospodarji.

Postkapitalistične družbe, kot je Sovjetska zveza, si običajno sposajajo kapitalistično tehnologijo in nato trpijo zaradi posledic birokratskega upravljanja in monopola moči, to je zaradi pomanjkanja svobodnega kritičnega javnega mnenja. Toda v obliki upravljanja združenih samoupravnih producentov, pod široko demokracijo s pluralizmom političnih strank (skupin), ne bi delovali nobeni taki pritiski. Ni razloga, za domnevo, da bi bili ti producenti tako neumni, brž ko vedo za nevarnost, da bi se odločili zastрупiti sebe in svojo okolico (če so nevarnosti nepoznane, temu ne botruje preveliko, ampak premajhno znanstveno poznavanje). Ni razloga za predvidevanje, da ne bodo uporabili strojev, vključno z roboti, kot pripomoček za redukcijo ali odstranitev vsega mehničnega, neustvarjalnega, težaškega, dolgočasnega, to je zapravljenega človeškega dela, kot sredstvo, da se omogoči ponovna združitev produkcije, administracije, znanja in ustvarjalnosti.

X

Ostaja nerešeno vprašanje, vprašanje, ki se ga marksisti doslej niso lotevali, ker pred človeštvo še ni bilo postavljeno. Toda po večdesetletnem zadrževanju v kraljestvu **znanstvene fantastike** in futurologije je bilo to vprašanje zdaj prinešeno na prag materialistične možnosti, kot rezultat velikanskih skokov naprej v aplikaciji znanosti in tehnologije v zadnjem desetletju: ali bi lahko človeško delo izdelalo stroje, ki bi lahko ubežali nadzoru človeštva, postali popolnoma neodvisni od naših interesov, to je inteligentni stroji in stroji z zmožnostjo upora proti svojim ustvarjalcem? Ali bi lahko na določeni točki inteligentni roboti začeli graditi robote **brez človeških instrukcij** (brez programiranja), celo takšne, ki so nepredstavljeni za človeštvo in ki so v veliki meri superiorni nad človeško inteligenco.

Abstraktno vzeto, si je takšno možnost gotovo mogoče zamisliti. Toda morali bi bolj natančno opisati sedanji in razumno predvidljivi materialni okvir problema, preden postanemo histerični ali se začnemo čutiti pogubljeni pred vprašanjem človekove predmoči nad stroji.

Da bi zgradili »popoln«¹⁹ stroj za igranje šaha, ki bi lahko odgovoril na vse možne kombinacije (10^{120}), bi potrebovali **število kombinacij, ki daleč presega število atomov v vesolju**. Da bi en od obstoječih računalnikov izračunal vsa števila s 37.751 pozicijami, da bi med njimi odkril možno praštevilo (praštevilo je tisto, ki je deljivo le s samim seboj in z 1), **bi potreboval več časa, kot je sedanja starost vesolja.** Toda s pomočjo že obstoječih računalnikov je **človeška inteligenca** v mesecu septembru 1983 dejansko odkrila takšno praštevilo s 37.751 pozicijami (ki bi bilo, če bi ga v celoti natisnili, dolgo 60 metrov!) v Chippewa Falls, Wisconsin, ZDA.¹⁹

Poleg tega je v človeških možganih — v **enih človeških možganih** — 15 bilijonov živčnih celic in 15 trilijonov sinaps — številka, s katero se danes obstoječi računalniki ne morejo spopasti v nobeni dogledni prihodnosti.

Torej so dnevi, ko bi nas lahko nadzirali, premagali, nadvladali naši suhoparni prijatelji in sužnji, še zelo zelo daleč. Še bolj pa so ti dnevi oddaljeni, ker človeštvo, to je človeško delo, vodi njihovo produkcijo in določa njihovo računsko moč. Če je potrebno, se lahko človeštvo odloči, da bo omejilo ali ustavilo razvoj te moči, ali celo, da bo ustavilo produkcijo vseh robotiziranih računalnikov in računalniških robotov. Oni so človeško orodje, podrejeni specifičnim človeškim namenom. Človeštvo se lahko izogne nastanku čarovniških vajencev, če dobi popolno kontrolo nad svojimi lastnimi orodji in produkti.

In spet smo v bistvu zadeve: struktura in zakoni gibanja **človeške družbe in ekonomije**. To je tisto, v čemer je dejanski problem in ne v nedefiniranem potencialu mehaničnih računskih orodij.

Če človeštvo postane gospodar svoje družbe, družbene organizacije dela, ciljev in namenov dela, to je gospodar svoje lastne usode, potem ni nobene nevarnosti, da družba (človeštvo) postane suženj mislečih računalnikov. Toda to pogojuje odpravo privatne lastnine, tržne ekonomije, konkurence, »svetega egoizma«²⁰ kot glavne spodbude družbenega dela. To pogojuje organizacijo dela, ki temelji na kooperaciji in solidarnosti za splošno dobro, to je samoupravni socializem. Če ne bomo dosegli te oblasti, so grožnje številne: jedrsko izničenje, zadušitev v lastnih izmečkih, to je ekološko uničenje; množična revščina in upadanje svobode; splošno pomanjkanje. Možno zasužnjenje s strani strojev bi bila le ena izmed njih in verjetno niti ne najslabša.

¹⁹ O tem predmetu glej Reichard Breuer, **Die Pfeile der Zeit**, Meyster Verlag, München 1984.

Zato je racionalno jedro tega iracionalnega strahu dejstvo, da bi spremembe v človeški zavesti, ki so potrebne, da bi dosegli socialistični svet, lahko zelo otežili (**kratkoročni učinki novih komunikacijskih tehnik na človeško mišljenje in senzibilnost** toliko, kolikor so te tehnike podrejene posebnim ciljem privilegiranih družbenih skupin (vladajoči razredi in sloji). Nadomestitev knjig z video kasetami, ekstremno zoževanje izbire med nasprotujočim si vrstami idej; upad kritične misli in raziskovanja neodvisnega od tiranije kratkoročnih »profitov«; upad teoretičnega, sintetičnega, domiselnega razmišljanja v prid ozkega pragmatizma in kratkovidnega utilitarizma (običajno kombiniranega z obilnim dodatkom misticizma in iracionalizma v zvezi s »širšimi« vprašanji); obstaja resnična nevarnost, da robot in računalnik preoblikujeta naš način razmišljanja,²⁰ toda ne po krivdi teh ubogih mehaničnih sužnjev, temveč tistih družbenih sil, ki imajo trenuten družbeni interes za doseg teh pogubnih učinkov.

Prav tako lahko **človeški možgani, ki jim pomagajo računalniki, veliko** lažje tlačijo, zatirajo, izkoriščajo, zaslužnjujejo druga človeška bitja — v prvi vrsti (!) zatrte in izkoriščane družbene razrede — kot pa bi lahko to storili človeški možgani brez računalnika. In to ne zaradi »zlobnosti«, »pokvarjenosti« računalnika ali aplikacije znanosti, temveč zaradi »pokvarjenosti« danega tipa družbe, ki ustvarja skušnjavo in spodbude za takšno vrsto obnašanja in prizadevanja.²¹

Proti tem nevarnostim se moramo mobilizirati, toda ne pod geslom »Dol z znanostjo in njenim nevarnim potencialom« ali »Uničimo računalnik«, temveč pod geslom »Naj človeštvo postane gospodar svoje družbene in tehnične usode, gospodar svoje ekonomije in vseh produktov svojega fizičnega in intelektualnega dela«. To je danes še vedno mogoče. To je še bolj potrebno danes, kot je bilo kdajkoli prej.

Članek je bil končan 1. februarja 1985

Prevod: Igor Omerza

Breda Omerza

²⁰ Prof. A. J. Ayer se je ukvarjal z istim vprašanjem ob pregledu knjige J. Davida Bolterja, **Turing's Man: Western Culture in the Computer Age**, University of North Carolina Press, 1983, ki se je pojavil v **New York Review of Books**, 1. marca 1984.

²¹ V **Denning Mobile Robotics Inc.**, Woburn, Mass. so dejali, da so podpisali sporazum o zagotovitvi 600 robotov za potrebe opravljanja varstvene straže v Southern Steel Corp. v naslednjih treh letih. Dejali so, da je pogodba vredna med 23 in 30 milijoni dolarjev (**The New York Times**, 9. januarj 1985).

Marxova pot do sprejema delovne teorije vrednosti

Igor Omerza

A. Razdobje pred Marxovim študijem politične ekonomije (konec 1835 — konec 1843)

- a) Renski časnik in pogled nazaj v Marxova univerzitetna leta
- b) Zadnji meseci v Nemčiji

B. Pariško in bruseljsko obdobje

(Pariz — konec oktobra 1843 do začetka februarja 1845; Bruselj začetek februarja 1845 do začetka marca 1848)

- a) Engelsovi Očrti za kritiko nacionalne ekonomije
- b) Življenje in delo Marxa v Parizu
- c) Življenje in delo Marxa v Bruslju
- d) Od eksplicitne zavrnitve do eksplicitnega sprejema delovne teorije vrednosti

Ronald Lindley Meek v knjigi *Študije o delovni teoriji vrednosti* dokazuje, da je ta teorija v Smithovi verziji tesno povezana z grobim in nerazvitim materialističnim konceptom zgodovine.¹ Adam Smith je bil podobno kot Marx splošno razgledan učenjak, ki je poizkušal iz zgodovine, politične ekonomije in moralne filozofije zgraditi celovit prikaz družbenega sistema. Po njegovi smrti je prišlo do razcepitve

¹ Ronald L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*, druga izdaja, Lawrence and Wishart, London 1973, str. 129, 130.

med zgodovino in politično ekonomijo. Teorijo prve je razvijal John Millar, ki ni bil posebno razgledan v ekonomski znanosti, teorijo druge pa David Ricardo, ki navkljub mentorstvu Jamesa Milla² ni nikoli dosegel kakega pomembnega in poglobljenega znanja o zgodovini, filozofiji in sociologiji. V delih nekaterih poricardjanskih teoretikov, posebno Braya, Proudhona in Rodbertusa, so vidni nejasni in nezavedni znaki ponovnega zlitja zgodovine, filozofije in politične ekonomije, ki pa niso dosegli posebno visokega nivoja. Ponovno spojitve družbenih znanosti, in to na mnogo višji ravni kot so jo bili sposobni doseči njegovi predhodniki in tudi nasledniki, je opravil Marx. Ta **združitev** je bila **prvič** opravljena leta 1847 v **Bedi filozofije**, medtem ko je svoj **vrh** dosegla leta 1867 v sicer nedokončanem **Kapitalu**.

Delovna teorija vrednosti ni bila Marxova začetna točka. Če natančneje analiziramo njegovo zgodnje obdobje,³ ki se začneja z univerzitetnim študijem (konec leta 1835) in končuje z eksplicitnim sprejemom delovne teorije (konec leta 1846 oz. v začetku leta 1847), vidimo, da sprejem te teorije predstavlja **kulminacijo** vestnega študija filozofije, zgodovine, politike, ekonomije ter praktičnih izkušenj K. Marxa v tem času. Ali kot v literarnem stilu ugotavlja Meek: »Zgodbo, kako je Marx prišel do delovne teorije, je treba povedati kot sestavni del zgodbe, kako je postal marksist.«⁴

Če bi želeli to zgodbo pripovedovati konsistentno in izčrpno, potem bi morali celovito obdelati vse vidike in področja njegovega zgodnjega študija, vse faktorje, ki so odločilno vplivali na njegov miselni razvoj in svetovni nazor, osvetliti njegove notranje boje s Heglom, prijateljstvo z Engelsom, proučiti njegov prehod v zgodovinski materializem in njegovo evolucijo od liberalnega prek radikalnega demokrata do znanstvenega komunista. Vse to bi preseglo zastavljeni okvir tega članka. Zato se bomo vsebinsko osredotočili na Marxov sprejem delovne teorije, čeprav bomo delno osvetlili že poprej omenjene vidike in faktorje, kolikor bo to nujno potrebno za logično ter strukturno doseglo našega cilja.

² **The Works and Correspondence of David Ricardo**, edited by Piero Sraffa with the collaboration of Maurice H. Dobb. Published for the Royal Economics Society, Cambridge, University Press, 1951—1973; enajst zvezkov; VII. zvezek: **Letters 1816—1818** (publiciran leta 1952); Millovo pismo Ricardu 19. oktobra 1817, strani 195—197. Glej tudi Ricardovo pismo Millu 28. decembra 1818, isto, stran 382, kjer mu poroča, da »je z veseljem bral Millarja«. Med Ricardovo knjižno zapuščino v njegovem poletnem podeželskem dvorcu (kjer je sedaj rezidenca angleške kraljevske družine) je tudi Millarjevo delo — **The Origin of the Distinction of Ranks in Society**.

³ To obdobje imenujemo »zgodnje« preprosto zato, ker predstavlja prvo zaključeno celoto v Marxovem miselnem razvoju (vsaj s stališča predmeta našega proučevanja). Gre pač za banalno resnico, da je Marx šele med svojim življenjem postal tista osebnost, ki jo danes pozna in ceni skoraj ves »civilizirani« svet.

⁴ »The story of how Marx came to the labour theory must be told as an integral part of the story of how he became a Marxist.« Meek, **cit. delo**, str. 130.

Dokaj obširno se v tem članku dotikamo tudi življenja K. Marxa in zunanjih okoliščin, ki so vplivale na njegovo delo v tem obdobju. To delamo zato, da bi prikazali duhá tega obdobja, popestrili že tako ali tako dolgočasno znanstveno stvarino in zato, da bi prispevali majhen delček k razbitju okostenelega kulta Marxa in marksizma, predvsem v njegovi granitni realsocialistični (ideološki) nadčlovečnosti. Kipi so dobri predvsem za golobe, je upravičeno menil Lenin, čeprav je v njegovo čast in slavo (kakšna ironija!) na svetu postavljeno največ neokusnih spomenikov.

Članek bomo razdelili na dva vsebinsko ločena dela. Del A se bo ukvarjal z razdobjem pred Marxovim študijem politične ekonomije, del B pa z razdobjem od zavrnitve do sprejema delovne teorije vrednosti.

A. Razdobje pred Marxovim študijem politične ekonomije (konec 1835 — konec 1843)

Morda bi lahko rekli, da je Marx, glede na prispevek, ki ga je dal politični ekonomiji, relativno pozno začel študirati to znanost in da si verjetno na začetku svojega univerzitetnega študija ni niti v sanjah predstavljal, da bo prav politična ekonomija postala tista znanost, ki ji bo posvetil največji del svojega znanstvenega delovanja. Dejstvo je tudi, da je Engels, čeprav dve leti mlajši od njega, prvi od obeh prijateljev napisal striktno ekonomsko delo. Neglede na to bomo na naslednjih straneh videli, da sta študij in praktično delovanje Marxa nezadržno vodila k anatomiji meščanske družbe. Če si pustimo nekoliko umetniške svobode, potem bi lahko celo rekli, da ni Marx prišel k politični ekonomiji, ampak je politična ekonomija prišla k njemu.

a) **Renski časnik**⁵ in pogled nazaj v Marxova univerzitetna leta (konec 1835 — marec 1843)

⁵ **Rheinische Zeitung Für Politik, Handel und Gewerbe** (Renski časnik za politiko, trgovino in obrt), januarja 1842 ustanovljeno glasilo porenškega meščanstva, ki je nasprotovalo pruskemu absolutizmu in poskusom anarhistične obnove fevdalnih institucij. O razlogih za nastanek lista sta Marx in Engels septembra 1851 napisala tole: »Dejansko je buržoazija, ki je deloma pričakovala, da bo novi kralj (Friderik Viljem IV., op. I. O.) takoj dovolil ustavo, razglasil svobodo tiska, ustanovitev porotnih sodišč itd. itd., skratka, se postavil na čelo tiste mirne revolucije, ki ji je bila potrebna, da bi dosegla politično oblast, ta buržoazija je spoznala svojo zmoto in se besno obrnila zoper kralja. V renskih provincah, v splošnem pa bolj ali manj v vsej Prusiji, je bila tako razdražena, da je bila spričo pomanjkanja lastnih ljudi, ki bi jo lahko zastopali v tisku, pripravljena skleniti zvezo s tisto ekstremno filozofsko strujo, o kateri sem pisal spredaj. Sad te zveze je bila ‚Rheinische Zeitung‘ v Kölnu, list, ki je bil po 15 mesecih obstoja zatrt, od katerega dalje pa lahko datiramo obstoj modernega časnikarstva v Nemčiji. To je bilo leta 1842.«

K. Marx, F. Engels, **Izbrana dela v petih zvezkih**, CZ v Ljubljani, 1967—1975, III. zvezek, **Revolucija in kontrarevolucija v Nemčiji**, str. 327, 328 (od tu dalje MEID).

»Leta 1842/43 sem kot urednik 'Rheinische Zeitung' prišel prvič v zdrego, ko sem moral poseči v razpravo o takojmenovanih **materialnih interesih**. Razprave renskega deželnega zbora o kraji lesa in parcelaciji zemljiške lastnine, uradna polemika, ki jo je ... predsednik Renske province začel z 'Rheinische Zeitung' o razmerah med mozelskimi kmeti in naposled debate o svobodni trgovini in zaščitni carini so mi dale **prve pobude**, da sem se začel ukvarjati z **ekonomskimi vprašanji**« (poudaril I. O.).⁶ To so Marxove besede, navedene iz slavnega **Predgovora h kritiki politične ekonomije**, napisanega leta 1859. Kot dodaten argument za potrditev navedene izjave, če je ta sploh potreben, citirajmo še Engelsa: »Od Marxa se mnogokrat slišal, da ga je prav ukvarjanje z zakonom o kraji lesa in položajem mozelskih kmetov napeljalo na to, da je prešel s čiste politike na ekonomske odnose in da je tako prišel do socializma.«⁷

Za trenutek se bomo vrnili v univerzitetna leta K. Marxa. Splošno je sprejeto mnenje, ki izhaja iz poprej navedenih izjav Marxa in Engelsa, da Marxa ni zanimala politična ekonomija ali, bolje rečeno, da z njo ni prišel v stik med svojim univerzitetnim študijem, tj. v obdobju 1835 — 1841. Spisek knjig, za katere vemo, da jih je prebiral kot študent, ne vsebuje niti ene same knjige, ki bi se nanašala na to znanost.⁸ Če k vsemu temu dodamo še Engelsovo kategorično izjavo »Marx je bil tedaj (v študentskih letih, op. I. O.) **heglovec** ... o ekonomiji ni vedel **absolutno nič** ...« (poudaril I. O.),⁹ potem se zdi, da je Marxova takratna ekonomska **tabula rasa** docela potrjena.

Neglede na vse to lahko pritrdimo Pierru Navilleu, ki skuša ublažiti to mnenje oziroma pokazati nekatere nove poglede na Marxa-študenta. »Ko je Marx prebral Fenomenologijo duha, Pravno filozofijo in celo Znanost logike, ni samo odkril Hegla, ampak se je tudi že skozenj zavedal tistega **dela klasične politične ekonomije**, ki je bil asimiliran in preveden v filozofske izraze Heglovih del; torej Marx ne bi mogel začeti svoje sistematične kritike meščanske družbe in države glede na Hegla, če ne bi bil že pri njem našel določenih elementov, ki so bili še živi, kot npr. teorijo potreb, teorijo prisvajanja in analize delitve« (poudaril I. O.).¹⁰

Da je bil G. W. F. Hegel dober poznavalec A. Smitha (njegovo **Bogastvo narodov** je bilo v nemškem prevodu zelo popularno v Nemčiji konec XVIII. stoletja) in da je imel ta nanj velik vpliv, nas prepriča prebiranje Lukacsovega **Mladega Hegla**, predvsem pete točke tretjega poglavja — **Ekonomija** (Heglova, op. I. O.) **jenskega obdobja**.¹¹ Dodaj-

⁶ MEID, IV. zvezek, str. 103, 104.

⁷ K. Marx, F. Engels, **Dela**, Prosveta, Beograd 1968—1979, zvezek 46; Engelsovo pismo Richardu Fischerju 15. aprila 1895, str. 414 (od tu dalje MED).

⁸ D. I. Rosenberg, **Die Entwicklung der ökonomischen Lehre von Marx und Engels in den Vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts**, Dietz — Verlag, Berlin 1958, str. 35.

⁹ Engelsovo pismo Mehringju 28. sept. 1892; MED, zvezek 45, str. 406.

¹⁰ Pierre Naville, **De l'aliénation à la jouissance**, Rivière, Paris 1957, str. 11.

¹¹ György Lukacs, **Mladi Hegel — O odnosima dijalektike i ekonomije**, Kultura, Beograd 1959, strani 353 do 372.

mo še to, da je na centralno mesto, ki ga zavzema **ekonomski razvoj** v Heglovi razlagi specifičnosti posameznega naroda ali civilizacije, prvi pokazal G. V. Plehanov leta 1891.¹²

Po prejemu doktorskega naziva¹³ 15. aprila 1841 je Marx nameraval začeti akademsko kariero v Bonnu, toda prepreke, ki jih je pruska vlada postavljala njegovemu takratnemu prijatelju in zaščitniku Brunu Bauerju (zaradi izražanja ateističnih idej), docentu teologije na bonnski univerzi in ki so se končale z njegovo odstranitvijo iz te institucije marca 1842, so ga prepričale, da zanj ni prostora na nobeni pruski visoki šoli. Moral si je iskati prostor na drugih področjih družbene nadstavbe.

Jesen leta 1842 je postal glavni urednik kölnskega **Renskega časnika**. Še pred njegovim prihodom v Köln so v prostorih časnika redno razpravljali o socialnih vprašanjih. Moses Hess¹⁴ je v ta namen celo osnoval skupino, ki se je sestajala enkrat na mesec. Brali so časopise in potem burno razpravljali o socialnih vprašanjih. Skupino so sestavljali uredniški odbor in simpatizerji **Renskega časnika**. Marx se ji je pridružil takoj ob svojem prihodu v Köln. Kmalu je zelo dvignil nivo njenih sestankov, še posebej zato, ker je začel proučevati socialno-ekonomske razmere renske province. Ta proučevanja še niso bila študij ekonomske teorije, ampak kažejo na Marxov obrat k raziskovanju **materialnih interesov**. V tem smislu je treba razumeti

¹² G. V. Plehanov, v *Die Neue Zeit*, leta 1891; cit. po: Ernest Mandel, *The Formation of the Economic Thought of Karl Marx. 1843 to Capital*, Monthly Review Press, London 1977, str. 11, op. 9.

¹³ Že v doktorskih tezah je začel Marx »obračunavati s svojo dotedanjo filozofsko vestjo«. V to se ne moremo podrobneje spuščati, povejmo le, da je Marx že v tem času do neke mere presegel Heglov idealizem, ker je spoznal, da realni svet obstaja sam na sebi, t. j. neodvisno od Heglovega duha. »Psihološki zakon je, da se teoretski duh, ki se je osvobodil v sebi, spreminja v praktično energijo, izstopajoč kot volja iz Amentovega carstva senc, in se obrača proti dejanskosti sveta, ki biva brez njega«.

K. Marx, *Razlika med Demokritovo in Epikurjevo filozofijo narave*, beležke k disertaciji; cit. po: Predrag Vranicki, *Zgodovina marksizma 1*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1983, str. 56. O tem, kako se je nadaljeval in končal Marxov »proces obračunavanja s samim seboj«, bomo v nadaljevanju tega članka še spregovorili. Podobno tudi v: David McLellan, *Karl Marx. His Life and Thought*, Paladin 1977, str. 41 in Auguste Cornu, *Karl Marx i Friedrich Engels, Njihov život i njihovo djelo*, Naprijed, Zagreb 1958, prvi zvezek, strani 237—240, 254, 257 in 364—366.

¹⁴ M. Hess (1812—1875) je bil nemški filozof in publicist, eden izmed ustanoviteljev in sodelavcev lista. Sredi štiridesetih let je bil med glavnimi predstavniki »resničnega socializma«, ki sta ga Marx in Engels kritično razgalila v **Nemški ideologiji, Komunističnem manifestu** in na mnogih drugih mestih. Kasneje je postal lassalovec. Zanimivi so njegovi superlativi o Marxu: »Kratka, lahko se pripraviš, da boš spoznal največjega, morda edinega zdaj živečega pravega filozofa, ki bo kmalu, kjer bo javno nastopil... potegnil nase oči Nemčije. Po svojih namerah, kakor tudi filozofski učenosti presega ne le Straussa, temveč tudi Feuerbacha, in to zadnje nekaj pomeni... Dr. Marx... bo zadal srednjeveški religiji odločilen udarec. Najglobljo filozofsko resnost združi z najostrejšo domislico.

izjavo enega izmed članov skupine, mladega porenskega liberalca in industrialca Gustava von Mevissena (pozneje je postal velik kapitalist): »Marx... se je že tedaj s svojim koncentriranim študijem narodnega gospodarstva pripravljaj na svoj preobrat h komunizmu.«¹⁵

Ko prebiramo Marxove članke iz njegovega prvega uredniškega obdobja, predvsem tiste, v katerih polemizira z debatami šestega renškega deželnega zbora, zaradi česar je prišel »prvič v zadrego«, bomo torej zaman iskali izdelane ekonomskoteoretske poglede na takratni socialni položaj Nemčije ali renške province.¹⁶ V tem času je bilo pred Marxom še ogromno študijskega dela, katerega nujnost se je docela zavedal.¹⁷ Zato je željno pograbil priložnost, da se z javnega odra umakne v študijsko sobo. Ta »željena priložnost« je nastopila z administrativno prepovedjo preveč radikalnega **Renskega časnika**.¹⁸ 17. marca 1843 je Marx odstopil kot glavni urednik, list pa je prenehal izhajati 23 dni pozneje.

b) Zadnji meseci v Nemčiji (marec 1843 — oktober 1843)

»Grdo je, opravljati hlapčevske posle celo za samo svobodo in se bojevati z iglami namesto s kiji. Naveličal sem se hinavščine, neumnosti, grobe avtoritarnosti pa našega prilizovanja, pripogibanja, prikla-

Zamisli si Rousseauja, Voltaira, Holbacha, Lessinga, Heineja in Hegla združene v eni osebi, pravim združene, ne nametane — to ti da dr. Marxa.« Hessovo pismo B. Auerbachu 2. sept. 1841; **cit. po:** Hans Magnus Ezensberg, **Razgovori z Marxom in Engelsom** (izbor), KRT, Ljubljana 1982, str. 14.

¹⁵ H. von Treitschke, **Deutsche Geschichte im Neunzehnten Jahrhundert**, Leipzig 1905, str. 201.

¹⁶ Tu moramo pripomniti, da je Marx v tej fazi miselnega razvoja že odkril nasprotja med družbenimi razredi, ki izhajajo iz nasprotujočih si materialnih interesov. Ti interesi pa imajo svoj izvor v privatni lastnini enih in »nelastnini« drugih. Prav tako je že ugotovil, da deluje t. i. »splošni interes« le v korist vladajočih razredov oz. da »privatni interes degradira državo na sredstvo privatnega interesa« (**MED**, zvezek 1, članek **Debate o zakonu o kraji lesa**, str. 285). V tem članku zasledimo tudi zametke (iz katerih je kasneje pognala teorija o presežni vrednosti), ko Marx pravi, da bo neplačano kazensko delo kradljivcev lesa lastnikom gozdov popravilo njihove »odstotke« (str. 290).

¹⁷ Marx v tistem času še ni bil komunist niti ni imel dovolj znanja o komunizmu (socializmu), da bi se lahko opredelil za ali proti. Pač pa je vedel, da je o stvareh, ki jih ne poznaš, bolje molčati. Poslušajmo: »Z druge strani pa se je v tistem času, ko je krepka volja 'iti naprej' pogosto odtehtala strokovno znanje, oglasil v 'Rheinische Zeitung' slabo filozofsko pobarvan odmev francoskega socializma. Izjavil sem se zoper to šušmarstvo, hkrati pa sem v polemiki z 'Allgemeine Augsburger Zeitung' odkrito priznal, da mi **dosedanji študij** ne dovoljuje, da bi si upal sam izreči kakršnokoli sodbo o francoski smeri« (poudaril, I. O.). **MEID**, IV. zvezek, **Predgovor h kritiki politične ekonomije**, str. 104; primerjaj podobne Marxove izjave v **MED**, zvezek 1, str. 268 in 437.

¹⁸ »Pač pa sem željno pograbil iluzijo delničarjev 'Rheinische Zeitung', ki so menili, da utegnejo preprečiti nad listom izrečeno smrtno obsodbo, če bi le-ta zavzel zmernejše stališče, ter sem se z javnega odra umaknil v študijsko sobo.« **MEID**, IV. zvezek, **isto**, str. 104.

njanja in dlakocepljenja. Torej vlada me je zopet osvobodila... V Nemčiji ne morem ničesar več začeti. Tu človek sebe samo popači.«¹⁹ S temi besedami je Marx slikovito izrazil svoj značaj in trenutni položaj, ko je 25. januarja 1843 izvedel, da se je pruska vlada odločila prepovedati **Renski časnik**.

Dokončno »osvoboditev« je pomenil Marxov marčni odstop s položaja glavnega urednika **Renskega časnika**. Toda moralo je preteči še osem mesecev, preden je dal Nemčiji slovo. Medtem si je materialno zagotovil vsaj bližnjo prihodnost. Maja 1843 je z založnikom Juliusom Fröbelom obiskal radikalnega publicista Arnolda Rugeja v Dresdenu. Tu so se dogovorili, da bodo izdajali v Strasbourgu mesečno revijo pod imenom **Nemško-francoski letopisi**. Ruge je prispeval 6000, Fröbel 3000 tolarjev, Marx pa naj bi kot sourednik letopisov prejemal 550 tolarjev uredniške plače na leto plus 250 tolarjev od dobička.

V pričakovanju teh dohodkov se je 19. junija 1843 v protestantski cerkvi in registrskem uradu kreuznaških topic poročil s svojo štiri leta starejšo mladostno prijateljico in dolgoletno tajno zaročenko Jenny von Westphalen. Po poročnem potovanju se je vrnil v Kreuznah, kjer je ostal do konca oktobra in vneto študiral zgodovino, politično in socialno teorijo, filozofijo, skratka različno znanstveno literaturo.

Ob branju različnih avtorjev je ekscerpiral njihova dela in te izpiske pogosto opremil s svojimi komentarji, kritičnimi opazkami, opombami. To navado si je pridobil že v študentskih letih²⁰ in jo ohranil vse življenje. Ogromno število ekscerptnih zvezkov, o nekaterih bomo še podrobneje spregovorili, pomeni nenadomestljivo gradivo za spremljanje Marxovega miselnega razvoja. Mnogo tega ekscerptnega in tudi rokopisnega gradiva še ni bilo nikoli objavljenega ali pa ni bilo publicirano v celoti in se šele pripravlja prva ali celovita izdaja v **novi MEGA**. Tudi še ni docela razjasnjeno, ali je že najdena vsa Marxova ekscerptno-rokopisna zapuščina. Kakorkoli že, v Kreuznachu je poleg ekscerptnih zvezkov²¹ napisal še rokopis **Kritika Heglovega**

¹⁹ Marxovo pismo Rugeju 25. januarja 1843; **cit. po:** F. Mehring, **Karl Marx — Zgodovina njegovega življenja**, DZS, Ljubljana 1974, str. 80.

Podobno tudi v **MEID**, I. zvezek, Marxovo pismo Rugeju septembra 1843, str. 143: »...vsekakor bom konec tega meseca v Parizu, ker te tukajšnji zrak naredi za tlačana in ker v Nemčiji nikakor ne vidim prostora za svobodno dejavnost.«

²⁰ »Pri tem sem se oprijel navade, da sem delal ekscerpte iz vseh knjig, ki sem jih bral...ter tako mimogrede zapisoval refleksije.« **MEID**, I. zvezek, Marxovo pismo očetu 10. novembra 1837, str. 25.

²¹ Ekscerpti iz Kreuznacha obsegajo pet zvezkov in so v **novi MEGA** objavljeni **in extenso**. Marx je ekscerpstil 21 avtorjev in 24 del. Izpiski so praktično brez Marxovih pripomb oz. kritičnih komentarjev do ekscerptne tvarine. Vsebinsko obsegajo ekscerpti prvič zgodovino Francije (ti izpiski so najbolj obsežni; Marx je napravil tudi 80 strani dolgo časovno preglednico francoske zgodovine — od leta 600 pr. n. št. do leta 1859), Nemčije, Anglije, ZDA, Benetk, Poljske, Švedske in drugič politično in socialno teorijo (Rousseau: **Du contrat social**, Montesquieu: **De l'esprit des loix**, Machiavelli: **Vom Staate**). Prav ta študij (predvsem

državnega prava²² in esej *Prispevek k židovskemu vprašanju*, ki je pozneje izšel v prvi in edini številki *Nemško-francoskih letopisov*.

Preden preskočimo v Pariz, naslednjo zelo pomembno etapo na poti K. Marxa, se moramo za hip pomuditi pri **Kritiki Heglovega državnega prava**, kajti »prvo delo, ki sem se ga lotil, da bi razpršil dvome, ki so se me polaščali, je bila kritična revizija Heglove filozofije prava... Moje raziskovanje se je končalo z rezultatom, da pravnih odnosov kakor tudi državnih oblik ni mogoče razumeti niti iz njih samih niti iz takoimenovanega splošnega razvoja človeškega duha, marveč da temeljijo v materialnih življenjskih odnosih, katerih celotnost obravnava Hegel, kako so to delali Angleži in Francozi 18. stoletja, pod imenom meščanska družba, da pa je treba iskati ANATOMIJO MEŠČANSKE DRUŽBE V POLITIČNI EKONOMIJI« (poudarki in velike črke I. O.).²³ V tem citatu je za naše namene pomembno tole: **prvič**, kritična revizija Heglove pravno-politične filozofije je bila nuja, s katero so se prej ali slej spoprijeli vsi Heglovi učenci²⁴, ko so spoznali, da Prusija nikakor ne more postati »racionalna država« ali »uresničenje svobode«²⁵ ali končna faza v razvoju absolutnega duha (po Heglu je pruska država dosegla to fazo), in **drugič**, ta kritika ga je poleg ostalih dejavnikov, ki jih bomo izpostavili v nadaljevanju, vodila v objem politične ekonomije.

francoske zgodovine) poleti 1843 mu je pokazal ključno vlogo razrednega boja v družbenem razvoju.

Marx-Engels-Gesamt-Ausgabe (MEGA), IV. oddelek, 2. zvezek, **Exzerpte und Notizen 1843 bis Januar 1845 — Text**, Dietz Verlag, Berlin 1981 (od tu dalje nova MEGA).

²² To nedokončano delo, prvič objavljeno šele leta 1927, po vsej verjetnosti ni v celoti nastalo v Kreuznachu. O tem si različni avtorji niso enotni. Vsekakor pa drži dvojje: prvič, Marx je idejo o kritiki Heglovega naravnega prava, s posebnim ozirom na »konstitucionalno monarhijo kot hermafroditiskim nedonošenčkom« (**MED**, zvezek 1, Marxovo pismo Rugeju 5. marca 1842, str. 424), imel že v začetku leta 1842, in drugič, glavnina rokopisa je bila izdelana poleti v Kreuznachu. In še to: čeprav je Marx v tem rokopisu prepričan, da družbena organizacija ne bi smela več temeljiti na privatni lastnini, še ne zahteva eksplicitno odprave te lastnine.

²³ **MEID**, IV. zvezek, **Predgovor h kritiki politične ekonomije**, str. 104, 105.

²⁴ »... ko sem pisal I. zvezek 'Kapitala', so zlovoljni in prevzetni epigoni, ki imajo sedaj prvo besedo v omikani Nemčiji, uživali v tem, da so obravnavali Hegla... kot 'crknjenega psa'. Zato sem se javno priznal za učenca tega velikega misleca...« (podčrtal I. O.).

K. Marx, **Kapital I**, CZ v Ljubljani, 1961, **Sklepna beseda k drugi izdaji**, str. 22.

²⁵ Podobno kot Hegel je Marx v času urednikovanja **Renskega časnika** menil, da naj bo država »uresničenje svobode«. Paul Kägi, **Genesis des historischen Materialismus**, Zürich in Dunaj, Europa Verlag 1965, str. 120.

Glej tudi Auguste Cornu, **cit. delo**, drugi zvezek, str. 41: »Stoječ še vedno na robu koncept racionalne države, ki ga ni vzel iz enciklopedistov XVIII. stoletja... ampak iz Hegla, ki je idealiziral državo in jo tako napravil za utelešenje Razuma.«

Zaradi poglobitve naše analize in za boljše razumevanje »dvomov«, ki so se polaščali Marxa že ob urednikovanju **Renskega časnika**, moramo na tem mestu osvetliti še en dejavnik, ki je odigral pomembno vlogo v Marxovi kritični reviziji Heglove filozofije prava. To je bil vpliv Ludwiga Feuerbacha oziroma njegovega dela **Začasne teze za reformo filozofije**.

Začasne teze so izšle februarja 1843 v Švici. V njih Feuerbach ugotavlja, da teologija še ni docela uničena, ker si je poiskala svojo zadnjo racionalno oporo v spekulativni Heglovi filozofiji, filozofiji, ki je prav taka mistifikacija kot katerakoli teologija. Ker se Heglova dialektika začenja in končuje z neskončnostjo, je človek kot nekaj končnega samo faza v evoluciji absolutnega duha: »Bistvo teologije je **transcendentno**, zunaj človeka postavljeno bistvo človeka.«²⁶ Toda filozofija ne bi smela začeti z Bogom ali z Absolutnim, niti od biti kot predikata Absolutnega. Filozofija mora začeti s končnim, posebnim, resničnim, in pripoznati primat čutnega. Ker so tak princip prvi uvedli Francozi, bi moral biti pravi filozof »**galsko-germanske krvi**«. ²⁷ Heglovo filozofijo, to zadnje pribežališče teologije, je treba odpraviti, in to s pomočjo spoznanja, da je »resnično razmerje mišljenja do biti samo tole: **bit je subjekt, mišljenje je predikat**. Mišljenje je iz biti, bit pa ni iz mišljenja.«²⁸

Marx je prebral **Teze** takoj po njihovi objavi. O tem je navdušeno pisal Rugeju, ki mu jih je poslal: »Feuerbachovi aforizmi mi niso samo toliko po volji, ker se v njih bolj ozira na naravo kot na politiko. To pa je edina zveza, po kateri lahko postane današnja filozofija resnica. Toda se bo že uredilo nekako tako kakor v XVI. stoletju, ko so navdušencem za naravo ustrezali na drugi strani navdušenci za politiko.«²⁹

Prav Feuerbachove **Začasne teze** so ga usposobile, da je izvedel svoj preobrat Heglove dialektike. Marx in večina njegovih sodobnikov je v Ludwigu Feuerbachu videla samó filozofa. Vsaka stran rokopisa **Kritika Heglovega državnega prava**, ki ga je Marx pisal poleti 1843 v Kreuznachu, kaže vpliv Feuerbachove metode. Čeprav je Marx tej kritiki dal politično, socialno in zgodovinsko razsežnost (po zaslugi svojega vzporednega kruznaškega študija zgodovine in politične teorije, glej op. 21), ki je pri Feuerbachu ni, je osnovno dognanje enako pri obeh mislecih. To je ugotovitev, da je Hegel postavil na glavo relacijo med subjektom in predikatom. Hegel je »napravil za produkt, predikat ideje tisto, kar je njen subjekt. Hegel svoje misli ne razvije iz predmeta, marveč razvija predmet po nekem v sebi zaključenem mišljenju, zaključeno v abstraktni sferi logike. Ne gre za to, da se po-

²⁶ Ludwig Feuerbach, **Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie** v **Kleine philosophische Schriften (1842—1845)**, **Der philosophischen Bibliothek Band 227**, Verlag Felix Meiner, Leipzig, 1950, str. 58.

²⁷ **Isto**, str. 69.

²⁸ **Isto**, str. 73.

²⁹ Marxovo pismo Rugeju, 13. marca 1843; **cit. po: F. Mehring, cit. delo**, str. 82.

litična ustava postavi v odnos nasproti abstraktni ideji, da se ustava uvrsti kot člen, njene življenjske zgodovine, kar je očitna mistifikacija.«³⁰ Zato je Marx kritično pretresel obstoječe politične institucije, da bi na ta način demonstriral Heglovo napačno, tj. sprevrnjeno prikazovanje idej do resničnosti. Hegel je poizkušal uskladiti idealno in realno tako, da je realnost prikazal kot rezultat razvoja ideje. Na osnovi tega je Marx celoten Heglov projekt označil kot spekulativen, tj. temelječ na subjektivnih koncepcijah, ki niso v skladu z empirično resničnostjo.

Rokopis **Kritika Heglovega državnega prava**, inspiriran s Feuerbachovo filozofijo in zgodovinsko-političnimi analizami, ki je sicer ostal v grobem obrisu, je **prvo** od Marxovih del do in vključno s **Kapitalom**, ki nosi naslov **kritika** (bobneči modni izraz, ki je bil zelo popularen med mladoheglovci). Osvetljevali ideje drugih, jih kritizirati in na ta način razvijati svoja pojmovanja, to je bil priljubljen način študijskih raziskovanj doktorja Karla Heinricha Marxa.

B. Pariško in bruseljsko obdobje (Pariz — konec oktobra 1843 do začetka februarja 1845; Bruselj — začetek februarja 1845 do začetka marca 1848)

Zaradi zaokrožitve kronološko-vsebinskega pregleda Marxovega zgodnjega obdobja moramo obdelati še: Engelsove **Očrte za kritiko nacionalne ekonomije**, življenje in delo Marxa v Parizu in Bruslju, nekatere okoliščine, ki so v tem času imele nanj velik vpliv in končno **finale** tega članka — Marxovo pot od zavrnitve do sprejema delovne teorije vrednosti.

a) Engelsovi Očrti za kritiko nacionalne ekonomije

Marx in Engels nista prišla do komunističnega svetovnega nazora po isti poti. »Skupno jima je bilo filozofsko izhodišče: Heglova dialektika, Bauerjevo samozavedanje, Feuerbachov humanizem, potem sta spoznala angleški in francoski socializem, vendar pa je postala Marxu sredstvo za samorazumevanje bojev in želja časa francoskega revolucionarja, Engelsu pa angleška industrija.«³¹

Tu so torej svojo vlogo odigrale ne samo razlike v značaju, temperamentu in intelektualni moči, ampak tudi vplivi okolja. Medtem ko je Marx oktobra leta 1843 emigriral v Pariz, je Engels že slabo leto, to se pravi od decembra 1842, živel in delal v Angliji. Tja ga je, da bi ga vpeljal v posle, poslal njegov oče, ki je bil nemški tovarnar in so-lastnik manchesterske bombažne predilnice **Ermen & Engels**. Silni vtisi, če že ne kar šoki, ki jih je mladi 22-letni Engels doživel ob stiku z že zelo ostro izraženimi protislovji velike in v tistem času svetovno najbolj razvite kapitalistične industrije, so bili odločilni za

³⁰ K. Marx, **Aus der Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, Kritik des Hegelschen Staatsrechts, Werke**, zvezek 1, str. 213; cit. po: P. Vranicki, cit. delo, str. 79—80.

³¹ Franz Mehring, **Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx und Friedrich Engels 1841 bis 1850**, prvi zvezek, tretja izdaja, J. H. Dietz, Stuttgart 1920, str. 359.

smer njegovega razmišljanja in delovanja kot znanstvenega komuniste in revolucionarja.

»Jaz sem v Manchestru z nosom zadel ob to, da so ekonomska dejstva, ki v dotedanjem zgodovinopisju niso imela nobene ali pa samo prezirano vlogo, vsaj v modernem svetu odločilna zgodovinska sila; da so temelj za nastanek današnjih razrednih nasprotij; da so ta razredna nasprotja v deželah, kjer so se zaradi velike industrije docela razvila, torej zlasti v Angliji, spet temelj za nastanek političnih strank, strankarskih bojov in s tem vse politične zgodovine. Marx ni le prišel do istega nazora, temveč ga je že tudi v reviji 'Deutsch-Französische Jahrbücher' (1844) posplošil v tem smislu, da sploh ni država pogoj meščanske družbe, marveč buržoazna družba pogojuje in ureja državo, da je treba torej razlagati politiko in njeno zgodovino iz ekonomskih odnosov in njihovega razvoja, ne pa narobe.«³²

Zato nas ne sme presenetiti, da je Engels (neglede na to, da je Marx tekom svojega življenja v glavnem sam razvil kompleksno kritiko dotedanje politične ekonomije in obenem postavil celovit sistem »marksističnih« polit-ekonomskih kategorij ter zakonitosti kapitalističnega produkcijskega načina) prvi od obeh prijateljev napisal striktno ekonomsko delo in da se je pred Marxom, čeprav dve leti mlajši od njega, odločil za komunizem.³³ To ekonomsko delo so bili **Očrti za kritiko nacionalne ekonomije**,³⁴ napisani konec leta 1843 ter v začetku

³² MEID, V. zvezek, F. Engels, **Prispevek k zgodovini zveze komunistov**, str. 410, 411.

³³ Ze konec leta 1842 je Engels v zaključku svojega članka **Friedrich Wilhelm IV., kralj Prusije**, napovedal buržoazno revolucijo v Nemčiji (MEID, zvezek 2, str. 237). Hkrati je v kratkem članku **Angleško razumevanje notranjih kriz** ugotovil, da bi uveljavitev splošne volilne pravice privedla ob obstoječem stanju stvari v Angliji do socialne revolucije (isto, str. 274). Toda njegov komunizem je bil sprva docela »filozofski«. Tako je novembra 1843 izšel v Osnovem tedniku **The New Moral World** Engelson članek **Napredovanje gibanja za socialno reformo na kontinentu**, iz katerega bomo citirali tele karakteristične stavke, ki nam kažejo bistvo takega komunizma: »Nemci so filozofski narod in se nočejo in ne morejo odreči komunizma, takoj ko ta temelji na zdravih filozofskih načelih... Nemci so narod, ki zelo malo gleda na svoj interes; če se v Nemčiji spopade načelo z interesom, bo načelo vedno utižalo zahteve interesa... Angležem se bo zdelo zelo čudno, da neko stranko, katere cilj je odprava privatne lastnine, tvorijo v glavnem tisti, ki imajo lastnino, pa vendarle se prav to dogaja v Nemčiji. Mi lahko popolnimo svoje vrste samo iz tistih razredov, ki so si pridobili precejšno izobrazbo; to pomeni iz univerz in iz trgoveškega razreda« (MEID, zvezek 4, str. 22). Ta »filozofski komunizem« se je Engelsu kaj kmalu razodel za »filozofsko ošabnost«, ki je temeljila na nepoznavanju zgodovine, politične ekonomije in družbene prakse.

³⁴ Za pojem »politična ekonomija« uporablja Engels (in Marx) v svojih zgodnjih delih termin »Nationalökonomie«. V MEID so to »Nationalökonomie« nekajkrat prevedli kot »politična ekonomija«, kar vsebinsko ustreza področju Engelsevega proučevanja, nikakor pa ne ustreza osnovnim načelom prevajanja. Ob tem je zanimivo omeniti še to, da je Wilhelm Liebknecht v **Kratki biografiji in Spominih** na Marxa zapisal, da v Nemčiji politično ekonomijo imenujejo s čudnim imenom »nacionalna ekonomija, kot da je kaj nacionalnega v politični ekonomiji«. Cit. po: **Sjećanja na Marxa i Engelsa**, Globus, Zagreb 1978, str. 15.

januarja naslednjega leta in objavljeni februarja istega leta v **Nemško-francoskih letopisih**.

Marx je ta spis v **Predgovoru h kritiki politične ekonomije** imenoval »genialna skica kritike ekonomskih kategorij«, ³⁵ v **Predgovoru k Ekonomsko-filozofskim rokopisom** jih je postavil ob rob Weitlingovih spisov in Hessovih člankov, kot edinim tehtnim in izvirnim nemškim socialističnim delom, ³⁶ ga štirikrat citiral v **Kapitalu I** itd. Engels je bil na delo sicer »malce ponosen«, toda zavedal se je, da je polno »kozlov«. V pismu Evgeniji Papric 26. junija 1884 pravi: »... počutim [se] izredno polaskan, da imate za potrebno, da bi prevedli moje 'Očrte itd'. Čeprav sem še vedno malce ponosen na to svoje prvo družboslovno delo, pa vendar le predobro vem, da je danes že povsem preseženo in ne le polno pomanjkljivosti, temveč tudi polno 'kozlov'. Bojim se, da bo prineslo več škode kot koristi.« ³⁷ Podobno stališče je izrazil 13. aprila 1871 v pismu W. Liebknechtu: »Absolutno ne gre, da bi moj stari članek iz... letopisov zdaj ponatisnili... Reč je povsem zastarela in polna nepravilnosti, ki bi ljudi samo zmešale. Poleg tega je še povsem v heglovski maniri, ki tudi absolutno ni več primerna. Vrednost ima le še kot historični dokument.« ³⁸ Lahko bi dodali še mnenje D. B. Rjazanova, prvega urednika stare **MEGA** in do leta 1931 direktorja **Instituta K. Marxa in F. Engelsa** v Moskvi (kasneje je izginil v stalinističnih čistkah): »Očrti« imajo »zelo velik pomen za zgodovinski razvoj marksizma.« ³⁹

Vodilno idejo **Očrtov** predstavlja obsodba privatne lastnine in z njo spočete konkurence. Periodične krize so rezultat anarhije v kapitalistični produkciji; rast in akumulacija kapitala imata za posledico zniževanje mezd in zaostrovanje razrednega boja. Znanost in tehnika, ki bi lahko v komunizmu nudili veliko možnosti za razvoj družbe, služita v kapitalizmu za povečanje pritiska na delavce. V spisu je Engels **združil** dve kritiki: kritiko privatne lastnine, ki je oba prijatelja zaposlovala že dve leti, in kritiko kapitalizma. Zadnja jima je postala »poklic« do konca življenja. Ta neizprosna kritika kapitalizma izhaja iz temeljne ugotovitve Marxa in Engelsa, da delitev na kapital in delo neizogibno izvira iz privatne lastnine ali povedano z drugimi besedami: buržoazna družba se zaradi delovanja svojih notranjih zakonitosti deli na dva nasprotujoča si razreda. Toda to, kar nas posebej zanima v **Očrtih** je Engelsova analiza vrednosti.

Tisti del **Očrtov**, ki se ukvarja z vrednostjo, je tudi njihova najšibkejša točka, saj je razvidno, da Engels ni niti razumel Davida Ricar-

³⁵ **MEID**, IV. zvezek, str. 104.

³⁶ **MEID**, I. zvezek, str. 248.

³⁷ F. Engels, **Proti zaroti molka. Spisi o Marxovem Kapitalu I**. KRT, Ljubljana 1982, Uvodna študija — Reklamiramo vsebino zgodovine, str. 13.

³⁸ **Isto**, str. 13, op. 2.

³⁹ **Marx/Engels, Gesamtausgabe (stara MEGA), Erste abteilung, Band 2, Engels: Werke und Schriften bis anfang 1844 nebst Briefen und Dokumenten, Marx-Engels — Verlag, G. M. B. M., Berlin 1930, Einleitung zum zweiten Bande, str. LXXII in LXXIII.**

da niti ni prodrli globlje kot David v razumevanju bistva vrednosti. Engels začenja analizo z ugotovitvijo, da ekonomist, »ki živi od nasprotij, ima seveda tudi **dvojno** vrednost: abstraktno ali realno vrednost in menjalno vrednost. O bistvu realne vrednosti je tekel dolgotrajen spor med Angleži, ki so opredelili produkcijske stroške kot izraz realne vrednosti in Francozem Sayem, ki je trdil, da se ta vrednost meri po uporabnosti neke stvari. Spor je trajal od začetka tega stoletja in se je polegel, a ni odločen.« Dalje konstatira: »Vrednost stvari vključuje oba faktorja . . . Vrednost je razmerje med produkcijskimi stroški do uporabnosti . . . Njena uporabnost [stvari] je odvisna od naključja, od mode, od muhavosti bogatašev, njeni produkcijski stroški rastejo in upadajo z naključnim razmerjem med povpraševanjem in ponudbo.« Te, dandanes smešne teoretične kolobocije dosežejo svoj vrh v naslednjem zaključku: »Da pa medsebojno učinkovanje produkcijskih stroškov in konkurence določa ceno, to je popolnoma pravilno in poglavitni zakon privatne lastnine. To je bilo prvo, kar je odkril ekonomist, ta čisto empirični zakon; in iz tega je nato abstrahirал svojo realno vrednost, to je ceno v času, ko se odnos konkurence uravnovesi, ko se povpraševanje in ponudba pokrivata — tedaj kajpada preostanejo produkcijski stroški, in to imenuje ekonomist realna vrednost, medtem ko je to le opredeljenost cene. Tako pa stoji v ekonomiji vse na glavi; vrednost, ki je tisto prvotno, vir cene, je postavljena v odvisnost od le-te, od svojega lastnega produkta. Kot je znano, je to sprevrčanje bistvo abstrakcije, o tem primerjaj Feuerbacha.«⁴⁰

Z obsežnim citiranjem iz **Očrtov** smo prvič neposredno dokazali takrat še »zmedeno« pojmovanje mladega Engelsa o vrednosti⁴¹ in, drugič, anticipirano pokazali na velik vpliv, ki so ga **Očrti** imeli na Marxa, saj bomo v nadaljevanju videli, da je Marx v začetnem študiju ekonomije sledil načinu razmišljanja, kot ga je v **Očrtih** zastavil Engels.

Toda še preden preidemo k Marxovi evoluciji v razumevanju pojma vrednosti, si oglejmo okoliščine, ki so uokvirjale njegovo življenje v Parizu in Bruslju, ter okvirno vsebino in pomen del Marxa in Engelsa iz tega obdobja.

b) Življenje in delo Marxa v Parizu (konec oktobra 1843 — začetek februarja 1845)

Marx je v Pariz dopotoval konec oktobra 1843. Neposredni namen njegovega prihoda je bilo urejanje že omenjenih letopisov. Ker

⁴⁰ MEID, I. zvezek, strani 219 do 222.

⁴¹ Engels je septembra 1846 iz Pariza poročal bruseljskemu komunističnemu dopisnemu komiteju tudi tole: »... da ne bi **zaspali** (gre namreč za poročilo o sestankih nemških delavcev, op. I. O.) ... jih E[werbeck] muči z dlakoepskimi diskvizicijami o 'resnični vrednosti' (ki jo imam deloma sam na vesti) ...«; cit. po: F. Engels, **Protí zaroti molka**, cit. delo, str. 26.

Strassbourg, prvotno določeno mesto publiciranja mesečnika, ni ustrezal, so se založniki končno odločili za Pariz.⁴² Kakorkoli že, **Nemško-francoski letopisi** so bili mrtvorojen otrok. Izšel je samo en dvojni zvezek v nakladi 3000 izvodov, februarja 1844, s prispevki Marxa (**Prispevek k židovskemu vprašanju; Kritika Heglove pravne filozofije. Uvod.**), Engels (**Očrti za kritiko nacionalne ekonomije; Položaj Anglije, 'Past and Present' by Thomas Carlyle**), Rugeja, Heineja, Hessa, Bernaysa in Herwegha.

Pruska vlada, ki je doma vzpostavila strog nadzor nad tiskom, je bila zelo zaskrbljena nad infiltracijo uporniške literature. Propaganda komunističnih idej je bila v Prusiji strogo prepovedana, in ker je bilo mnogo člankov v letopisih razvidno socialistično obarvanih, so pruske oblasti hitro ukrepale. Letopise so v Prusiji prepovedali, in da bi bila smola mesečnika še večja, so jih na meji nekaj sto zaplenili.⁴³ Za Marxom, Heinejem in Rugejem so izdali tiralice, tako da je Marx prvič, a ne zadnjič v življenju postal politični begunec.⁴⁴ V letopisih ni bilo nobenega francoskega prispevka, in tudi francoski tisk jim je posvetil le neznatno pozornost. Tako so ostali letopisi v Franciji skorajda popolnoma neopaženi. Fröbel se je kot založnik umaknil, ker ni več hotel tvegati svojega denarja in ker se je ustrašil revolucionarnega tona letopisov. Vsekakor so finančne težave prispevale svoj delež k propadu letopisov,⁴⁵ toda odločilna so bila načelna razhajanja med sourednikoma, tj. Marxom in Rugejem.

Nekaj tednov pred izidom mesečnika je bil Ruge bolan in večino uredniškega dela je moral opraviti Marx. Ob izidu letopisov je bil Ruge precej osupel nad njihovo tendenco, ki se je po svoji radikalnosti precej razlikovala od njegovega meglenega humanizma. Vendar sta v tem času, tj. pomladi 1844, Marx in Ruge še ostala v tesni zvezi.

⁴² Po zavrnitvi Strassbourga sta v igri ostala še Bruselj in Pariz. Bruselj se je prav tako pokazal za neprimerne — čeprav je tu tisk užival relativno svobodo — kajti mesto je bilo premajhno in apolitično. D. McLellan, *cit. delo*, str. 77.

⁴³ »214 kosov je bilo zaplenjenih pri Weissenburgu... žandarji in graničarji so pokali od smeha, čitajoč pohvale bavarskemu kralju.« Rugejevo pismo dr. Köchliju 24. III. 1844; *cit. po: A. Cornu*, drugi zvezek, *cit. delo*, str. 409, op. 251. V isti opombi citira Cornu Jungovo pismo Marxu 16. junija 1844: »Na nesrečo je na ladji 100 kosov zaplenila badenska vlada.«

⁴⁴ Zaradi Marxovih prispevkov v **Deutsch-französische Jahrbücher** je pruska vlada 16. aprila 1844 Marxa obtožila »veleizdaje in žalitve veličanstva« in izdala nalog za njegovo aretacijo, če prestopi prusko mejo.

Povzeto po: **Glavni datumi u životu i radu Karla Marxa i Friedricha Engelsa**, v: **Sjećanja na Marxa i Engelsa**, *cit. delo*, str. 352.

⁴⁵ Ruge je v tistem času zaslužil veliko denarja zaradi uspešne špekulacije z železniškimi delnicami, medtem ko je Marx izplačal z neprodanimi izvodi letopisov. Toda sredi marca 1844 si je Marx finančno opomogel, ker je prejel 1000 tolarjev od nekdanjih delničarjev **Renskega časnika**. Cornu, drugi zvezek, *cit. delo*, str. 414, op. 262, in v **Karl Marx-Chronik seines Leben in Einzeldaten**, uredil Institut Marx-Engels-Lenin v Moskvi, založba Marx-Engels v Moskvi, 1934, str. 21.

Toda kmalu po izidu letopisov je Marx dokončno sprejel komunizem.⁴⁶ Zato je Rugeju razložil, da ne more več sodelovati z njim.⁴⁷

Glede na to, kaj je Ruge razumel pod pojmom komunizem ni nič čudnega, da ga ni prenesel in da je prišlo zaradi tega do razdora med sourednikoma. Nemški komunisti »želejo osvoboditi vse ljudi,« je pisal svoji materi marca 1844, »s tem, da jih spremenijo v rokodelce in ukinejo privatno lastnino.«⁴⁸ Dva meseca pozneje je v pismu Feuerbachu svoja mračna marčna razglabljanja takole nadaljeval: »Nemogoče je jasno formulirati tako zamotane predloge furjerovcev kot komunistične zamisli o odpravi lastnine. Eno in drugo vodi v policijsko državo in suženjstvo. Da bi osvobodili proletariat umsko in fizično od okov njihove bede, sanjajo o taki organizaciji, ki bi posplošila to revščino in bi vsak človek nosil del tega bremena.«⁴⁹

Kulminacijo njunega spora predstavlja Marxov članek, objavljen avgusta 1844 v listu **Vorwärts! Pariser deutsche Zeitschrift**, ki je vsebinsko napadal neki Rugejev prispevek, publiciran v istem listu nekaj dni poprej. **Vorwärts!** je izhajal dvakrat na teden in je pretežno po zaslugi talenta urednika F. C. Bernaysa postal središče radikalnih razprav med nemškimi emigranti v Parizu in obenem trn v peti pruske vlade. Ruge je v svojem članku obravnaval upor šlezijških tkalcev kot jalov revolt ubogih par, medtem ko je Marx odločno nastopil proti taki interpretaciji. Zanj je ta upor pomenil prvo večjo razredno akcijo nemškega proletariata proti buržoaziji in hkrati dokaz o obstoju širokih revolucionarnih možnosti zatiranega razreda.

Tu si moramo zastaviti pomembno vprašanje: kateri dejavnik je Marxa v Parizu odločilno pritegnil h komunizmu? Študij francoske zgodovine, francoskih socialistov, politične ekonomije⁵⁰ ali vpliv M.

⁴⁶ In kaj je takrat Marxu vsebinsko pomenil komunizem? »**Komunizem** kot pozitivna odprava **privatne lastnine** kot **človeške samoodtujitve** in zato dejansko **prisvajanje človeškega** bistva po človeku in za človeka; zategadelj kot popoln, zavestno in znotraj vsega bogastva dozodajšnjega razvoja nastali povratek človeka za sebe kot **družbenega**, tj. človeškega človeka. Ta komunizem je kot dovršen naturalizem = humanizem, kot dovršen humanizem = naturalizem, je **resničen** razplet spora med človekom in naravo ter človekom, resničen razpad spora med existenco in bistvom, med upredmetovanjem in samopotrjevanjem, med svobodo in nujnostjo, med individuom in redom. Komunizem je rešena uganka zgodovine in vé, da je ta rešitev.«

MEID, I. zvezek, **Pariški rokopisi**, str. 332, 333.

⁴⁷ »Nenadoma mi je moj sourednik [Marx], razpuščena, sofistična narava, čigar praktično nadarjenost sem zelo precenjeval, razložil, da ne more več sodelovati z mano, ker sem zgolj politik, on pa da je komunist. Od septembra 1843 do marca je napredoval do skrajnega socializma, proti kateremu je bil še v svojem pismu« (septembrsko pismo Marxa Rugeju, objavljeno tudi v letopisih, op. I. O.). Arnold Ruge, **Zwei Jahre in Paris**, drugi del, Leipzig 1864; cit. po: **Razgovori z Marxom in Engelsom**, cit. delo, str. 24, 25.

⁴⁸ A. Ruge, **Briefwechsel**, uredil P. Nerrlich, Berlin 1866, I. zvezek, str. 341; cit. po: D. McLellan, cit. delo, str. 99.

⁴⁹ A. Ruge, isto, str. 346; cit. po: A. Cornu, drugi zvezek, cit. delo, str. 412, op. 257.

Hessa⁵¹ ali morda družbena klima francoske prestolnice? Odločilen je bil Pariz sam. Pariz, srce francoskih revolucij leta 1789, leta 1830 in svetovno središče takratne socialistične (komunistične) misli. V njem je delovalo veliko število socialističnih in komunističnih skupin, skupinic ter zvez, javnih in tajnih, nasilnih in nenasilnih, ki so vodile intenzivno politično agitacijo v vseh možnih oblikah. Marx je dobesedno vzcvetel v tej atmosferi — udeleževal se je političnih sestankov nemških delavcev in ilegalnih klubov francoskih proletarcev, navezoval osebne stike z mnogimi pomembnimi socialisti ter ostalimi političnimi subjekti in intenzivno študiral.

Sprva je, kar se tiče teoretičnega dela, skušal v Parizu nadaljevati kritiko Hegla, ukvarjal se je tudi z mislijo, da bi napisal zgodovino konventa⁵², toda če je o teh temah napisal kaj bistvenega, se to ni ohranilo. Ruge je v pismu Fleischerju takole opisal Marxove namene in pristop k študiju: »Tukaj naj bi pisal in imel je v glavi načrt za knjigo **Die Politik**, ki ga pa na žalost še ni realiziral. Nato je hotel pisati zgodovino konventa in je za to ogromno bral. Zdaj se zdi, da tudi to počiva.«⁵³ Podobno je pisal Dunckerju poldrugí mesec kasneje: »Marx je hotel Heglovo naravno pravo komunistično kritizirati, nato spisati zgodovino konventa, končno še kritiko vseh socialistov. Vedno hoče pisati o tem, kar je nazadnje bral, nakar pa vedno bere naprej in dela nove ekscerpte.«⁵⁴ Kmalu po prihodu v Pariz in praktično ves čas bivanja v njem je ekscerpil iz del posameznih eko-

⁵⁰ »Ruge je ostal v toku Heglove filozofije in političnega radikalizma, Marx se je vrgel v študij politične ekonomije, francoskih socialistov in zgodovine Francije. Rezultat je bil njegov prehod k socializmu.«

MED, zvezek 33, F. Engels, **Marx, Heinrich Karl**, str. 286.

⁵¹ Skupaj z A. Cieszkowskim lahko Hessa pojmuje kot začetnika **Philosophie der Tat** (filozofije dejanja). Najvišjo raven je Hess dosegel v oktobru leta 1843 izdanem zborniku **Einundzwanzig Boden aus der Schweiz** (21 pol iz Svice), kjer je objavil tri članke. V tretjem, **Die Eine und ganze Freiheit** (Ena in popolna svoboda), najdemo mesta, ki bi jih — po mnenju Predraga Vranickega — takrat znal bolje napisati morda le Marx. Npr.: »Ne zadovoljite se s tem, da napadate to ali ono obliko suženjstva; preganjajte in zrušite suženjstvo iz osnov: bodite radikalni! Samo eno suženjstvo je, kot je ena sama svoboda!... Dokler je ena in vsa svoboda ni vzpostavljena, tako dolgo človek ne živi čisto človeško, temveč bolj ali manj živalsko. Ima ali nesrečno zavest, zavest svoje bede ali uživa v brezdeltu ali materialnem uživaštvu, posega po znanih omamljajočih sredstvih, po opiju, religiji, žganju, ubija tako v sebi vso življenjsko zavest in pada do ideala brahmanov, rabinov in menihov, vseh farjev, pietistov in pobožnjakov.« (Cit. po: P. Vranicki, cit. delo, str. 85, 86.) Hessov vpliv na Marxa v tem obdobju je bil nedvomno pomemben (primerjaj tudi op. 6).

⁵² Marx je v Parizu naprej, še preden se je lotil politične ekonomije, ekscerpil iz Levasseurjevih spominov na francosko revolucijo. Glej nova **MEGA**, IV. oddelek, 2. zvezek, **Text**, str. 283 do 298.

⁵³ Rugejevo pismo K. M. Fleischerju 9. julija 1844; A. Ruge, **Briefwechsel**, cit. delo; cit. po: **Razgovori**, cit. delo, str. 28.

⁵⁴ Rugejevo pismo Maxu Dunckerju 29. avgusta 1844. Po: J. Schultze, **Arnold Ruge über Karl Marx**. V: **Tägliche Rundschau**, Berlin, 22. 7. 1921; cit. po: **Razgovori**, cit. delo, str. 30.

O Marxovem načinu dela je pisal Ruge tudi Feuerbachu 15. maja 1844: »Zelo veliko bere; dela izredno intenzivno, ima kritičen talent, ki se

nomskih teoretikov.⁵⁵ Te izpiske je po svoji stari navadi opremljal z bolj ali manj obširnimi komentarji. Ohranjeno je devet pariških ekscerptnih zvezkov.⁵⁶

Prvega maja 1844 se mu je rodil prvi od šestih zakonskih otrok. Dete je bilo bolešno in Jenny Marx ga je odpeljal v Trier, da ga pokaže sorodnikom in da se posvetuje s svojim starim družinskim zdravnikom. Med njuno dvomesečno odsotnostjo je Marx napisal obsežne rokopise o klasični ekonomiji, odtujitvi, komunizmu in Heglu, ki so bili prvič objavljeni šele leta 1927 v ruščini (v nemščini so izšli leta 1932) in ki jih navadno imenujemo **Ekonomsko — filozofski rokopisi** ali tudi **Pariški rokopisi**. Ohranjeni so štirje rokopisni fragmenti.

Rokopisi kot celota predstavljajo prvega v seriji osnutkov za Marxov **Kapital**. V **Predgovoru**, skiciranem za to delo, Marx razlaga, zakaj ni mogel izpolniti obljube, ki jo je dal v letopisih, namreč da bo napisal kritiko Heglove pravne filozofije: »Pri dodelavi za natis se je pokazalo, da je mešanje zgolj zoper spekulacijo naperjene kritike s kritiko različnih snovi že samo popolnoma neprimerno, da ovira izvajanje, otežuje razumevanje. Vrh tega bi bilo bogastvo in raznoternost predmetov, ki jih je treba obravnavati, dovolila strniti jih v en spis le na čisto aforističen način, enako pa bi bil po svoji plati tak aforističen prikaz ustvaril videz svojevoljnega sistematiziranja.« Zato napove, da bo »bogastvo in raznoternost predmetov« podal »v različnih samostojnih brošurah« o pravu, morali, politiki itn., začevši s politično ekonomijo in končujoč z generalnim prikazom povezanosti celote ter s »kritiko spekulativne obdelave te snovi.«⁵⁷ V tem projektu življenjskega dela ni uspel preiti prek prve faze — **Kapitala** in njegovih predhodnikov.

Gospa Marx se je še ravno pravočasno, tj. septembra 1844, vrnila v Pariz, z doviljo in že štirizobim detetom, da je bila priča oblikovanju Marx-Engelsove zveze, najpomembnejšega prijateljstva, ki ga je sklenil Marx (pa tudi Engels) v svojem življenju. Friedrich Engels ni bil samo idejni somišljenik Karla Marxa, pomemben teoretik in politični organizator delavskega razreda, ampak tudi glavni Marxov

včasih izpridi v objestno dialektiko, toda ničesar ne dokonča, vse prekinja in se vedno znova meče v neskončno morje knjig. Po svoji učeni dispoziciji popolnoma pripada nemškemu svetu, po svojem revolucionarnem načinu mišljenja pa je izključen iz njega... Marx je... razdražljiv in silovit, najbolj takrat, ko se pretegne z delom in tri do štiri dni zapovrstjo ne leže v posteljo.«

Ruge Arnold, **Briefwechsel**; cit. po: **Razgovori**, cit. delo, str. 26.

⁵⁵ »Svoje ekonomske študije je začel 1843 v Parizu z velikimi francoskimi in angleškimi ekonomisti...«

K. Marx, **Kapital II.**, CZ v Ljubljani, 1967, Engelsov **Predgovor k prvi izdaji**, str. 13. Podobno Marx sam: »Raziskovanje politične ekonomije, ki sem ga začel v Parizu...«. **MEID**, IV. zvezek, **Predgovor h kritiki politične ekonomije**, str. 105.

⁵⁶ Ti zvezki so publicirani v stari in novi **MEGA**. Del ekscerptov je preveden tudi v slovenščino — **MEID**, I. zvezek, **Iz ekscerptnih zvezkov**, str. 399 do 434.

⁵⁷ **MEID**, I. zvezek, str. 247.

mecen. Kot primerno ilustracijo pomena njunega prijateljstva za »marksizem« navajam odlomek iz Marxovega pisma Engelsu, napisanega med zaključnimi pripravami za prvo izdajo knjige **Kapitala**: »**Predgovor** ditto [prav tako] včeraj korigiran poslan nazaj. **Ta zvezek je torej gotov.** Edino **Tebi** dolgujem zahvalo, da je bilo to mogoče! Brej Tvojega žrtvovanja zame bi mi bilo nemogoče opraviti ogromno delo za tri zvezke. I embrace you, full of thanks! [objemam te poln hvaležnosti].⁵⁸

Zato, da na tem mestu mimogrede okvirno osvetlimo pomemben del te osebne zveze (pri tem mislimo na njun medsebojni intelektualni odnos), citirajmo še Engelsa: »Če imam kak ugovor, je to samo zaradi tega, ker mi pripisujete več zaslug kot mi jih pripada, celo če izračunam, kaj vse bi lahko morda sam sčasoma odkril in kar je Marx mnogo hitreje storil po zaslugi svojega hitrega cup d'oeil [vpogledu] in večje širine. Če ima nekdo to srečo, da štirideset let dela skupaj s človekom kakršen je Marx, potem za časa svojega življenja ponavadi ni tako priznan kot misli, da si zasluži; in ko umre večji, manjšega često precenjujejo. Zdi se mi, da se to prav zdaj dogaja meni; konec koncev bo zgodovina vse to uredila in do takrat človek na srečo izgine in mu ni več ničesar mar.«⁵⁹

Zanimivo je, da je bilo prvo srečanje med bodočima prijateljema zelo hladno. Ko je Engels opravil svoje enoletno vojaško obveznost, ga je, kot smo že povedali, oče poslal v svojo manchestersko bombažno podružnico. Na poti tja se je ustavil v Porenju, kjer je imel dolgo srečanje s Hessom, ki ga je »spreobrnil« v »najmarljivejšega komunisto.«⁶⁰ Toda Marx ga je sprejel hladno in zadržano, ker je v njem videl emisionarja in privrženca **Svobodnih (Die Freien ali Hippelsche Freien** po gostilni Jacoba Hippla, v kateri so se sestajali) tj. mladoheglovcev, »svobodnih« od religije in praktičnega političnega delovanja. Odrezani od močnejšega razrednega ozadja, utopljeni v svoji idealistični filozofiji samozavedanja, so mislili, da bodo z radikalizmom,

⁵⁸ Marxovo pismo Engelsu 16. avgusta 1867; **MED**, zvezek 38, str. 301.

⁵⁹ Engelsovo pismo Mehringu 14. julija 1893; **MED**, zvezek 46, str. 87. Podobno tudi v **MEID**, V. zvezek, F. Engels, **Ludwig Feuerbach in iztek klasične nemške filozofije**, str. 466, pod črto: »Da sem imel pred svojim štiridesetletnim sodelovanjem z Marxom in med njim... neki samostojen delež, tega sam ne morem tajiti... Kar sem prispeval jaz, to bi mogel — kajpada izvzemši nekaj specialnih strok — Marx pač opraviti tudi brez mene... Marx je stal više, videl dlje... Marx je bil genij, mi drugi kvečjemu talenti.«

Podrobno je raziskal njuno intelektualno zvezo Božidar Debenjak v **Friedrich Engels — zgodovina in odtujitev**, druga izdaja, Obzorja, Maribor 1981, Dodatek II.: **Marx in Engels**, str. 211—215.

⁶⁰ »Z njim [Engelsom] sem v tesnih stikih. Namreč, ko sem lani nameraval potovati v Pariz, je prišel iz Berlina skozi Köln. Govorila sva o aktualnih vprašanjih, in on, pravi Anno I revolucionar [revolucionar od vsega začetka], se je ločil od mene kot najmarljivejši komunist. Tako jaz puštošim.«

Hessovo pismo Bertholdu Auerbachu 19. junija 1843. Moses Hess, **Briefwechsel**, izdal E. Silberner; **cit. po: Razgovori, cit. delo**, str. 21.

ateizmom, deklaracijami itn. rešili svetovna vprašanja. Z njimi je Marx prav v času prvega srečanja z Engelsom pretrgal vse stike.⁶¹ Marx in Engels sta se pozneje večkrat s smehom spominjala na to prvo srečanje.

Toda **Očrti**, ta »genialna skica kritike ekonomskih kategorij« in v njih podana močna in jasna napoved neizbežnega zloma kapitalizma, so povzročili spremembo Marxovega mšljenja o Engelsu. Formalni znak tega preobrata predstavlja njuno ponovno srečanje v Parizu.

Konec avgusta 1844 se je Engels, vračajoč iz Anglije v Nemčijo, ustavil za deset dni v Parizu. Zgodovinsko srečanje (ali kot so to zelo afektirano izrazili v vzhodnonemški televizijski nadaljevanki o K. Marxu — »srečni trenutek za delavski razred«) se je odigralo 28. avgusta v **Cafe de la Régence**, eni takrat in še danes najbolj znamenitih pariških kavarn, kamor so med drugimi zahajali tudi Voltaire, B. Franklin, Diderot, Grimm, Louis Napoleon, Sainte Beuve in Musset.⁶² »Ko sem poleti 1844 obiskal Marxa v Parizu, sva ugotovila, da se na vseh teoretičnih področjih popolnoma strinjava, in od tedaj datira najino skupno delo.«⁶³

V prvih desetih dneh, ki sta jih prebila skupaj v Marxovem prebivališču na **Rue Vannean** v okrožju **Faubourg St.-Germain**, sta se odločila, da objavita svoja pravkar odkrita skupna stališča v obliki pamfleta, kjer naj bi dokončno obračunala z Brunom Bauerjem in njegovo kompanijo. Jung, eden izmed ustanoviteljev **Renskega časnika**, je že poprej nagovarjal Marxa, naj odpre fronto proti B. Bauerju in sam Marx je v **Predgovoru k Pariškim rokopisom** napovedal svoj spopad s »kritično kritiko«, tem zaščitnim znakom Bauerjeve družine.⁶⁴ Engels je napisal okrog 15 strani v prepričanju, da bo to tvorilo polovico pamfleta. Nato je skupaj s Hessom odpotoval v Porenje, da bi tam pomagal pri propagiranju komunističnih idej, za katere

⁶¹ »Ko sem se konec novembra (1842, op. I. O.) med postankom potovanja v Anglijo spet oglasil (v redakciji **Renskega časnika** op. I. O.), sem tam srečal Marxa in ob tej priložnosti je prišlo do najinega prvega, zelo hladnega srečanja; Marx je prav v tem času nastopil proti Bauerjema, tj. izjasnil se je proti temu, da bi bile Rh[enische] Z[eitung] pretežno sredstvo teološke propagande, ateizma itd., namesto da bi bile sredstvo za politične razprave in akcije; prav tako je nastopil proti frazerskemu komunizmu Edgarja Bauerja, ki je temeljil samo na želji, da se »gre čim dlje«, a ta komunizem je Edgar kaj kmalu zamenjal z drugimi frazami, ki so zvenele zelo ekstremno. Ker sem si dopisoval z Bauerjema, me je imel za njenega zaveznika, jaz pa sem zaradi njiju sumničil M[arxa].« Engelsovo pismo Mehringu konec aprila 1895; **MED**, zvezek 46, str. 421.

⁶² **Karl Marx, Dokumente seines Lebens**, Berlin 1980, str. 167.

⁶³ **MEID**, V. zvezek, F. Engels, **Prispevek k zgodovini zveze komunistov**, str. 411.

⁶⁴ »Bauer, Buhl itd. trdijo ... da se mora brezobzirno razkriti nevzdržnost sedanjih družbenih odnosov na nebu in zemlji. Na ta način se bo dokazala nujnost spreminjanja oz. celo več, izgrajevanje nove teorije, in nato bo v praksi samo od sebe prišlo do spremembe.«

Pismo dr. Juliusa Weldecka njegovemu bratranču 1. septembra 1843; **cit. po:** A. Cornu, drugi zvezek, **cit. delo**, str. 109.

je v tistem času in kraju zanimanje hitro naraščalo. Do konca novembra je Marx napisal svoj del pamfleta, ki pa mu je pod rokami (tipično zanj) narastel v knjigo s skoraj 300 stranmi. Objavljena je bila februarja 1845 pod ironičnim naslovom, cikajoč na brata Bauer — **Sveta družina ali kritika kritične kritike. Proti B. Bauerju in tovarišem.**⁶⁵

Sveta družina je bila malo brana knjiga in vsekakor spada med manj znana Marxova dela. Toda v njej se prvič pojavlja del gradiva, iz katerega je pozneje izrasel znameniti Marxov koncept zgodovinskega materializma. 22 let po izidu knjige jo je sam glavni avtor ob ponovnem branju takole ocenil: »Tukaj (v Hannoverju pri dr. Kugelmannu, op. I. O.) sem našel ponovno tudi ‚Sveto družino‘... Bil sem prijetno presenečen, ko sem odkril, da se nama ni treba sramovati tega dela, čeprav kult Feurbacha danes na človeka deluje zelo humoristično.«⁶⁶

Leto in pol kasneje pa je Marx v pismu N. F. Danielsonu napisal tole: »Ta spis kot tudi... članki v letopisu ‚Deutsch Französische Jahrbücher‘ so naperjeni proti ideološkemu misticizmu heglovske in sploh vse spekulativne filozofije.«⁶⁷ Spodobi se, da dodamo še dve oceni delnega soavtorja **Svete družine** — F. Engelsa. Prva: »Zatem je objavil skupaj s F. Engelson ‚Die Heilige Familie...‘ satirično kritiko ene zadnjih oblik, v katero je zašel takratni nemški filozofski idealizem.«⁶⁸ In druga: »Na drugi strani je bila napovedana vojna tistim nemškim filozofom, ki odklanjajo, da bi iz svojih zgolj-teorij izpeljali praktične sklepe, in ki trdijo, da človek nima početi ničesar drugega, kot da tuhta o metafizičnih vprašanjih. Gg. Marx in Engels sta objavila izčrpno zavrnitev načel, ki jih zagovarja B. Bauer.«⁶⁹

Preden je **Sveta družina** zagledala luč sveta, je moral Marx zapustiti Pariz. Pruska vlada je prek pariškega veloposlanštva postajala bolj in bolj vztrajna v svojih pritožbah glede **Vorwärtsa!** (ne smemo pozabiti, da je bilo takrat v francoski prestolnici 85000 nemških delavcev)⁷⁰ in baje je celo sam francoski kralj Louis-Phillipe, imenovan tudi

⁶⁵ »Kritika« je bila dnevno geslo. Eden izmed odgovorov Bauerjevega privrženca na **Kritiko kritične kritike** je nosil naslov **Kritika kritike kritične kritike**. Lahko si predstavljamo, do kakšnih nesmiselnih kombinacij bi pripeljalo nadaljevanje te manire.

⁶⁶ Marxovo pismo Engelsonu 24. aprila 1867; **cit. po:** B. Debenjak, **cit. delo**, str. 48, op. 18.

⁶⁷ **MED**, zvezek 39, Marxovo pismo Danielsonu 7. oktobra 1868, str. 512.

⁶⁸ **MEID**, IV. zvezek, F. Engels, **Karl Marx**, str. 532.

⁶⁹ **Stara MEGA**, I/4, str. 347.

⁷⁰ »Ker je v Nemčiji relativno malo industrije«, je pisal Engels leta 1843, »sostavljajo maso delavskega razreda obrtniki, ki potujejo nekaj let po Nemčiji, Svici in zelo pogosto tudi po Franciji, preden zrastejo v majhne mojstre. In tako velik del nemških delavcev stalno odhaja v Pariz in se vrača nazaj...«

MED, zvezek 4, **Napredovanje gibanja za socialno reformo na kontinentu**, str. 18.

kralj-buržuj, izjavil: »Mi moramo Pariz očistiti nemških filozofov!«⁷¹ Vsemogočni francoski notranji minister Francois Guizot je 25. januarja 1845 prepovedal **Vorwärts!** in izdal naloge za izgon vodilnih oseb lista, vključno z Marxom, Heinejem in Rugejem. V Marxovo prebivališče je prišel policijski komisar in pokazal nalog s tole vsebino: »Karl Marx mora v 24 urah zapustiti Pariz.«⁷² Drugega februarja je Marx preko Liega odpotoval v svoje novo prebivališče — Bruselj. Čez 37 mesecev bo začasna francoska vlada slavnostno preklicala ukaz o izgonu.

II

c) Življenje in delo Marxa v Bruslju (začetek februarja 1845 — začetek marca 1848)

Bruselj je postal Marxovo pribežališče za naslednja tri leta. To je bilo še vedno v mnogočem provincialno mesto, središče hitro industrializirajoče se dežele, neodvisne šele od leta 1830, s konservativno katoliško vlado in hrupno liberalno opozicijo (primerjaj tudi op. 42). Belgija je bila v očeh političnih beguncev nekakšna obljubljeni dežela, saj so tu imeli večjo svobodo izražanja kot v katerikoli drugi državi celinske Evrope.

Marx je imel sprva težave pri pridobitvi dovoljenja za bivanje. Belgijske oblasti so se bale novega **Vorwärtsa!** in tudi pruska vlada je zahtevala Marxov izgon. Zato je moral pokazati pogodbo o izdaji knjige **Kritika politike in nacionalne ekonomije** in izjaviti, da bo živel na račun ženinega denarja, dokler ne prejme honorarja za pravkar omenjeno delo. Šele ko se je v bruseljski upravi javne varnosti pisno obvezal, da ne bo dal v Belgiji ničesar tiskati o dnevni politiki, so mu izstavili bivalno dovoljenje. Oktobra 1845 je nameraval celo emigrirati v ZDA in je v ta namen zaprosil trierskega župana za dovoljenje. Ker pruske oblasti niso odnehale s pritiski za ekstradicijo, je Marx decembra 1845 zavrgel prusko državljanstvo in tako postal tudi formalno »državljan sveta«.

Dan pred odhodom iz Pariza, tj. 1. februarja 1845, je podpisal pogodbo s Karlom Leskejem, naprednim darmstadtским založnikom, za delo obsega dveh zvezkov (40 tiskarskih pol; leto in pol po podpisu pogodbe je Marx načrtoval povečanje obsega še za 20 pol) z naslovom **Kritika politike in nacionalne ekonomije**, ki naj bi jo napisal do poletja istega leta. Ekonomsko plat bi brez dvoma predstavljala predelava in obdelava **Pariških rokopisov**. Toda Marx je prišel le do grobe skice

⁷¹ D. McLellan, cit. delo, str. 135.

Lahko omenimo tudi to, da je pruska policija prek svojih vohljačev in poročil nemškega ambasadorja neprestano spremljala delovanje nemških oporečnikov v Parizu.

Glej **Razgovori**, cit. delo, strani 25, 30 in 36, ter A. Cornu, drugi zvezek, cit. delo, str. 408 in 409.

⁷² Jenny Marx, **Skica jednog nemirnog života**, v: **Sjećanja na Marxa i Engelsa**, cit. delo, str. 160.

kazala za politični del. Ta skica kaže, da je nameraval nadaljevati tematiko iz rokopisa **Kritika Heglovega državnega prava** ter spisa **Prispevek k židovskemu vprašanju**, in sicer prek podrobne kritike institucije liberalne države, kot faze, ki vodi v odpravo tako državne kot meščanske družbe.⁷³

Marx je o knjigi, ki bi obravnavala ekonomska vprašanja, razmišljal že pred podpisom pogodbe z Leskejem in je napisal v ta namen, kot smo že videli, precej rokopisno ekscerptnega gradiva.⁷⁴ Tudi Engels, ki je bil podrobno seznanjen s prijateljevimi načrti, se je zavedal velikega pomena »politekonomske« knjige, ustvarjene izpod peresa »največjega živečega misleca.«⁷⁵ Tako delo bi dalo praktičnim borcem za komunizem prepotrebne teoretske osnove, da bi se znašli v poplavi različnih neznanstvenih in reakcionarnih idejnih struj.⁷⁶ Tako je v začetku oktobra 1844, torej štiri mesece pred Marx-Leskejevo pogodbo, pisal Marxu: »Sedaj se pobrigaj, da materiali, ki si jih zbral (Engels misli na pariške ekscerptne zvezke in **Ekonomsko-filozofske rokopise**, op. I. O.) kmalu ugledajo luč sveta. Je že skrajni čas.«⁷⁷ To zahtevo je ponovil tudi konec januarja naslednjega leta: »Sedaj je najnujnejše, da izdamo nekoliko večjih del. Mnogim ljudem polovičnega znanja, ki imajo dobro voljo, toda niso sposobni samostojno reševati vprašanj, bi na ta način dali trdno oporno točko. Glej, da boš končal svojo knjigo o nacionalni ekonomiji četudi bi moral biti sam z marsičem nezadovoljen, je vseeno, duše so zrele in železo moramo kovati dokler je vroče.«⁷⁸

Poleg tega je Engels, očitno zelo neučakan, 5. maja 1845 napisal v članku za Owenov tednik **The New Moral World** tole: »V tisku je tudi ‚Pregled politike in politične ekonomije‘ dr. Marxa...»⁷⁹

⁷³ **MEID**, II. zvezek, **Občanska družba in komunistična revolucija**, str. 355, 356.

⁷⁴ »Že takrat (jeseni 1844, op. I. O.) je Marx zelo nadrobno raziskal področje narodnogospodarske literature in je načrtoval kritično delo, ki naj bi oblikovalo temelje za novo zgradbo ekonomske znanosti... Toda ostra samokritika, ki jo je naperjal proti sebi, mu ni dopuščala ustvariti večjega dela.«

H. Bürgers, **Erinnerungen an Ferdinand Freiligrath**; cit. po: **Razgovori, cit. delo**, str. 38.

⁷⁵ »Dne 14. marca... je prenehal misliti največji živeči mislec.«
MEID, V. zvezek, F. Engels, **Govor na Marxovem grobu**, str. 183.

⁷⁶ »Mislim, da tedaj v vsej zvezi ni bilo niti enega člana, ki bi bil kdaj bral kako knjigo o gospodarstvu.«

MEID, V. zvezek, F. Engels, **Prispevek k zgodovini zveze komunistov**, str. 410.

⁷⁷ Engelsovo pismo Marxu v začetku oktobra 1844; **MED**, zvezek 34, str. 79.

⁷⁸ Engelsovo pismo Marxu 20. januarja 1845; **MED**, zvezek 34, str. 85.

⁷⁹ **Hitro napredovanje komunizma v Nemčiji**, tretje nadaljevanje, napisano 5. aprila 1845, objavljeno 10. maja 1845; **MED**, zvezek 34, str. 197.

Engels je v Barmenu (sedaj Wuppertal) v domači hiši zaključeval svojo mojstrovino **Položaj delavskega razreda v Angliji** — »morda najbolj ogorčeno kritiko zgodnjega kapitalizma, ki je bila kdajkoli napisana«⁸⁰ in bil obenem v tesni zvezi s porenskimi socialisti. Poleg vsega tega je imel v mislih še celo vrsto založniških projektov. Marx je privolil v sodelovanje v dveh: pri kritiki F. Lista, glavnega zagovornika protekcionizma, kot sredstva za zaščito nemškega gospodarskega razvoja, in pri seriji prevodov utopičnih socialistov s kritičnimi uvodi. Toda nič se ni porodilo iz tega. Marx je bil vse prej kot človek, ki bi hitel z objavo svojih raziskovanj, še posebej če ni natančno prežvečil skoraj vse pomembne literature s področja svojih proučevanj.⁸¹ V prvih mesecih prebivanja v Bruslju⁸² se je zakopal v mestno knjižnico in bral (v francoščini) knjige z ekonomsko in socialno vsebino, zato, da bi bolje razumel (odkril) delovanje buržoazne družbe, faktorje, ki determinirajo splošni zgodovinski tok in možnosti proletarske revolucije.⁸³

Engels je pozneje, leta 1885, v **Prispevku k zgodovini zveze komunistov** zapisal: »Ko sva se spomladi 1845 spet sešla v Bruslju, je Marx iz gornjih osnov (Engels z ‚gornjimi osnovami‘ misli na ugotovitve, podane v istem sestavku, ki smo jih v članku že navedli — glej citat pod opombo 32) v glavnih potezah že do kraja izoblikoval svojo materialistično zgodovinsko teorijo...«⁸⁴ Ta teorija ima tako velik pomen za »zgodovinsko znanost«, da se nam zdi primerno, da njeno osnovno misel še enkrat osvetlimo, in to ponovno s pomočjo jedrnate Engelsove ilustracije, podane leta 1888 v **Predgovoru** k angleški izdaji **Komunističnega manifesta**: »Ta misel je v tem: da v vsaki zgodovinski epohi prevladujoči gospodarski način produkcije in menjave in iz njega nujno izhajajoča družbena členitev sestavljata temelj, na katerem je zgrajena politična in intelektualna zgodovina te epohe in iz katerega je le-to edino mogoče razčleniti; da je bila potemtakem

⁸⁰ D. McLellan, *cit. delo*, str. 131.

⁸¹ »Že samo naštevanje rokopisnega gradiva, ki ga je Marx zapustil za drugo knjigo (**Kapitala**, op. I. O.) dokazuje, s kakšno brezprimerno vestnostjo, s kakšno samokritičnostjo je nameraval dognati svoja velika ekonomska odkritja do skrajne popolnosti, preden bi jih objavil; ta samokritičnost mu je le redko omogočala prikrojiti razlago po vsebini in obliki svojemu obzorju, ki se je z novimi študijami nenehno širilo.«

K. Marx, **Kapital II.**, F. Engels, **Predgovor k prvi izdaji**, *cit. delo*, str. 8.

⁸² »Raziskovanje politične ekonomije... sem nadaljeval v Bruslju«; **MEID**, IV. zvezek, **Prispevek h kritiki pol. ek.**, str. 105.

⁸³ V **stari MEGA** so fragmentarno objavljeni Marxovi ekscerptni zvezki iz tega obdobja. **Nova MEGA** bo te ekscerpte publicirala **in extenso**. Tvorijo XII. zvezkov in se jih da kronološko razbiti na tri dele. Prvi del obsega čas od Marxovega prihoda v Bruselj pa vse do odhoda Marxa in Engelsa v Manchester, tj. od februarja do junija 1845. V tem razmiku je napisal V. zvezkov in ekscerptiral 24 avtorjev in 24 del. Vse razen ene so francoske knjige. Zanimivejši in pomembnejši ekscerpiranci so: Sismondi, Buret, Senior, Storch, MacCulloch, Ganih, Blanqui, Babbage, Ure in Rosi.

Stara MEGA, I., 6, **Exerpthefte von Marx, 1845—1847**, str. 597 do 618.

⁸⁴ **MEID**, V. zvezek, str. 411.

vsa zgodovina človeštva... zgodovina razrednih bojev, bojev med izkoriščajočimi in izkoriščanimi, vladajočimi in vladanimi razredi; da predstavlja zgodovina teh razrednih bojev razvojni niz, v katerem je zdaj dosežena stopnja, ko izkoriščani in zatirani razred — proletarijat — ne more doseči osvoboditve izpod jarma izkoriščevalskega in zatiralskega razreda — buržoazije —, ne da bi obenem vso družbo enkrat za vselej osvobodil slehernega izkoriščanja in zatiranja, vseh razrednih razlik in razrednih bojev.

Tej misli, ki je po mojem poklicana, da utemelji za zgodovinsko znatnost isti napredek, kot ga je Darwinova teorija utemeljila za naraševanje — tej misli sva se oba že več let pred 1845 polagoma bližala. Koliko sem jaz samostojno napredoval v tej smeri, najbolje kaže moj 'Položaj delavskega razreda v Angliji'. Ko pa sem spomladi 1845 spet srečal Marxa v Bruslju, je on to misel že popolnoma izdelal in mi jo podal v skoraj tako jasnih besedah, kot sem jo jaz strnil tu.⁸⁵

Toda edino, kar je o tej »osnovni misli« ohranjenega med Marxovo pisarijo iz prvih bruseljskih mesecev so znamenite marčne **Teze o Feuerbachu**, v katerih je, kot pravi Engels, prvič »zabeležena genialna kal novega pogleda na svet.«⁸⁶

Marx ni bil nikoli, začenši od svojega prvega branja Feuerbacha v zgodnjih štiridesetih letih, popolnoma nekritičen do tega misleca, čeprav v **Pariških rokopisih** in **Sveti družini** ne moremo najti nič negativnega o Feuerbachu. Nasprotno, pri branju teh del smo priče povečevanju Feuerbachovega »resničnega humanizma«. Sedaj pa se je začel hitro oddaljevati od statičnih in nezgodovinskih pogledov Feuerbachove »pasivne« filozofije. K temu je med drugimi (v članku že omenjenimi) dejavniki pripomoglo tudi Marxovo naraščajoče zanimanje za ekonomijo in študij le-te. »V docela teoretično, opazovalno

⁸⁵ MEID, II. zvezek, str. 581, 582.

⁸⁶ MEID, V. zvezek, F. Engels, **Ludwig Feuerbach in iztek klasične nemške filozofije**, str. 470. Vranicki nasprotuje temu »prvorojenstvu« s trditvijo, da Engels ni poznal resničnega prvega dokumenta, v katerem je Marx prikazal osnove svojega novega nazora, tj. **Ekonomsko-filozofske rokopise**. (P. Vranicki, cit. delo, str. 126.) Neglede na to, da ima Vranicki nekaj strani prej ugotovitve (isto, stran 123, prvi odstavek), ki v določeni meri nasprotujejo tej trditvi, je vendarle dejstvo, da sta imela konec avgusta in v začetku septembra 1844, torej v času, ko so bili **Pariški rokopisi** že izdelani, Marx in Engels izčrpane razgovore. Zelo malo verjetno je, da ne bi bil že tedaj Marx Engelsu prezentiral svoj »novi pogled na svet« in mu obenem povedal, da ga ima dokumentiranega v rokopisih. Vranickega moti besedica »kal«, toda po tej logiki bi že rojstvo Marxa ali recimo njegova maturitetna naloga lahko pomenila »kal« zgodovinskega materializma. Sploh pa to »kal« lahko razumemo kot temelj za naslednje generacije znanstvenikov, in ne za začetek Marxovega razmišljanja v smeri zgodovinskega materializma (kar bi bilo seveda napačno). Toda naj bo tako ali drugače, težko je postavljati meje znotraj nekega permanentnega, intenzivnega in originalnega miselnega razvoja. Zato so ponavadi taki poskusi samo nepotrebno sistemati-ziranje in pedantiranje, ki se ponavadi pojavlja tam, kjer zmanjka vsebinskih opredelitev (prostora za pisanje pa je še v izobilju).

filozofijo uvaja Marx nov element — revolucionarno praktično dejavnost, zasnovano na kritiki stvarnosti... Teorija se dopolnjuje s prakso, s **kritiko** stvarnosti sveta, ki nas obkroža, z **negiranjem** tega sveta — s **pozitivnim** delom, s praktično dejavnostjo. Na ta način je Marx v filozofijo materializma uvedel **revolucionarno** načelo in Feuerbachovo **opazovalno** filozofijo spremenil v **aktivno** filozofijo. Z svojo prakso, z vsem svojim praktičnim delovanjem mora človek dokazati resničnost svojega mišljenja, svojega programa. Kolikor bolje ga uresničuje v praksi, kolikor hitreje ga utelesi v resničnosti, toliko bolj temeljito dokazuje, da so že v sami tej resničnosti obstajali vsi elementi za rešitev naloge, ki si jo je zastavil.«⁸⁷

Teze nazorno kažejo odklon in vsebino odklona od Feuerbacha. Ta vsebina je v kritiki starega materializma, kajti stališče »starega materializma je občanska družba; stališče novega človeška družba ali družbeno človeštvo.«⁸⁸ Stari materializem začenja in končuje z naravo. V človeku in človeški zgodovini vidi le epizodo v naravnem dogajanju ali le poseben moment delovanja naravnih zakonov. Marxov materializem začenja nasprotno iz človeka producenta in končuje s človekom kot ustvarjalcem zgodovine. Komunistični materializem usmerja ljudi v revolucionarno prakso spreminjanja sveta. Zato ni nič čudnega, da je najbolj razvpita 11. teza: »Filozofi so svet samo različno **interpretirali**; gre za to, da ga **spremenimo**«,⁸⁹ vklesana v Marxov nagrobni spomenik na Righgatskem pokopališču v Londonu.

Skratka, **Teze o Feuerbachu**, predstavljajo zelo zgoščen, jasen in jedrnat prikaz idej, ki jih bosta Marx in Engels podrobno in na široko razvila pol leta kasneje v enem izmed svojih najpomembnejših del — **Nemški ideologiji**.

V mesecih, ki so sledili aprilskemu prihodu Engelsa v Bruselj sta začela oba prijatelja »na novo pridobljeno naziranje podrobno razvijati v najrazličnejših smereh.«⁹⁰ Julija 1845 sta se odpravila na šesttedensko študijsko potovanje v Anglijo.⁹¹ Večino časa sta prebila v Manchesteru, beroč ekonomska dela.⁹² 24 let pozneje je Engels v pismu Marxu z nostalgijo obujal spomine na njun skupni študij v

⁸⁷ D. B. Rjazanov, **Marks i Engels**, BIGZ, Beograd 1975, str. 45, 46.

⁸⁸ **MEID**, II. zvezek, **Teze o Feuerbachu**, 10. teza, str. 359.

⁸⁹ **MEID**, isto, 11. teza, str. 395.

⁹⁰ **MEID**, V. zvezek, F. Engels, **Prispevek k zgodovini zveze komunistov**, str. 411.

⁹¹ »Menim, da je ta zahteva (namreč, da se mu dodatne tiskarske pole nad dogovorjenim številom honorirajo po istem merilu, op. I. O.) toliko bolj upravičena, ker je moj dobiček od rokopisa, predvsem zaradi opravljenega potovanja in bivanja v Angliji zaradi rokopisa in nabavljanja drage in številne literature, tako ali tako zelo majhen.«
Marxovo pismo Leseju 1. avgusta 1846; **MED**, zvezek 34, str. 423.

⁹² Drugi del ekscerptov (glej op. 83) je iz manchesterskega obdobja, tj. julij in avgust 1845. Obsega tri ekscerptne zvezke, v katerih je Marx obdelal 14 avtorjev in 19 del, vse v angleščini. Pomembnejši ekscerptiranci so: Took, Edmonds, Peety, D'Avenant, Anderson, Cobbet, Senior, Thompson.

Stara MEGA, cit. delo, str. 597—618.

Chetham Library: Zadnje dni sem veliko presedel na majhnem zaprtem balkonu pred kvadratnim pultom, kjer sva sedela pred štiriindvajsetimi leti; zelo rad imam ta prostor, ker je tam zaradi pisanega okna vedno lepo vreme.«⁹³

Ko sta se vrnila iz Anglije, so bile Marxove ekonomske študije prekinjene zaradi njune skupne odločitve, da napišeta definitivno kritiko mladoheglovcev. Nesojenemu založniku Leskeju je naknadno takole obrazložil svojo odločitev: »Prekinil sem delo na 'Ekonomiji' zaradi te publikacije... Zdelo se mi je namreč zelo pomembno, da nastopim s polemичnim spisom proti nemški filozofiji in proti dosedanemu **nemškemu socializmu**, preden pozitivno razvijam. To je nujno, da bi pripravil občinstvo na stališče svoje ekonomije, ki se kar postavlja nasproti dosedanji nemški znanosti.«⁹⁴ Oglejmo si podrobnejše še ostale okoliščine, ki so privedle do te odločitve.

Poleti in v začetku jeseni 1845 je postalo prijateljema jasno, da morata dati proletarskemu gibanju, v katerega sta se vse bolj intenzivno vključevala, jasna teoretična izhodišča. To je bilo toliko bolj nujno zato, ker so znotraj delavskega gibanja delovali »resnični socialisti«. Ti so »razvodeneli Feuerbachov humanizem eklektično kombinirali s polprežvečenimi ekonomskimi in socialnimi doktrinami; najpopularnejši med njimi, Karl Grün, je pridobil v krogih nemške emigracije v Parizu znatno število privržencev.«⁹⁵ (Še enkrat poudarjam, da je bilo takrat v Parizu 85000(!) nemških delavcev). Čutila sta tudi potrebo, da se distancirata od Weitlingovega utopičnega, religioznega in egalitarnega delavskega komunizma, ki ni bil več dorasel potrebam razrednega boja proletariata in ki je že zaviral revolucionarno organiziranje delavskega razreda.

Na drugi strani je v vrstah radikalnega meščanstva (predvsem radikalne intelektualne mladine) dobival vse večji vpliv intelektualni radikalizem, ki sta ga predstavljala polfichtejevski subjektivizem Bruna Bauerja in anarhizem Maxa Stirnerja.⁹⁶ Bruno Bauer je objavil tudi odgovor na **Sveto družino**, v katerem je Marxa in Engelsa imenoval »feuerbachovska dogmatika«.⁹⁷

Novembra 1844 je mladoheglovec Max Stirner objavil anarho-eksistencialistično delo izredne moči in privlačnosti — **Edini in njegova lastnina**. V njem je označil religijo, liberalizem in socializem kot sile, ki tlačijo človeštvo. Te sile so iluzije, ki se jih mora človek osvoboditi. Treba je zavreči vsako samožrtvovanje in se docela predati zavestnemu egoizmu. Marx in Engels sta bila kot komunistična učenca Ludviga Feuerbacha predmet ostre Stirnerjeve kritike.

Zaradi vsega povedanega je bila **Nemška ideologija** mišljena kot delo, ki naj bi pokazalo Marx-Engelsova razhajanja s samim Feuer-

⁹³ Engelsovo pismo Marxu 15. maja 1880; **MED**, zvezek 39, str. 462.

⁹⁴ Marxovo pismo Leskeju 1. avgusta 1846; **MED**, zvezek 34, str. 422.

⁹⁵ **MED**, zvezek 6, **Predgovor** B. Debenjaka, str. IX.

⁹⁶ **MED**, isto, str. IX.

⁹⁷ D. McLellan, **cit. delo**, str. 143.

bachom in obenem obračunalo z zadnjo — in tudi končno — manifestacijo mladoheglovskega idealizma, tj. z B. Bauerjevim »čistim kritizmom« in Stirnerjevim egoizmom.⁹⁸

Pisanja **Nemške ideologije** sta se Marx in Engels lotila najkasneje v prvi polovici oktobra, najverjetneje pa že v septembru 1845. Sprva je bil rokopis nerazčlenjen. V končni fazi se je izoblikoval načrt za dva dela, od katerih bi prvi vseboval predgovor, kritiko Feuerbacha (edinega »ki je vsaj v nečem napredoval in v katerega stvari lahko privolimo de bonne foi«⁹⁹ in kritiko **Leipziškega koncila**,¹⁰⁰ drugi pa kritiko »resničnih socialistov«. Od tega načrta je bil dokončan le **Leipziški koncil**, katerega glavni del je izčrpna kritika Stirnerjeve knjige **Edini in njegova lastnina**. Aprila 1846 je rokopis kritike Bauerja in Stirnerja narasel na obseg debele knjige in je bil pripravljen za publikacijo. Weydemeyer, Marxov prijatelj, ki je živel pri Marxovih v prvih mesecih leta 1846, je ta rokopis odnesel v Nemčijo. Razdelek o Feuerbachu je ostal nedokončan in pravzaprav vsebuje zelo malo o njem.¹⁰¹ Drugi del je dosegel le okrog sto strani in delo pri rokopisu je bilo opuščeno avgusta 1846. Naslov dela v rokopisu ni ohranjen, pač pa ga Marx omenja v **Izjavi proti Karlu Grün**u, napisani 6. aprila 1847.¹⁰²

Od začetka leta 1846 sta Marx in Engels vlagala velike napore, da bi našla založnika za **Nemško ideologijo**. Weydemeyer in Hess sta vodila dolga pogajanja z Rimplom in Meyerjem, dvema vestfalskima poslovnežema in simpatizerjema resničnega socializma, ki sta bila sprva pripravljena razvezati mošnjiček. Najmanj šest drugih založnikov je bilo v igri. Rokopis je bil poslan v Köln in celo razbit na dele zaradi predvidenega separatnega publiciranja. Avtorja in njuni privrženci so brezuspešno nadaljevali s temi napori vse do konca leta 1847. Za časa njunega življenja je ugledalo luč sveta v **Vestfalskem parniku**

⁹⁸ »Stirnerjev radikalni individualizem in egoizem sta postala privlačna za tiste, ki so se hoteli izogniti dilemi: ali socializem ali kapitalizem. V vseh velikih evropskih jezikih so začela izhajati glasila radikalnega egoizma. Bilo je tudi nekaj poskusov iskanja kompromisa med Stirnerjem in socialno demokracijo. (Celo Benito Mussolini je v Stirnerju odkril tisto 'tretjo pot človekovih elementarnih moči', ki so ga lahko vodile mimo 'rdečih in črnih teologov'.) Tako je Stirner še desetletja po svoji smrti (1856) vplival na (drobno) buržoazno miselnost.«

⁹⁹ **MEID**, II zvezek, Marx-Engels, **Nemška ideologija**, str. 14.

¹⁰⁰ **Leipziški koncil** — s tem ironičnim naslovom sta želela Marx in Engels pokazati na to, da so dela »cerkvenih očetov« (Bauerja in Stirnerja) publicirana pri Wigandu v Leipzigu.

¹⁰¹ »Razdelek o Feuerbachu ni dovršen... Kritika same Feuerbachove doktrine v njem manjka.«

MEID, V. zvezek, F. Engels, **Ludwig Feuerbach in iztek klasične nemške filozofije**, str. 430.

¹⁰² »Recenzija (Grünove knjige, op. I. O.) je dodatek k spisu o 'nemški ideologiji' (Kritika najnovejše nemške filozofije v njenih reprezentantih, Feuerbachu, B. Bauerju in Stirnerju, in nemškega socializma v njegovih različnih prerokih), ki sva ga napisala skupaj s Fr. Engelsom«; cit. po: F. Engels in K. Marx, **Kritika malomeščanskega socializma**, izbor tekstov T. Mastnak, KRT v Ljubljani, 1983, str. 93.

avgusta in septembra leta 1947 le IV. poglavje drugega dela Nemške ideologije: Karl Grün: 'Socialno gibanje v Franciji in Belgiji' ali Zgodovinopisje resničnega socializma.¹⁰³ Kot nedokončana celota je bilo prvič objavljeno leta 1932.

Vzroki za neuspelo prizadevanje, da se rokopis publicira, so bili: stroga cenzurna pravila, velika finančna tveganja, povezana z izdajo radikalnih del, in nasprotovanje založnikov Marxovim idejam.¹⁰⁴ »Prepustila sva rokopis,« je napisal Marx leta 1859, »glodajoči kritiki miši toliko rajši, ker sva bila svoj glavni namen dosegla, to je, da sva si namreč sama prišla na jasno.«¹⁰⁵ In resnično, rokopis nosi znatne sledove mišjih zob.

O ekonomski plati Nemške ideologije bomo več spregovorili v naslednji točki. Za nazoren zaključek splošnega prikaza tega nedodelanega in nedokončanega dela pa so vsekakor primerne tele Engelsove besede iz njegove knjižice Ludwig Feuerbach in iztek klasične nemške filozofije: »Gotovi del (Engels tu konkretno misli na razdelek o Feuerbachu, op. I. O.) sestoji iz prikaza materialističnega pojmovanja zgodovine, ki samo dokazuje, kako nepopolno je še bilo najino takratno poznavanje ekonomske zgodovine« (poudaril I. O.).¹⁰⁶

Marx je po »samorazjasnitvi« in po dokončnem »obračunu s svojo prejšnjo filozofsko vestjo« naravnost »besno« nadaljeval študij ekonomske znanosti.¹⁰⁷ Fanatično študijsko vnemo in napore Karla Marxa v tistih letih (to vnemo in napore bi mirno lahko posplošili na pretežni del njegovega življenja) je lepo opisal očitivec iz tega obdobja, nemški pesnik in komunist Georg Weerth: »Marx namreč dela noč in dan na tem, da bi rokodelcem v Ameriki, Franciji, Nemčiji

¹⁰³ »Hkrati pa mu moram zaupati, da me tako malo žene, da bi 'nemški svet' seznanil z izsledki svojih študij o gospoda Grūna 'Socialnem gibanju v F[ranciji] in B[elgiji]', da sem svojo že pred letom zgotovljeno izčrpnjšo recenzijo Grūnove knjige pustil v rokopisu mirno spati spanje pravičnega in jo bom šele zdaj, ko me je izzval berlinski prijatelj, poslal v tisk 'Vestfalskemu parniku'.«
Isto, str. 93.

¹⁰⁴ »Ne morete si misliti, na kakšne težave naleti taka knjiga v Nemčiji, prvič pri policiji, drugič pri založnikih, ki so zainteresirani predstavniki vseh tistih struj, ki jih jaz napadam.« Marxovo pismo P. V. Annenkovu 28. decembra 1846; cit. po: K. Marx-F. Engels, Izbrana dela v dveh zvezkih, CZ v Ljubljani 1951, II. zvezek, str. 583.

¹⁰⁵ MEID, IV. zvezek, Predgovor h kritiki politične ekonomije, str. 107.

¹⁰⁶ MEID, V. zvezek, str. 430.

¹⁰⁷ Tretji del ekscerptov (glej op. 83) je iz obdobja od Marxove vrnitve iz Anglije v Bruselj do njegovega dokončnega odhoda iz Bruslja, to je od avgusta 1845 do začetka leta 1847. Ta del obsega štiri ekscerptne zvezke, v katerih je Marx obdelal 17 avtorjev in 26 del (vse v angleščini, razen dveh). Pomembnejši ekscerpiranci so: Carlyle, MacCulloch, Eden, J. S. Mill, Owen, Smith, Bray, Quesnay. Če sedaj sumiramo bruseljsko-manchesterske ekscerpte (glej op. 83, 92 in to opombo) vidimo, da je Marx napisal dvanajst ekscerptnih zvezkov, v katerih je obdelal 54 avtorjev in 69 del.

Stara MEGA, cit. delo, str. 597—618.

itd. izbil iz glave njihove prismojene sisteme, s tem da jih opozarja na študij obstoječih razmer... Marx piše svojo zgodovino nacionalne ekonomije kot nor. Ta človek zadnja leta spi le še približno 4 ure na noč.«¹⁰⁸

Leske mu je zagrozil, da bo pretrgal pogodbo, na to mu je Marx avgusta 1846 obljubil, da bo prvi zvezek končan novembra istega leta. Toda od **Kritike politike in nacionalne ekonomije** ga je spet odvrnila nova polemika, to pot s Proudhonom. Zato je Leske 2. februarja 1847 pismeno sporočil Marxu, da razveljavlja pogodbo. Pri vsej tej stvari je zanimivo še to, da je skušal Leske še leta 1871 dobiti nazaj 1500 frankov izplačanega predujema za pogodbeno dogovorjeno, a neizdano knjigo.

Še preden sta Marx in Engels končala delo pri **Nemški ideologiji**, sta februarja 1846 v Bruslju ustanovila komunistični dopisni komite, embryo vseh poznejših internacional.¹⁰⁹ V njem so bili dejavni tudi njuni najbližji prijatelji: Wilhelm Wolff, Joseph Weydemeyer, Edgar Westphalen, Louis Heilberg, Sebastian Zeiler, Phillipe Gigot, pridružil pa se jim je tudi Weitling. V upravi so bili Marx, Engels in Gigot, belgijski socialist. Nameravali so razširiti mrežo komiteja na vsa nemška mesta ter vzpostaviti zvezo z nemškimi, francoskimi in angleškimi socialisti. Marx je takole opredelil osnovni cilj take korespondence: »Skupaj z dvema prijateljema, Friedrichom Engelsom in Phillipom Gigotom (oba v Bruslju), sem organiziral redno dopisovanje z nemškimi komunisti in socialisti, ki bo vsebovalo razpravljanje o znanstvenih vprašanjih ter popoln vpogled v popularne članke in socialistično propagando, ki se lahko na ta način opravlja v Nemčiji. Toda osnovni cilj naše korespondence bo povezati nemške socialiste s francoskimi in angleškimi, obveščati o socialističnih gibanjih, ki se bodo razvila v Nemčiji, in informirati Nemce v Nemčiji o dosežkih socializma v Franciji in Angliji. Na ta način bodo lahko prišle na dan razlike v mišljenju; prišlo bo do izmenjave idej in do nepristranske kritike. To je korak, ki ga mora družbeno gibanje opraviti v svojem literarnem izrazu, da bi se osvobodilo nacionalnih omejenosti. In v trenutku AKCIJE (velike črke I. O.) je vsekakor zelo koristno za vsakega, da je obveščen o stanju stvari tako v inozemstvu kot tudi v lastni deželi.«¹¹⁰

¹⁰⁸ Pismo Georga Weertha svojemu bratu Wilhelmu 18. novembra 1846. V: Georg Weerth, *Sämtliche Werke*, Berlin, 1956—57, V. zvezek, pisma materi; cit. po: **Razgovori**, cit. delo, str. 49 in 50.

¹⁰⁹ David B. Rjazanov je podal izredno zanimivo analizo Marxa kot organizatorja v tistem času. Poleg tega je Rjazanov v bruseljskem korespondenčnem komiteju že videl neki centralni organ oz. »centralni komite, kateremu se pošiljajo poročila... Če ne razumemo vloge, ki jo je Marx... igral že v drugi polovici 40. let kot voditelj in inspirator tega celotnega pripravljalnega dela, tudi ne bomo mogli razumeti velikanske vloge, ki jo je imel kasneje kot organizator, leta 1848—1849 in v obdobju I. internacional.« D. B. Rjazanov, cit. delo, strani 56, 57 in 58.

¹¹⁰ Marxovo pismo Pierru-Josephu Proudhonu 5. maja 1845; **MED**, zvezek 34, str. 418.

Ta citat smo vzeli iz Marxovega pisma Proudhonu 5. maja 1846. Pisal mu je z namenom, da bi ga pridobil za pariškega korespondenta. Proudhon je zavzemal med francoskimi misleci posebno mesto, to pa zato, ker si je »prisvojil ateistično stališče mladoheglovcev do komunizma in obenem zavračal jakobinski patriotizem, ki je Pariz nepropustno zaprl pred nemškimi idejami.«¹¹¹ Marx mu je v pismu močno pihal na dušo: »Naši odnosi z Anglijo so že vzpostavljeni; kar se tiče Francije smo vsi mišljenja, da v njej ne moremo najti boljšega sodelavca od Vas: tudi sami veste, da so Vas do sedaj Angleži in Nemci bolj cenili od Vaših lastnih sonarodnjakov.«¹¹²

Proudhonov odgovor Marxa ni mogel zadovoljiti. Bil je pripravljen sodelovati, toda le pod določenimi, za Marxa nesprejemljivimi pogoji. Takole je pisal: »Raziskujmo skupaj, če hočete družbene zakone, način njihovega uresničevanja, pot, s katero jih lahko odkrijemo; toda za božjo voljo, potem ko smo a priori zrušili vse dogmatizme, si ne domišljajmo, da bomo mi indoktrinirali ljudstvo... Iz vsega srca pozdravljam vašo misel, da objavite vse nazore; naredimo dobro in lojalno polemiko; dajmo svetu primer znanstvene in predvidevajoče tolerance, toda ker smo na čelu gibanja, ne napravimo iz sebe vodij nove netolerance, ne postavljajmo se za apostole nove religije, pa četudi bi bila to religija logike, religija razuma. Sprejmimo, spodbujajmo vse proteste, žigosajmo vse izključenosti, vse misticizme; ne glejmo nikoli nekega vprašanja kot izčrpanega in potem, ko bomo uporabili še naš zadnji argument, ponovno začnimo, če je treba, z govorništvom in ironijo. Pod tem pogojem bom z veseljem stopil v vaše združenje, sicer ne!« O revoluciji, v katero je prej veroval, ni hotel ničesar več slišati: »Ljubši mi je torej sežig lastnine ob majhnem ognju, namesto da ji damo novih moči z uprizoritvijo šentjernejske noči za lastnike.« Nato sledi šegavo — ironičen odlomek: »Moj dragi filozof, tukaj sem torej v tem trenutku; razen če se seveda motim in se je pokazala priložnost, da prejmem vašo strogo oceno, kateri pa se rad podvržem, čakajoč na svojo revanšo.«¹¹³

Marx na pismo ni odgovoril, pač pa je z delom **Beda filozofije** udaril po Proudhonovi knjigi **Sistem ekonomskih protislovij ali filozofske bede**.¹¹⁴ O tem udarcu piše sam Marx takole: »Malo pred izidom njegovega drugega pomembnega dela 'Filozofija bede itd.' mi je Proudhon to sam sporočil v zelo izčrpnem pismu, v katerem so mu med drugim ušle besede: 'Pričakujem vašo strogo oceno.' Ta pa je

¹¹¹ D. McLellan, *cit. delo*, str. 159.

¹¹² MED, zvezek 34, *cit. delo*, str. 418.

¹¹³ Nova MEGA, III. oddelek, **Korespondenca**, 2. zvezek, **Korespondenca od maja 1846 do decembra 1848** — Tekst, Dietz Verlag, Berlin, 1979, str. 205, 206.

¹¹⁴ Marxa je na Proudhonovo knjigo ter njene nesmiselnosti prvi opozoril Engels in tudi intoniral kritiko.

Glej Engelsovo pismo bruseljskemu komunističnemu korespondenčnemu komiteju 16. septembra 1846, *isto*, str. 34, 35, 36; glej tudi Engelsovo pismo Marxu 18. septembra, *isto*, str. 43 in Engelsovo pismo Marxu iz sredine novembra do decembra 1846, *isto*, str. 60.

kmalu padla po njem (v moji razpravi 'Beda filozofije itd.', **Pariz** 1847) na način, ki je za vedno končal najino prijateljstvo.«¹¹⁵ Marx je **Bedo filozofije** napisal kar v francoščini, to pa zato, da bi nasprotnika zadel v živo in mu obenem omogočil, da »bo lahko sam odgovoril.«¹¹⁶

Proudhonova knjiga je bilo obsežno delo, sestavljeno iz dveh zvezkov, ki je nosila (čeprav je v njej veliko rušenja in malo gradnje) moto »destruam et aedificato« (rušim in gradim). Proudhon je z velikim zanosom napadel religijo, akademske ekonomiste in komunizem, obenem pa ni podal nikakršnih jasnih ter razumljivih idej ali rešitev za preseganje obstoječega stanja. Knjiga je bila zelo popularna med francoskimi delavci in v Nemčiji so pripravljali tri ločene izdaje, od katerih sta bili dve realizirani že v letu 1847. Marx knjige ni dobil v roke pred božičem 1846. Takoj po prejemu jo je v dveh dneh nhitro pregledal, ker ga je že v začetku novembra njegov znanec, ruski liberalni publicist in kritik P. V. Annenkov, pismeno poprosil za sodbo o **Sistemu ekonomskih protislovij**. V odgovoru Annenkovu Marx kratko in jedrnat kritizira slabosti knjige in obenem postavlja po robu Proudhonovim idejam svoje koncepte. Lahko rečemo, da Marx v tem pismu skrženo podaja to, kar je kmalu nato sistematično in na široko razvil v **Bedi filozofije**. Oglejmo si podrobneje vsebino tega zelo pomembnega pisma.

Jedro Marxove kritike je v tem, da Proudhonu očita nerazumevanje zgodovinskega razvoja in zatekanje k meglenim načelom večne pravice in večnega razuma. Za Proudhona so realni odnosi samo odraz teoretičnih abstrakcij in ne obratno. Poleg tega se mu te abstrakcije zdijo večne in nesprejemljive, namesto da bi jih razumel kot trenutni odraz realne stvarnosti. S spremembami materialnih in socialnih pogojev življenja, pravi Marx, se morajo spreminjati tudi te abstrakcije oz. kategorije, ki so resnične le toliko, kolikor pravilno izražajo obstoječe družbene odnose.

Te abstrakcije Proudhon prikazuje »v tem brezličnem in nadutem delu« kot formule, »ki dremljejo v naročju boga očeta prav od stvarjenja sveta.« To ni nič drugega kot zatekanje »k površno prisvojenemu hegeljanstvu, da bi se prikazal kot globok mislec.« Toda Proudhon vendarle vidi protislovja med različnimi abstrakcijami, npr. med monopolom in konkurenco. »Kaj sedaj? Ker te dve večni božji misli nasprotujeta druga drugi, se zdi g. Proudhonu jasno, da obstoji v božjem naročju prav tako sinteza obeh misli, v kateri se zlo monopola uravnoveša s konkurenco, in narobe. Posledica borbe med obema idejama bo, da bo na zunaj vidna samo njuna dobra plat. Bogu je treba iztrgati to skrivno misel, jo potem uporabiti in vse bo v najlepšem redu. Treba je najti sintetično formulo, ki je skrita v temi brezosebnega razuma človeštva. Ne da bi bil le trenutek v zadregi, nastopa g.

¹¹⁵ **MEID**, IV. zvezek, K. Marx, **O Proudhonu**, Marxovo pismo Schweitzerju 24. januarja 1865, str. 148.

¹¹⁶ F. Engels in K. Marx, **Kritika malomeščanskega socializma**, cit. delo, str. 92.

Proudhon kot človek, ki odkriva to skrivnost.« Skratka, Proudhon bi rad ob nespremenjeni osnovi družbe odpravil protislovja, ki objektivno izhajajo prav iz te osnove. »V resnici dela to, kar delajo vsi dobri buržuji... Vsi ti hočejo konkurenco, toda brez žalostnih posledic konkurence. Vsi ti hočejo nekaj, kar je nemogoče, tj. meščanske življenjske odnose brez nujnih posledic, ki jih imajo ti odnosi.«

Obenem Marx v tem pismu že razvija teorijo zgodovinskega materializma, tako da se najprej vpraša: »Kaj je družba najsi bo njena oblika kakršna koli že?... Ali je ljudem dano na prosto, da si izberejo to ali ono socialno obliko?« Odgovora sta jasna in odločna — družba je produkt vzajemne dejavnosti ljudi in ljudje ne morejo izbirati to ali ono socialno oziroma družbeno obliko. Nato nadaljuje: »Mislite si določeno stanje v razvoju človeških proizvodjalnih sil, pa boste dobili ustrezne oblike trgovine in potrošnje. Vzemite določene stopnje v razvoju proizvodnje, trgovine, potrošnje, pa boste dobili ustrezno obliko socialnega ustroja, določeno organizacijo družine, stanov ali razredov, skratka ustrezno meščansko družbo. Vzemite tako meščansko družbo, pa boste dobili ustrezno politično stanje, ki je samo oficialni izraz meščanske družbe... Nepotrebno je pripominjati, da ljudje niso svobodni gospodarji svojih **proizvodjalnih sil** — osnove vse svoje zgodovine — zakaj vsaka proizvodjalna sila je pridobljena sila, produkt neke poprejšnje dejavnosti... S preprostim dejstvom, da vsak poznejši rod že najde take proizvodjalne sile, kakršne je pridobil prejšnji rod in ki mu služijo kot surovina za novo proizvodnjo, s tem preprostim dejstvom se ustvarja v človeški zgodovini notranja zveza, se ustvarja zgodovina človeštva...«

Marx je bil toliko superiornejši od Proudhona, da si je lahko privoščil pravično sodbo. Priznal je, da »g. Proudhonu pripada zasluga, da je znanstveni tolmač francoskega malomeščanstva; to je resnično zasluga, kajti malomeščanstvo bo sestavni del vseh prihodnjih revolucij.«¹¹⁷

Misere de la philosophie. Reponse a la Philosophie de la misere de M. Proudhon predstavlja prvo Marxovo publicirano delo, v katerem je znanstveno, čeprav le polemično razvil odločilne točke svojih in Engelsovih nazorov.¹¹⁸ (Kaj je vsebina teh nazorov smo v članku že okvirno nakazali). Marx je ta spis označil tudi kot kot uvod v Kapital.

To delo kaže med drugim tudi velik polemičen talent K. Marxa, čeprav kritika Proudhonove knjige zanj vsekakor ni bila težko opravilo. F. Mehring (uporabljač neko poznejšo Lassalovo oceno) meni, da se je Marx v **Bedi filozofije** izkazal v prvem delu, ki govori o teoriji vrednosti kot Ricardo, ki je postal socialist, v drugem delu, ko napada Proudhonovo metodo in končuje z važnim paragrafom o delav-

¹¹⁷ Marxovo pismo Annenkovu 28. decembra 1846; cit. po: K. Marx — F. Engels, **Izbrana dela v dveh zvezkih**, II. zvezek, cit. delo, strani 569, 570, 571, 576, 577, 579, 580 in 582.

¹¹⁸ MEID, IV. zvezek, K. Marx, **Predgovor h kritiki politične ekonomije**, str. 107.

skem gibanju, pa kot Hegel, ki je postal ekonomist.¹¹⁹ Bolj laskave ocene si skorajda ne moremo zamisliti.

Beda filozofije je bila tiskana pri nemških založnikih — Voglerju v Bruslju in Franku v Parizu — v skupni nakladi 800 izvodov in objavljena v obeh mestih hkrati, tj. v začetku julija 1848. Avtor je sam plačal tiskarske stroške in ni dočakal ne ponatisov ne prevodov. Na Marxove sodobnike knjiga ni napravila posebnega vtisa. Navkljub uničujoči kritiki je Proudhonov vpliv na francoski delavski razred in na proletariat romanskih dežel nasploh naraščal in Marx je imel še desetletja opravka s proudhonizmom (proudhonisti so bili aktivni tudi v I. internacionali). Mimogrede omenimo, da je sodobna oblika proudhonizma prisotna tudi dandanes, kaže pa se v želji odpravljanja protislovij razvite blagovne produkcije (bodisi kapitalistične bodisi socialistične), ob hkratnem ohranjanju izvora teh protislovij, to je ob ohranjanju same te produkcije.¹²⁰ Ob taki kvantiteti malomeščanov širom po svetu, bi bilo vendarle zelo čudno, če proudhovstvo ne bi bilo, kajti na neki način se mora teoretično odraziti duh malomeščanstva in njegovi nazori o »najboljšem izmed vseh možnih svetov.«

Čeprav je Proudhon sam zahteval »strogo oceno« in se hvalil, da njegova beseda »pade kot giljotina«,¹²¹ je na Marxovo ostro in globoko (nikakor pa ne nedostojno in brutalno) kritiko reagiral le v privatni korespondenci in v svojih rokopisih. V korespondenci je **Bedo filozofije** označil kot »splet neotesanosti, klevet, falzifikatov in plagiatov...«,¹²² avtorja pa je v rokopisih poimenoval »socialistična trakulja.«¹²³ Iz njegovega primerka **Bede filozofije** se vidi, da jo je pazljivo bral in na rob pisal svoje pripombe, iz česar bi lahko sklepali, da je razmišljal tudi o javnem odgovoru. Toda kakršnekoli so že bile njegove namere, preprečile so jih Proudhonove družinske zadeve in revolucija leta 1848. Glede na znanstvene kapacitete Proudhona, to ni kakšna velika škoda za človeško znanost. V zvezi z **Bedo filozofije** pa je njegova »zasluga« vendarle v tem, da je Marxa »prisilil« k stvaritvi enega izmed svojih najboljših del.

Nismo še docela izčrpali bruseljskega obdobja, toda glavni namen smo že dosegli, kajti **Beda filozofije** resnično predstavlja neko **končno** in **začetno** točko obenem (vsaj glede na predmet našega proučevanja). **Končno** zato, ker je Marx tu eksplicitno pristal na delovno teorijo vrednosti (to bomo dokazali v naslednji točki), in **začetno**, ker je

¹¹⁹ F. Mehring, **Karl Marx**, cit. delo, str. 160.

¹²⁰ »Za malomeščana, ki vidi v produkciji blaga nec plus ultra [vrhunec] človeške svobode in individualne neodvisnosti, bi bilo seveda zelo zaželeno, da bi bil brez vseh slabih strani te oblike.« K. Marx, **Kapital I.**, cit. delo, str. 80, op. 24.

¹²¹ **Proudhonova pisma državljanu Rollandu**, Graset, 1846, str. 128; cit. po: Pierre Haubtmann, **Marx et Proudhon**, Economie et Humanisme, Liège 1947, str. 94.

¹²² **Isto**, str. 92.

¹²³ **Isto**, str. 94.

tako dobil manjkajoči temelj za zidavo sistema (politekonomske kategorij in njihove notranje zveze, tj. zakonitosti kapitalističnega produkcijskega načina), poznanega danes pod imenom marksistična politična ekonomija.¹²⁴

Dolžni smo še kronološko zaključiti bruseljsko obdobje. »V petek, 3. marca, okoli pete ure popoldne da sporočiti justični minister gospodu Marxu izgon, z datumom včerajšnjega dne.«¹²⁵ Ukaz je podpisal belgijski kralj in je bil izdan zaradi strahu belgijskih oblasti, da bi lahko Marx še dodatno razvnel tu že tako ali tako močno prisotno revolucionarno vrenje. Na razpolago so mu dali 24 ur, da zapusti belgijsko ozemlje. Toda še pred odhodom sta imela Karl in Jenny sitnosti s policijo, ki je oba za nekaj ur zaprla. Bolj kot ti zapleti in težave z belgijsko oblastjo je bil pomemben odgovor iz Pariza na Marxovo zahtevo po razveljavitvi ukaza o izgonu iz leta 1845. Ta odgovor, ki ga je v imenu provizorne francoske vlade lastnoročno napisal Ferdinand Flocon, član te vlade, je paradoksalno prispel v Bruselj istega dne, ko je Marx prejel ukaz o izgonu iz Belgije. Vsebina odgovora je bila naslednja:

»Začasna vlada

Francoska republika, Svoboda, Enakost, Bratstvo.

V imenu francoskega naroda

Pariz, 1. marec 1848

Hrabri in zvesti Marx

Tla francoske republike so zatočišče za vse prijatelje svobode. Tiranija Vas je izgnala, svobodna Francija Vam ponovno odpira svoja vrata, Vam in vsem tistim, ki se borijo za sveto stvar, bratsko stvar vseh narodov. Vsak predstavnik francoske vlade mora razumeti svojo nalogo v tem smislu. Pozdrav in bratstvo.

Ferdinand Flocon, član Začasne vlade.¹²⁶

d) Od eksplicitne zavrnitve do eksplicitnega sprejema delovne teorije vrednosti (konec leta 1843 oz. začetek leta 1844 — konec leta 1846 oz. začetek leta 1847).

Sedaj smo razvili že dovolj elementov, da lahko prikažemo in razumemo Marxov politekonomske miselni razvoj znotraj nekega širšega

¹²⁴ Opozarjam, da razumem pod **marksistično politično ekonomijo** kategorije in zakonitosti, ki jih je razvil dr. Karl Marx za kapitalistični produkcijski način (in še širše za blagovno produkcijo nasploh) in tiste analize pomarxovega kapitalizma (vključno z analizami kapitalističnih odnosov v »socialističnem svetu«), ki temeljijo na Marxovih kategorijah in zakonitostih. To je v terminološkem, mislim pa da ne v vsebinskem, nasprotju z opredelitvijo **kritika politične ekonomije**, to je z opredelitvijo, ki jo uporabljajo mlajši slovenski teoretiki (glej npr. **Proti zaroti molka**, cit. delo, uvodna študija: **Reklamiramo vsebino zgodovine**, str. 29).

¹²⁵ Jean-Joseph Bricourt, govor pred bruseljsko poslansko zbornico, 11. III. 1848; cit. po: **Razgovori**, cit. delo, str. 61.

¹²⁶ **MED**, zvezek 17, K. Marx, **Gospod Vogt**, XII. poglavje: **Priloge**, 14. točka — **Iz dokumentov procesa**, str. 547.

okvira njegovega okolja, življenja in dela. Zato, da bi pričeli že na začetku proučevati njegov odnos do delovne teorije vrednosti, se moramo pomakniti nazaj v Pariz, kajti tu je, kot že vemo, začel svoja prva raziskovanja dotedanje politične ekonomije.

V kritičnih pripombah, komentarjih, s katerimi je opremljal svoje prve sistematične študije politične ekonomije (mislimo na že omejene pariške ekscerptne zvezke), je Marx eksplicitno zavrnil delo kot substanco vrednosti. V **Bedi filozofije** (čeprav manj očitno že v **Nemški ideologiji**) ni nič manj eksplicitno sprejel delovno teorijo vrednosti. Med tema dvema dejanjema so potekala dobra tri leta (konec leta 1843 oz. začetek leta 1844 do začetka leta 1847). Pazljivo proučevanje Marxove pisarije, tj. ekscerptnih zvezkov, rokopisov, izdanih spisov, člankov in pisem iz tega obdobja nam zato omogoča, da precej natančno spremljamo njegovo evolucijo k delovni teoriji vrednosti.

V pariških ekscerptnih zvezkih začenja Marx študij ekonomistov po takšnem vrstnem redu: J. B. Say, F. Skarbek, A. Smith, D. Ricardo (bral je francosko izdajo **Načel** s kritičnimi komentarji Saya), J. Mill, J. R. MacCulloch, D. De Tracy in P. Boisguillebert.¹²⁷ Pri Smithu se je prvič srečal s klasično definicijo vrednosti. Ekscerpital je naslednji odlomek iz **Bogastva narodov**: »Vse bogastvo tega sveta prvotno ni bilo kupljeno niti z zlatom niti s srebrom, pač pa z delom; in vrednost bogastva za tiste, ki ga posedujejo in želijo zamenjati za neke nove proizvode je natančno enaka količini dela, katero lahko kupijo ali z njo razpolagajo.«¹²⁸ Toda na tem mestu ni dodal nobene lastne opazke.

Sele, ko se je lotil Ricarda, je docela v Engelsovi maniri iz **Očrtov** razvil polemiko proti delovni teoriji. Najprej ugotovi dve različni pojmovanji vrednosti — Sayevo, ki temelji na koristnosti, in Ricardovo, ki temelji na produkcijskih stroških. »Say pa, nasprotno, uveljavi (**koristnost**. To koristnost mu predstavlja povpraševanje, se pravi konkurenca med konzumenti. Produkcijske stroške predstavlja obseg, kvantiteta **ponudbe**. Ricardo določi pri določilu vrednosti samo produkcijske stroške...«¹²⁹

V nadaljevanju pohvali Proudhona za pravilno ugotovitev, da blago stane več kot je vredno. To ponovi tudi nekaj strani naprej: »Torej je cena vseh reči **predraga**, kot je razlagal že Proudhon.«¹³⁰ Takoj na-

¹²⁷ Navajamo ekonomiste po **stari MEGA**; nova **MEGA** ima malce spremenjen vrstni red podajanja in je tudi bolj obširna. Toda razlike med obema **MEGA**-ma niti najmanj ne vplivajo na našo analizo, ker se pri predmetu našega proučevanja docela prekrivata.

¹²⁸ A. Smith, **Istraživanje prirode i uzroka bogatstva narodov**, Kultura, Beograd 1970, prva knjiga, str. 81.

¹²⁹ **Stara MEGA**, I., 3. zvezek, drugi del: **Aus den Exzerptheften, Paris, Anfang 1844—Anfang 1845**, str. 493.

¹³⁰ **MEID**, I. zvezek, K. Marx, **Iz ekscerptnih zvezkov: Pripombe k ekonomom**, str. 424.

to podaja svojo ugotovitev o oblikovanju velikosti produkcijskih stroškov: »Produkcijske stroške same določa torej konkurenca in ne produkcija.«¹³¹

Do tu imamo torej vse premetano — vrednost in ceno, ki je višja od te, konkurenco, ki določa produkcijske stroške in v ozadju privatno lastnino, ki predstavlja temelj takega stanja. Resnično, tu se potrjuje stara modrost, da je najbolje za razumevanje nečesa začeti z njegovim nerazumevanjem.

Toda za kulisami zavračanja delovne teorije leži pravzaprav načelni nesporazum med Marxom in Ricardom. Marx v tej fazi svojega razvoja očita klasični politični ekonomiji, da odmišlja konkurenco (kar bo kasneje ena izmed glavnih značilnosti Marxove metode razlage politekonomskih kategorij), ta pa vendarle obstaja in predstavlja resničnost. »Na str. 111 pravi Ricardo, da ima, kadar govori o valeur échangeable [menjalni vrednosti], vedno v mislih prix naturel [naravno ceno], odmišljajoč akcidenco konkurence, ki jo imenuje quelque chose momentanée ou accidentelle [nekaj trenutnega ali slučajnega]. Nacionalna ekonomija mora, da bi dala svojim zakonom večjo konsistenco in določnost, predpostaviti dejanskost kot akcidentalno in abstrakcijo kot dejansko.«¹³² Ta pripomba je bolj pomembna kot se zdi na prvi pogled, saj Marx tu očita klasični politični ekonomiji, da z abstraktnimi ugotovitvami prikriva izkoriščevalske odnose, imanentne instituciji privatne lastnine. Če je potrebno za pravilno politično podobo meščanske družbe zavreči abstraktne principe, zakaj ne bi bil isti postopek primeren pri analizi vrednosti? Tudi tu mora svet abstraktnih konceptov odstopiti mesto »fenomenološki resničnosti«, tj. svetu cen.¹³³

Skratka, Marx ne samo da še ni prišel na pozicije delovne teorije, ampak jo kot neustrezno eksplicitno zavrača. Tej kritiki delovne teorije dodaja še dve zelo ostri opazki na račun brezdušnosti Ricarda in nacionalne ekonomije. Prva: »Vidimo pač, da je človekoljubni gospod Ricardo... prikazal sredstva za vzdrževanje kot prix naturel [naravno ceno] delavca, torej tudi kot unique but [edini cilj] njegovega dela, zakaj déla zavoljo mezde. Kje so tu facultés intellectuelles [intelektualne zmožnosti]?« In druga: »S tem, da nacionalna ekonomija revenue brut [bruto dohodku]... odreka vsak pomen, da torej odreka vsak pomen življenju samemu, je njena abstrakcija dosegla vrhunec nesramnosti. Tu se jasno razodeva... da življenje kakega človeka na sebi ni nič vredno...«¹³⁴

Ne glede na te obtožbe se Marx takoj postavi v bran Ricarda, ko Say in Sismondi pobijata nečloveške, a logične konsekvence Ricardovih tez. »Če pa Say in Sismondi... pobijata Ricarda, pobijata le ciničen izraz nacionalekonomske resnice. Z nacionalnoekonomskega stališča je Ri-

¹³¹ Isto, str. 424.

¹³² Isto, str. 429.

¹³³ D. I. Rosenberg, cit. delo, str. 92—93.

¹³⁴ MEID, I. zvezek, Iz ekscerptnih zvezkov, cit. delo, str. 425 in 427.

cardov stavek resničen in konsekventen. Kaj dokazuje za nacionalno ekonomijo, da morata Say in Sismondi skočiti **iz nje**, da bi pobijala nečloveške posledice? Nič drugega ko to, da je človečnost **zunaj** nacionalne ekonomije in nečlovečnost v **njej**.¹³⁵ Ta obramba zrcali preprosto dejstvo, da je Marx v Ricardovem cinizmu spoznal neizprosno Davidovo znanstveno misel, ki se ni ustavljala pred še tako mučno in brutalno kapitalistično stvarnostjo. Cinizem v običajnem pomenu besede pa bi lahko pripisali tistim piscem, ki niso hoteli priznati obstoječega stanja ali so ga kot teoretične kapacitete privatnega interesa celo zakrivali. V razkrinkovanju takega apoligetsko-filistrskega cinizma je bilo pred Marxom še veliko dela, ki se ga je lotil z njemu lastno vestnostjo in neizprosnostjo.

Ko Marx začne svoje obsežne komentarje k Millu, rezimira svoja nasprotovanja Ricardovi šoli: »Pri prikazu produkcijskih stroškov kot edinega momenta pri določanju vrednosti dela Mill — kakor sploh Ricardova šola — to napako, da izreka **abstraktni zakon** brez spreminjanja ali trajnega odpravljanja tega zakona — po čemer ta zakon šele postane zakon.«¹³⁶ Ta šola abstrahira realnost, ki kaže nesorazmerje med produkcijskimi stroški in menjalno vrednostjo in se omejuje le na abstraktni zakon. To je že korak naprej v Marxovem razvoju, saj ne zavrača več v celoti abstraktnega zakona, ampak vidi v njem samo enega izmed številnih momentov resničnega gibanja. Ko se ponudba in povpraševanje ujemata, postanejo produkcijski stroški tisti, ki določajo ceno. Toda ravnotežje med ponudbo in povpraševanjem je samo trenutek (moment) znotraj neprestanega nihanja obeh. Politična ekonomija mora zato razložiti dialektično prepletenost med pokrivanjem produkcijskih stroškov in menjalne vrednosti. »Resnični zakon nacionalne ekonomije je **naključje**, ki iz njegovega gibanja mi, znanstveniki, samovoljno fiksiramo nekaj momentov v obliki zakonov.«¹³⁷ Marxovo pojmovanje vrednosti v pariških ekscerptnih zvezkih določa tudi njegov odnos do delovne teorije v njegovih spisih iz leta 1844/45. Pri tem posebej mislimo na **Ekonomsko-filozofske rokopise** (ki so časovno in tematsko povezani s pariškimi ekscerpti) in na **Sveto družino**.

Ekonomsko-filozofski rokopisi so prvo striktno Marxovo ekonomsko delo. Čeprav Marx v **Predgovoru** zagotavlja bralcu, da je »prišel do svojih rezultatov z docela empirično analizo, utemeljeno na vestnem kritičnem študiju nacionalne ekonomije«,¹³⁸ njegova kritika in rezul-

¹³⁵ Isto, str. 428. Marx se v svojih delih in tudi člankih večkrat vrača na »cinizem« Davida Ricarda oz. nacionalne (politične) ekonomije. Tako npr. v **Bedi filozofije**: »Gotovo, Ricardov jezik je ciničen kot le kaj. Metati proizvodne stroške klobukov in vzdrževalne stroške človeka v isti koš se pravi spreminjati človeka v klobuk. Toda ne vpijmo preveč zoper cinizem. Cinizem je v stvareh in ne v besedah, ki izražajo stvari.« (MEID, II. zvezek, str. 420).

¹³⁶ Isto, str. 401.

¹³⁷ Isto, str. 401, 402.

¹³⁸ MEID, I. zvezek, **Ekonomsko filozofski rokopisi**, str. 248.

tati **hudo** trpijo zaradi nerešenega vprašanja vrednosti in presežne vrednosti. Ti rokopisi so nastajali takoj za pariškimi ekscerptnimi zvezki¹³⁹ in zato v rokopisih, vsaj kar se tiče analize vrednosti (in to imamo pod lupo), ne moremo najti nič takega, česar ne bi bilo že v pariških ekscerptih. Zato gremo lahko mirno naprej k **Sveti družini**.

Sveta družina ni striktno ekonomsko delo in je njen pomen za Marx-Engelsovo evolucijo ekonomske misli sekundaren. Oba prijatelja se tu še vedno držita eklektične definicije vrednosti iz Engelsovih **Očrtov**. Tako Marx piše: »Vrednost je na začetku, vsaj zdi se tako, razumno določena s produkcijskimi stroški za to stvar in z njeno družbeno koristnostjo. Nato se pokaže, da je vrednost docela nalključna odredba, za katero ni potrebno, da stoji v kakršnemkoli odnosu niti do produkcijskih stroškov niti do družbene koristnosti.«¹⁴⁰

Podobno razglablja tudi nekaj strani dalje: »To da **delovni čas, potrošen** v produkcijo nekega predmeta, spada (očitno poleg še česa drugega, op. I. O.) v **produkcijske stroške** tega predmeta... lahko spozna celo Kritična kritika.«¹⁴¹

Z namenom, da bi mu to pomagalo pri pisanju **Kritike politike in nacionalne ekonomije**, je Marx skupaj z Engelsom odpotoval na šesttedensko študijsko potovanje v Anglijo (glej prejšnjo točko). V manchesterski sistematični študijski konfrontaciji z angleško politično ekonomijo (glej op. 92) je Marx med drugim odkril revolucionarno ost, ki so jo britanski socialistični pisci, t. i. »socialisti ricardovci« potegnili iz Ricardove delovne teorije vrednosti.¹⁴² Med ekscerpiranimi avtorji julija in avgusta 1845 v Angliji sta bila tudi T. R. Edmonds in W. Thompson (po vrnitvi v Bruselj je bral še enega iz ekipe »socialistov ricardovcev« — J. Braya).¹⁴³ Ti socialistični avtorji »izhajajo iz delovne teorije vrednosti, da bi dokazali, da je delitev v kapitalizmu krivična: delo je edini tvorec vrednosti, v delitvi pa participirajo tudi kapitalisti in zemljiški lastniki in tako izkoriščajo delavski razred. To izkoriščanje se najlepše opazi v tem, ko delavci dobijo samo minimum (eksistenčni, op. I. O.) mezde... Treba je spremeniti menjavo (pa tudi produkcijo), da bi se dosegla večja sreča za vse

¹³⁹ O tem, kdaj in kako so nastajali pariški ekscerptni zvezki in rokopisi, glej odlično bibliografsko študijo Allena Oakleya, **The Making of Marx's Critical Theory, A Bibliographical Analysis**, Routledge and Kegan Paul, London 1983, subchapter 3.1. — **Paris: political economy an critique of capitalism**, str. 20—31.

¹⁴⁰ **MED**, zvezek 5, **Sveta porodica**, str. 28.

¹⁴¹ **Isto**, str. 42.

¹⁴² »Kdor le malo pozna razvoj politične ekonomije v Angliji, ve, da so skoraj vsi socialisti te dežele v raznih časih predlagali egalitarno (tj. socialistično) uporabo Ricardove teorije.«

Citat iz **Bede filozofije**, ki ga je Engels uporabil v **Predgovoru prvom njemačkom izdanju 'Bijede filozofije'** — opombo v oklepaju je dodal Engels; **MED**, zvezek 7, str. 464.

¹⁴³ **Stara MEGA**, I., 6, **cit. delo**, str. 598, 605, 615—616, 599 in 602.

ljudi.«¹⁴⁴ Zelo verjetno je, da je Marx pri študiju teh piscev spoznal apologetske razloge, zaradi katerih je buržoazna politična ekonomija v Angliji zavrгла Ricardov teoretski sistem.¹⁴⁵

Ni znano, ali je Marx takrat že bral dva »Ricardova« najbolj pomembna proletarska učenca — T. Hodgskina in P. Ravenstona. Toda Engels, ki je od srede novembra 1844 do srede marca 1845 pripravljaj knjigo **Položaj delavskega razreda v Angliji**, je moral poznati vpliv teh dveh piscev na angleški delavski razred, na njegovo agiacijo in tudi na angleško buržoazijo.

»Thomas Hodgskin je bilo ime, s katerim so strašili otroke v času po preklicu ‚Combination Law‘, leta 1824. (Ta zakon je prepovedoval združevanje delavcev v »trade unione«, op. I. O.). Zato je bilo verjetno neizogibno, da je prišlo do tega, da so mnogi konservativnejši ekonomisti začeli obravnavati Ricardovo teorijo vrednosti ne samo kot logično nepravilno, ampak tudi kot družbeno nevarno. Malthuzijanec John Cazanove je leta 1832 napisal: ‚Zdi se, da je doktrina, da je delo edini vir bogastva prav tako nevarna kot napačna, kar na nesrečo nudi oporo tistim, ki bi radi vso lastnino prikazali kot nekaj, kar pripada delavskim razredom, delež, ki ga prejema ostali pa kot rop ali prevaro nad temi razredi.‘«¹⁴⁶

Marx vsekakor ni pristajal na apologetske zavrnitve Ricardove delovne teorije vrednosti, in tudi sprejel ne bi nikakršne teorije samo zato, ker bi buržoazni apologeti pljuvali po njej. Toda verjetno lahko pritrdimo Ernestu Mandelu ko pravi: »Prepričan sem, da se je vrnil iz Manchestera v Bruselj z mnogo večjo naklonjenostjo do delovne teorije vrednosti.«¹⁴⁷

Kratka opomba k izpiskom iz ekonomista Charlesa Babbagea, napisana na junija ali v začetku julija, torej tik pred odhodom v Manchester, kaže, da je Marx še vedno držal določeno distanco oz. nevtralnost do delovne teorije vrednosti.¹⁴⁸ Toda v **Nemški ideologiji**, glavnem filozofskem delu Marxa in Engelsa, ki ne vsebuje mnogo striktnih ekonomskih pasusov, najdemo dva odlomka, ki kažeta na Marxov implicitni sprejem delovne teorije vrednosti. »Niti tega se ni [Stirner]

¹⁴⁴ Norčič Oto, **Razvoj ekonomske teorije**, Izdala in založila Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča v Ljubljani, Ljubljana 1980, str. 187.

¹⁴⁵ Mnogo let pozneje je Marx to obdobje »zavračanja« Ricarda takole razložil: »Leta 1830 je nastopila kriza, ki je bila odločilna enkrat za zmeraj. Buržoazija je bila v Franciji in Angliji osvojila politično oblast. Odtlej je dobival razredni boj praktično in teoretično čedalje bolj izrazite in preteče oblike. Ta boj je oznanjal smrt znanstvene buržoazne politične ekonomije.«

Marx, **Kapital I**, Sklepna beseda k drugi izdaji, cit. delo, str. 17.

¹⁴⁶ **Outlines of Political Economy**, str. 22., op.; cit. po: R. L. Meek, cit. delo, str. 124.

¹⁴⁷ E. Mandel, cit. delo, str. 45.

¹⁴⁸ »Babbage spada v Ricardovo šolo, ker izhaja iz tega, da ceno dela v zadnji instanci reducira na produkcijske stroške.«

Stara MEGA, I, 6, cit. delo, str. 601.

naučil iz konkurence, da je ‚potreba‘ npr. po kruhu vsak dan druga, da nikakor ni odvisno od njega, ali bo kruh jutri še njegova ‚stvar‘ in ali njegova potreba drugim še velja za stvar, in da znotraj konkurence določajo ceno kruha produkcijski stroški in ne pek, kakor se mu zljubi.« Petindvajset strani naprej beremo: »In celo kar se tiče kovinskega denarja, ga določajo zgolj produkcijski stroški, tj. DELO,« (velike črke I. O.)¹⁴⁹ Zaključek je neizbežen — po juliju 1845 in pred pomladjo 1846 sta Marx in Engels sprejela delovno teorijo vrednosti. Tega sprejema ne moremo preprosto pripisati vplivu »socialistov ricardovcev«, ampak v prvi vrsti poglobljenemu in sistematičnemu Marxovemu študiju ekonomske znanosti.

Ta prehod lahko razložimo tudi takole: to, kar je Marxa vseskozi motilo pri prvem prebiranju Richarda in klasične šole, je bil navidezen konflikt med učinki konkurence (zaradi katere so tržne cene pod vplivom zakona ponudbe in povpraševanja neprestano nihale) in relativno stabilnostjo menjalne vrednosti, določene s količino vloženega dela. Toda po temeljitem premisleku, združenem z napornim študijem, in s pomočjo razvitega dialektičnega načina razmišljanja se je bil Marx prisiljen vprašati, ali ni to, kar imenujem abstrakcija, v končni instanci realno notranje bistvo vrednosti in ali ni prav abstrahiranje fenomenoloških oblik osnovna metoda za odkrivanje temeljnih zakonitosti kapitalističnega produkcijskega načina. Tržne cene neprestano varirajo. Če gledamo samo te fluktuacije, potem tvegamo, da vsa ekonomska gibanja zreduciramo na gol slučaj. Spomnimo se in ponovimo v članku že citirano mesto iz pariških ekscerptov: »Resnični zakon nacionalne ekonomije je **naključje**, ki iz njegovega gibanja mi, znanstveniki, samovoljno fiksiramo nekaj momentov v obliki zakonov.« Sedaj je Marx že presegel to nepravilno in površno definicijo ekonomskih zakonitosti. Študij ekonomske teorije, znotraj katere je našel tudi veliko empirično — statističnih analiz ekonomske stvarnosti (npr. Tookovo *A History of Prices, and of the state of the circulation from 1793 to 1837*), mu je pokazal, da se ekonomska gibanja vrtijo okrog nekaj osi. Pri fluktuaciji vsakodnevnih tržnih cen so ta os produkcijski stroški, le-ti pa se v zadnji instanci zreducirajo na človeško delo.

V tej zvezi opozarjam na kritično pripombo, ki jo je napravil Marx leta 1851 ob ponovnem ekscerptiranju D. Ricarda: »Naravna cena‘ se prebija k tržni ceni, toda v takem boju, ki nima nič skupnega s preprostim Ricardovim izenačevanjem. V začetkih industrije, ko povpraševanje večinoma ustreza ponudbi, je bila konkurenca omejena, torej so v celotni industriji obstajale monopolne cene, neprestano se je odvijala zamenjava zemljiške lastnine z industrijsko (prav tako v mednarodnem merilu) in zato bogatitev na eni strani in siromaštvo na drugi; torej boj med tržno ceno in realno ceno ne pelje

¹⁴⁹ MEID, II. zvezek, *Nemška ideologija*, str. 239 in 265.

do istega fenomena in se ne odigrava v isti meri kot v sodobni družbi. Tu je bila tržna cena neprestano nad realno ceno.¹⁵⁰

Ta opazka nas usposablja, da bolje razumemo pot, po kateri se je gibal Marx pri sprejemu delovne teorije. Ko je analiziral zgodovinske tendence gibanja ponudbe in povpraševanja in njeno zvezo z Ricardovo »naravno ceno«, je izluščil ugotovitev, da z naraščanjem in širjenjem kapitalistične produkcije postaja (kar je pravzaprav samo odsev razvoja produktivnih sil) »naravna cena« pravilo, monopolna cena pa izjema. (Danes je ravno obratno, toda analiza monopolnih in nemonopolnih cen in pretakanje presežne vrednosti iz nemonopolnih v monopolne sektorje ali monopolne ekonomije — če gledamo svetovno sceno — presega okvir tega članka. Zainteresiranega bralca lahko napotim k pri nas prevedeni literaturi o tem predmetu. To sta predvsem knjigi Ernesta Mandela: **Razprava o marksističkej ekonomiji** — poglavje XII. in **Kasni kapitalizam** — poglavja II., III., VI., VII., VIII., X. in XI.) Ob tej ugotovitvi je treba sprejeti delovno teorijo vrednosti, ker normalna cena (oz. še bolj natančno produkcijska cena — o tem glej **Kapital III.**) ni več določena z omejenostjo trga, ampak z imanentnimi zakonitostmi razvite in univerzalne kapitalistične blagovne produkcije.

Zaključki, ki jih je Marx povzel iz svojih študij, so ga torej pripeljali k temeljnemu kamnu klasične ali, še bolj rečeno Ricardove politične ekonomije, tj. k delovni teoriji vrednosti.¹⁵¹ To bo Marx v nadaljnjem študijskem raziskovanju sistematično izpopolnil in ji dal obliko, kakršno ima še danes. Abstraktno delo je substanca vrednosti in menjalne vrednosti oz. kar je isto, menjalno razmerje se oblikuje s tržnim primerjanjem različnih količin družbeno potrebnega dela, vsebovanega v posameznem blagu. V družbi, temelječi na široko razporedeni delitvi dela in privatni lastnini nad produkcijskimi sredstvi (v širšem pomenu besede), tak način menjave med ločenimi producenti edini lahko omogoča kolikor toliko normalno delovanje zakona sorazmerne porazdelitve družbenega sklada dela. Zato se je tudi zgodovinsko instinktivno razvil tak način vrednotenja produktov dela ali, še bolj rečeno, če imamo v mislih kapitalistično družbeno obliko, produktov kapitala. Velika znanstvena zasluga K. Marxa je tudi v tem, da je odkril in razložil zgodovinsko postopnost razvoja vrednostnih oblik, tj. njihov razvoj od enostavne vrednostne oblike do denarne oblike.

Na tem mestu bi lahko potegnili očitno in zanimivo paralelo med potjo, ki jo je opravil Marx, da je iz fluktuirajočih cen prišel do

¹⁵⁰ MED, zvezek 20, Bilješke i izvaci o Ricardovom sistemu, Mart-april 1851, str. 502.

¹⁵¹ O tem, kako je Ricardo prišel do delovne teorije, s kakšnimi težavami se je ubadal pri tej teoriji (zaradi nasilnega preskakovanja vmesnih členov med vrednostjo in ceno) in do katere stopnje je pripeljal delovno teorijo vrednosti, glej Igor Omerza, **Vloga in pomen delovne teorije vrednosti v Ricardovem ekonomskem opusu**, magistrsko delo, Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča v Ljubljani, 1985.

vrednosti ter njene pojavne oblike menjalne vrednosti, in potjo ekonomista današnjih dni Piera Sraffa, ki je evolviral iz marginalizma do teorije, ki v končni instanci določa ceno blaga z »datiranimi količinami dela«, s čimer »pristaja« na delovno teorijo vrednosti.¹⁵²

Ko je Marx pisal **Bedo filozofije**, je bil že »ricardijanec«. Eksplicitno je pristajal na delovno teorijo vrednosti v njeni najbolj razviti, tj. Ricardovi obliki. Tako piše: »Ricardo nam prikazuje dejansko gibanje meščanske produkcije, ki konstituira vrednost. G. Proudhon... 'se trudi', da bi iznašel nove procese in uredil svet po neki baje novi formuli, ki je le teoretičen izraz dejanskega eksistentnega gibanja, ki ga je Ricardo tako lepo razložil. Ricardo izhaja iz obstoječe družbe, da bi nam pokazal, kako ona konstituira vrednost;... Določanje vrednosti z delovnim časom je Ricardu zakon menjalne vrednosti;... Ricardova teorija vrednosti je znanstvena interpretacija današnjega ekonomskega življenja; vrednostna teorija g. Proudhona pa je utopična interpretacija Ricardove teorije. Ricardo ugotavlja resničnost svoje formule tako, da jo izvaja iz vseh gospodarskih procesov, in z njo razlaga vse pojave, celo pojave, ki ji na prvi pogled na videz oporekajo... Prav to pa dela iz njegovega nauka znanstveni sistem.«¹⁵³

Ne glede na to, da je Marx »v spisu proti Proudhonu... prevzel Ricardovo teorijo«,¹⁵⁴ se je v neki zelo pomembni točki že začel razlikovati od Ricarda in tudi ostalih dotedanjih mislecev. V že podrobno analiziranem pismu Annenkovu govori o napaki buržoaznih ekonomistov, »ki vidijo v teh ekonomskih kategorijah večne, ne pa zgodovinske«.

¹⁵² Za določanje cene posameznega blaga obstajata pri Sraffi dva načina: 1. Z input — output odvisnostjo celotne »zbirke blaga«, ki je producirana v gospodarstvu (to so »fizične količine«, ki jih predstavimo s simboli A, B, ... K). Medsebojne odvisnosti v produkciji blaga zapišemo s sistemom enačb (kar tu ne bomo dalje razvijali).

2. Z drugim načinom Sraffa odgovarja na vprašanje, KAJ ustvarja posamezno blago oz. »celotno zbirko blaga« v gospodarstvu (ki je bila izhodišče za določanje cen v prejšnjem postopku). Postopek poteka takole. Vzamemo enačbo, ki določa ceno blaga a: $(AaPa + BaPb + \dots + KaPk)(1 + r) + Law = APa$. Produkcijska sredstva, ki so bila uporabljena v produkciji blaga a (Aa, Ba, ..., Ka), lahko razčlenimo na **delo**, ki je bilo potrebno za produkcijo le-teh v prejšnjem obdobju [La, (1)] in **produkcijska sredstva**, porabljena v prejšnjem obdobju. Ker so bili delo in produkcijska sredstva vložena v prejšnjem obdobju, moramo upoštevati profitno mero za ta čas, in sicer za **delo** $(1 + r)$, za produkcijska sredstva pa $(1 + r)^2$. Produkcijska sredstva tega obdobja po istem postopku lahko razčlenimo vnovič na dva dela: na **delo** in **produkcijska sredstva**. S tem postopkom redukcije na »datirane količine dela« lahko nadaljujemo v nedogled, vendar odvisno od višine r-ja postane vpliv preostanka produkcijskih sredstev na ceno zanemarljiv. Cena blaga a (in cene drugega blaga) so torej določene s količino dela + ustreznim datumom oz. so datirane vrednostne cene.

Piero Sraffa, **Production of Commodities by Means of Commodities**, Cambridge University Press, Cambridge etc., 1979, strani V—VI, 3 do 17, 34 do 40, 93 do 95. (Za celo opombo se zahvaljujem Marku Lahu).

¹⁵³ **MEID**, II. zvezek, **Bede filozofije**, 1. poglavje, drugi paragraf **Konstituira ali sintetična vrednost**, str. 418, 419.

¹⁵⁴ **MED**, zvezek 36, Marxovo pismo Engelsu 25. februarja 1859, str. 373.

vinske zakone, ki so resnični samo na določeni stopnji razvoja, na določeni stopnji razvoja produktivnih sil.«¹⁵⁵ Ta očitek bo Marx še velikokrat naslovil na ekonomiste vseh vrst.¹⁵⁶ Izdelava in dodelava materialističnega pojmovanja zgodovine ga je pač usposobila, da spozna zgodovinsko omejen značaj vsakega produkcijskega načina in s tem v zvezi kategorij, zakonov in teorij, ki miselno (teoretično) zajemajo neko stvarno fazo razvoja človeške vrste. Tako tudi delovna teorija vrednosti ni nič drugega kot znanstveni izraz nekega določenega družbenega odnosa, odnosa, katerega substanca je delo, ki ni obstajal od vekomaj in ki mora na neki določeni stopnji razvoja družbe izginiti z zgodovinskega odra.¹⁵⁷ Zato so prav smešne različne trditve in spori o ohranjanju oz. neohranjanju **posrednega načina izražanja družbenega dela**, kar vrednost v samem svojem bistvu je, tudi v komunistični družbenoekonomski formaciji.¹⁵⁸

vloge rehabilitacijskih delavcev

Ciril Klanjšček

Bistva današnjega invalida ne nahajamo v množici učnih knjig ampak na najvišji stopnji kot čutnokonkreten pojav. Ne kot omejenost invalidov, ampak kot omejenost invalidne družbe. Invalid je individualno bivanje invalidne družbe na sebi.

¹⁵⁵ Marxovo pismo Annenkovu 28. decembra 1846; cit. po: K. Marx — F. Engels, *Izbrana dela v dveh zvezkih*, cit. delo, str. 576.

¹⁵⁶ To svojo ugotovitev je Marx visoko cenil.

¹⁵⁷ Primerjaj npr. **Kritiko gothskega programa**.

¹⁵⁸ Dr. Fuad Muhić v tej zvezi podtika Marxu »nedvoumno jasno« stališče: »Zakon vrednosti je naravni zakon (!) družbenega gibanja, ki menja svojo pojavno obliko v različnih zgodovinskih obdobjih, toda njegava bit ostaja nedotaknjena; on miruje v prostranstvu časa.« (**Staljinizam, Teorijski pogled na jedan fenomen**, Sarajevo, 1981, str. 291). Recimo, da komunizma ne bo. V tem primeru bo konec razvoja človeške vrste in Muhićev zakon bo lahko miroval v prostranstvu časa še daleč čez sodni dan propada naše vrste. Toda kako bi Muhić razložil neobstoj tega bojda naravnega zakona v človeških skupnostih, ki so obstajale milijone let pred blagovno vrednostno-produkcijo? Morda tako, da je bil zakon vrednosti skrit v prostranstvu časa, kjer je čakal svojo priložnost »naravnih« promocij. Teh vrstic vendarle ne pišem brez določene mere sramu. Marx je na brezštevilnih mestih v svojem opusu vezal zakon vrednosti na blagovno produkcijo, in to na določeno, časovno omejeno etapo v razvoju človeške zgodovine, ki ni obstajala od vekomaj in ki bo, ko bo razvila potrebne materialnokulturne elemente za »happy end« človeške zgodovine, odšla v ropotarnico. Tej varianti je Marx postavil samo eno alternativo: barbarstvo (danes, bi stvar lahko postavili še bolj neizprosno: propad človeške vrste).

(De)teologizacija rehabilitacije kot posebne družbene prakse in (de)personalizacija družbene vloge rehabilitacijskih delavcev

Ciril Klanjšček

Bistva današnjega invalida ne nahajamo v množici učenih knjig ampak na najvišji stopnji kot čutnokonkreten pojav. Ne kot omejenost invalidov, ampak kot omejenost invalidne družbe. Invalid je individualno bivanje invalidne družbe na sebi.

avtor¹

Družbeni napredek zato ni v ukititvi posredovanj, marveč v razločitvi stvari kot stvari in stvari kot elementov družbene strukture oziroma v razločitvi človeka kot človeka in človeka kot vloge. Ni v uničevanju, marveč v diferenciranju in deteologiziranju form družbenosti, se pravi v depersonaliziranju družbenih vlog in diferencirani interpretaciji posebnih družbenih področij (dejavnosti), kot so ekonomija, politika, kultura in komunaliteta. Predpogoj tega je spoznanje o necelovitosti človeka in necelosti družbe.

Tine Hribar²

¹ Invalidnost, rehabilitacija in deinvalidizacija, stran 109. Dejansko gre za pojmovanje invalidnosti po načelu ad humanum, znotraj katerega nas invalidi ne zanimajo več zgolj s stališča njihovega individualnega funkcionalnega značaja, marveč predvsem kot ljudje, ki prihajajo do svoje invalidske identitete znotraj nekih povsem konkretnih razmer življenja in dela, tj. tistih, ki jim daje splošno osvetlitev kapital. To pomeni, da gre v našem primeru za uporabo kompleksnega pojma, prek katerega se kaže povsem določeno razumevanje človeka in sveta, določeno razumevanje družbenega razvoja in zgodovine nasploh.

² Metoda Marxovega kapitala, stran 455.

Circulus vitiosus socialnega inženiringa

Vstop rehabilitacijskih delavcev v družbeno rehabilitacijo³ običajno pomeni osvojitve določenih interpretativnih shem, vključitev v določeno funkcijo v okviru predpostavljene delitve dela, osvajanje institucionalnih pravil vedenja, pridobivanje določenih spretnosti in navad, dokler naposled človek bolj ali manj uspešno začne funkcionirati znotraj tega »obvladljivega konteksta.« Uspešno funkcioniranje pa v tem kontekstu ne pomeni ničesar drugega kot rutinsko dobro opravljen posel, ki se ga, tako kot vsako drugo delo pri ustvarjanju materialnih dobrin, da spraviti v ta ali oni sistemski okvir⁴ Delovno področje posameznika postaja jasno definirano, rezultati njegovega dela pa v obliki storitev časovno in količinsko merljivi, kar omogoča njihovo jasno finančno ovrednotenje in menjavo na »trgu«.

Delo posameznika se na ta način dejansko instrumentalizira in tehnologizira. In tako kot se socialni sistem pod pritiskom vse večje sistematizacije (institucionalizacije) postopoma spreminja v tehnološki sistem, tako se po drugi strani (deklarirano) nudenje pomoči na osnovi (prav tako deklariranih) principov kompleksnosti oz. človekove celovitosti počasi spreminja v personifikacijo družbene vloge rehabilitatorja. Sklop pravic, obveznosti in pričakovanj v zvezi z opravljanjem njegove družbene funkcije se sčasoma internalizira do tiste mere, da posameznik vse bolj služi nekakšni postfestum tehnologiji socialnega inženiringa, katerega funkcija je vračanje in prilaganje dezintegriranih (invalidov) v taiste, torej invalidske družbene odnose oziroma razmerja.

Tega ljudje ne vedo, a to delajo. Morda res ne v tako čisti obliki, toda bolj ali manj je to vzorec, kateremu se vse bolj in bolj približujejo pod težo sil, ki so močnejše, ki so nad posamezniki, ki jih oni sicer čutijo in zaznavajo, vendar jih običajno ne razpoznavajo. Ta, od njih odtujena, torej njihova lastna družbena moč se jim kaže kot tuja, zunaj njih stoječa sila, o kateri ne vedo ne kod ne kam, in je zato tudi ne morejo obvladati.

V okviru takšnega stanja stvari, kjer se bistveno človeški problemi reducirajo na problem tehnične narave (zaradi česar potem tudi ni bistveno, ali to delo opravlja »dober« ali »slab« človek) ter v okviru

³ Eno je rehabilitacija kot delovni proces, ki spada pod obči zakon produkcije, drugo pa je rehabilitacija kot posebno družbeno delo znotraj totalitete družbenega reprodukcijskega procesa (poudarek je v tem primeru na družbenosti — na delitvi in organizaciji dela). Medtem ko lahko prihaja znotraj rehabilitacije kot delovnega procesa do razkoraka med sistemom vlog in zahtevanim socialnim sistemom, pa rehabilitacija kot družbena praksa predstavlja že tudi področje za arikulacijo družbenih protislovij.

⁴ »Družbena stvarnost se na neki način pojavlja kot skupek podsistemov, ločenih s prazninami in belinami. Vsak podsistem je sedaj sredstvo, sedaj cilj za to ali ono skupino, ki ga želi uporabiti ali ga celo učvrstiti.« (H. Lefebvre, Antisistem, str. 117).

teoretičnih pristopov, ki pomenijo zgolj slavnostno dopolnitev tovrstnega ravnanja, se problemi invalidnosti, rehabilitacije in družbene vloge rehabilitatorja obravnavajo nezdgovinsko:

- predpostavke biološkega in družbenega determinizma se zreducirajo na individualno patološko stanje;
- invalidnost kot izvenzdgovinska kategorija se ontologizira ter postaja nekakšna »usodna omejenost človekovega življenja«;
- invalidna oseba se izven dejanskega družbenega zdgovinskega konteksta spreminja v »bitje specialnega družbenega pomena«;
- uspešno funkcioniranje znotraj obstoječih struktur se postulira kot ena osnovnih predpostavk zdravja, normalnosti ter invalidnosti;
- ne postavlja se vprašanje obstoječe stvarnosti in logike njenega funkcioniranja in ne postavlja se vprašanje »dezintegratorja« izključenih ter poreklo družbenih norm oziroma določevalcev družbeno želenega vedenja;
- končna konsekvence takšnega pristopa je ta, da rehabilitacija nujno ostaja brez iskanja zdgovinsko možnih tendenc, alternativ in rešitev, »obsojena« na spreminjanje svoje oblike, medtem ko njeno notranje protislovno bistvo ostaja nedotaknjeno in nespremenjeno.⁵

Ker se rehabilitacijski delavci ne sprašujejo o dejanskih osnovah in predpostavkah svojega dela in ker ne vidijo nujne razlike med realno in idealno podobo družbe, katere integralni del so, morajo biti nujno UTOPISTI, ki si nenehno izmišljujejo odrešilne modele in sisteme ter iščejo nekakšno preporodno znanost. Seveda vse v prepričanju, kako je svet, v katerem živijo, pač institucionaliziran in so zaradi tega tudi vloge zdravega (normalnega, validnega = vrednega) in bolnega (nezdravega, invalidnega = ne-vrednega) institucionalizirane in se lahko izvajajo le v okviru posebne družbene pomoči znotraj posebnih institucij.

Ena izmed posledic takšne ideologije oziroma utopizma pa se kaže potem pri invalidih, v njihovi želji, da bi bili samo delno emancipirani.

Za kaj gre?

Invalidi hočejo emancipacijo. Kakšno emancipacijo? Državno, politično emancipacijo, torej (formalno) izenačenje z validnimi, v okviru katerega imajo potem vedno pravico, da se do validne večine vedejo po invalidsko, »privilegirano«. In s tem, ko država dovoljuje ločevanje validnih in invalidnih, hkrati dopušča, da si invalidi ustvarijo iluzijo o svoji posebnosti, specialnosti in izločenosti, da si domišljajo, kako imajo pravico do ločenosti od človeštva, da se načelno ne udeležujejo zdgovinskega gibanja in da pričakujejo prihodnost, ki nima ničesar skupnega z občo prihodnostjo človeštva.

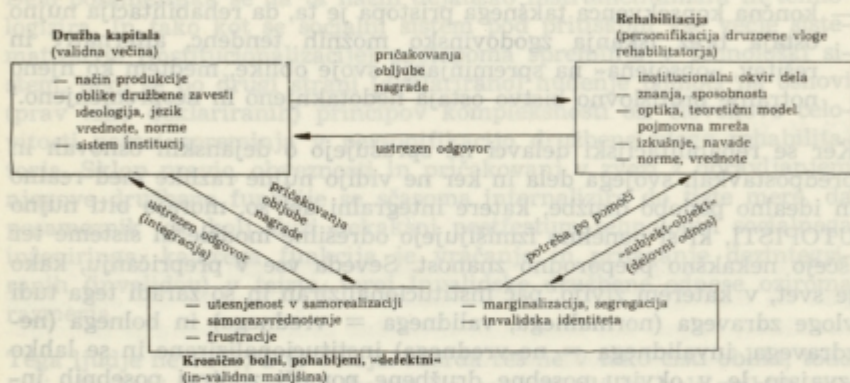
⁵ Sleherno vztrajanje znotraj teorije in prakse socialnega inženiringa oziroma krpanja lukenj po sebi zdrave, normalne ter validne družbe ima v prvi vrsti kontrolno-konservativno, ne pa humanizirajočo oziroma osvobajajočo funkcijo.

In tukaj je magični krog sklenjen: dokler je družba (država) invalidna in invalid invalidski, sta oba enako nezmožna, da bi emancipacijo bodisi dajala bodisi sprejemala!

Protislovja, v katera se vpleta družba (država), so očitna:

- na eni strani se družba (država) hoče emancipirati od invalidnosti, na drugi strani pa ne daje resničnih možnosti za njeno radikalno ukinjanje;
- človeka hoče osvoboditi neke omejenosti, ne da bi bil svoboden resnično, v celoti;
- invalidnost hoče omejiti na minimum, hkrati pa, obvladovana od samonikle, človeku odtujene (s součinkovanjem ljudi ustvarjene) moči — kapitala, sama nujno (re)producira možnosti invalidnosti.

Circulus vitiosus, katerega posledice so omenjena protislovja, bi lahko grafično ponazorili nekako takole:

Položaj invalidov v naši družbi

Če je naloga sociologije ta, da mora posamezniku, kakor tudi kolektivni zavesti, rigorozno in brez idealiziranja predočiti objektivnost pojma,⁶ potem je treba brez sramu in zadržkov povedati, kako dejanski položaj invalidnih oseb — vsej doktrinarno-politični superiornosti navkljub⁷ — kaže na to, da ti še niso enakopravni integralni del

⁶ Adorno-Horkheimer, Sociološke studije, str. 119

⁷ Ta »superiornost« je morda še najbolj razvidna iz nekaterih skupnih stičnih točk med načeli rehabilitacije in samoupravljanja:

a) medtem ko je temeljni princip rehabilitacije humanost, predstavlja samoupravljanje (kot gibanje) proces humanizacije življenja na globalnem nivoju;

b) medtem ko se v rehabilitaciji pristopa k človeku kot celovitemu bitju, je samoupravljanje usmerjeno v osvobajanje človeka od prikovanosti na neki izključni krog dejavnosti oz. gre za boj za celovitost človeka;

d) medtem ko gre pri samoupravljanju za vzpostavljanje nove organizacije življenja in dela, za ustvarjanje novih, bolj neposrednih ter odprtih in preglednih oblik družbenosti (medsebojne odvisnosti, povezanosti, odnosov), se želi v rehabilitaciji doseči iste cilje s timskim delom.

te družbe, ampak so še vedno na neki način izločeni, posebni, obeleženi, zapostavljeni, marginalizirani in segregirani ter predstavljajo posebno entiteto v svetu »zdrave večine« znotraj katere imajo svoje rezervate, geta in subkulture. Poleg tega se srečujejo z vse preveč zapletenimi in često neuskkljenimi mehanizmi in procesi skrbi zanje, z odklonilnimi stališči, predsodki in stereotipi širšega okolja, z neznanjem in neinformiranostjo ljudi o njihovih dejanskih potrebah in problemih ter z osebnostnimi, izobrazbenimi in zaposlitvenimi težavami, ki izhajajo iz tega.

Po znanem metodološkem napotilu klasikov mora empirično opazovanje v vsakem posameznem primeru empirično in brez kakršnekoli mistifikacije pokazati na zvezo družbene in politične členitve s produkcijo.⁸ To pa ne pomeni ničesar drugega kot to, da ta družba vsej svoji programskoideološki usmerjenosti in sistemski urejenosti navkljub še vedno nosi značaj kapitalske oziroma meščanske družbe. Resda ne v enaki meri in na enak način kot družbe, ki jih kot take eksplicitno pojmuje, toda nesporno je dejstvo, da se družba lahko DEINVALIDIZIRA⁹ le toliko, kolikor se ljudje dejansko osvobajajo logike kapitala, proizvodnje presežne vrednosti in (re)produkcije kapidnosa. Tega pa se spet osvobajajo le toliko, kolikor se vzpostavlja nova — osvobajajoča »organizacija« dela in življenja, ki poraja in omogoča nove oblike družbenosti in nove, bolj človeške medsebojne odnose. In nobenega dvoma ni, da se asociacija svobodno združenih (samo)proizvajalcev in (samo)upravljalcev še niti približno ne razvija že kar sama, po svoji lastni notranji železni nujnosti.

Toda, kakor hitro se znebimo lakiranja obstoječega stanja in opustimo pozicijo obrambe tega ali onega posebnega interesa — kar pomeni, da razmišljamo s pozicije spoznanja o identiteti (zgodovinskih) interesov invalidov in vseh naprednih sil družbe — dejansko sestopamo z neba teorij, doktrin, sistemov in modelov na gibka tla vsakodnevnega življenja. Znotraj tega pa se tudi pri nas srečujemo z zakonitostmi in protislovji, ki sem jih nakazal v prvem delu teksta. Seveda je vprašanje, do kakšne mere in na kakšen način oziroma — v čem je specifičnost pojavljanja teh protislovij in zakonitosti v našem družbenem kontekstu!

Protislovij in zakonitosti torej ni mogoče zanikati in ni se jih treba sramovati. Zato pa jih je treba sprejeti kot dejstvo, ki enakovredno

⁸ MEID II, str. 23—24

⁹ Pričakovati je namreč, da bodo vse ideologije, miti, vrednote in stališča, ki se spletajo okrog invalidnih, izginili šele takrat, ko bo izginila njihova svetovna osnova in da bo z izginjanjem vseh ostalih oblik družbene nenečnosti izginila tudi delitev družbe na validne in invalidne. Kar pomeni, da antropološke in psihične razlike nasploh ne bodo nikdar izginile, toda namesto defektnih, kategoriziranih ter invalidov bomo (morda) nekoč imeli opravka le še s telesno prizadetimi, slepimi, gluhihmi itd. ljudmi, ki ne bodo več utesnjeni v svojem samouresničevanju z družbenostrukturnimi razmerami svojega bivanja oziroma z družbenimi odnosi kot nekakšno osamosvojeno silo nad njimi.

sodi ob bok vseh ostalih dejstev, in jih obravnavati skupaj z njimi, z enako intenziteto, na enak način. In tako kot sleherno izmed spoznanj o naši družbi, jih je treba obravnavati v kontekstu globalne družbene reprodukcije in njenega nadaljnjega razvoja. Razen če ne pristajamo na znano pravilo razredne družbe, to je skrb za preskrbljene!

Smeri razvoja rehabilitacije

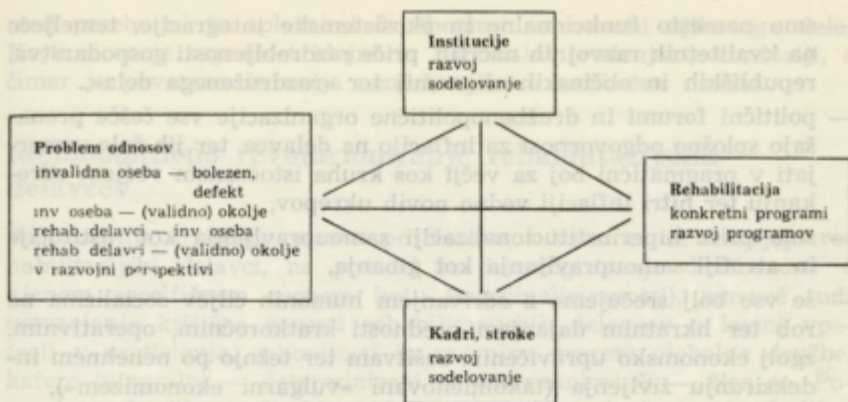
V okviru razmišljanja o smereh razvoja se ne mislim spuščati v kakršnekoli prognoze ali dokončne ocene glede tega, koliko se bodo nakazana protislovja zaostrovala oz. koliko se bomo »oddaljevali« od opisanega »začaranega kroga«, marveč želimo zgolj opozoriti na nekaj spoznanj (dejstev), ki nas napeljujejo na potrebo po poglobljeni proučitvi razmerij med:

- invalidnostjo kot »marginalnim« družbenim pojavom (posebno pojavno obliko družbenostrukturne neenakosti);
- rehabilitacijo kot marginalizirano družbeno delo socialnega inženiringa;
- procesom družbene reprodukcije v perspektivi (možnostih) osvobajanja od tiste oblike razvoja, znotraj katere je človek (vse bolj) ponižano, zapuščeno, zatirano in prezirano bitje;
- vlogo in mestom rehabilitacijskih delavcev v tem kontekstu.

Gre namreč za vprašanje, kakšni tehnološki, družbenostrukturni, pravnoinstitucionalni, kulturnovrednostni, spoznavnoteoretični in osebni pogoji oziroma predpostavke za razvoj rehabilitacijske dejavnosti se zarisujejo znotraj procesov, ki generirajo v današnjo vsesplošno krizo svetovnih razsežnosti. Ali z drugimi besedami, kakšne družbene in osebne predpostavke za deteologiziranje družbenosti pri rehabilitaciji, depersonaliziranje družbene vloge rehabilitatorja (in rehabilitanda — invalidne osebe v procesu obravnave) ter za diferencirano (enakopravno, vendar ob upoštevanju specifičnosti dane forme družbenosti) »obravnavanje« te dejavnosti se kažejo iz perspektive današnjega trenutka jugoslovanske družbe in kakšne je mogoče pričakovati v prihodnosti.

Pri smernicah (tisto, kar naj bi bilo) in dejanskih smereh (trende, tendence) razvoja pa nam za jasnejšo predstavljalnost lahko služi tale shematski prikaz o povezanosti posameznih sestavin rehabilitacijskega »sistema« (kot takega) v kontekstu omenjenih možnosti oz. predpostavk.

Prvo opozorilo, ki se vsiljuje kar samo od sebe, se navezuje na ugotovitve iz gradiva Komisije zveznih družbenih svetov za vprašanje gospodarske stabilizacije »Temeljni okviri dolgoročne socialne politike«, da so etične norme in humano ravnanje (tovarištvo, vzajemno spoštovanje, bratstvo in enotnost, spodbujanje konstruktivnega tekmovanja, nematerialistično prijateljstvo in ljubezen, medsebojna pomoč, komu-

nikativnost, prostovoljno delo ipd.) v zadnjih letih močno opešali, ker so se v medčloveških odnosih uveljavila merila kapitalistične gospodarske mentalitete. Ključne vrednote, kot omenja gradivo, so materialne dobrine, vlada izrazita potrošniška mentaliteta, vrednost in veljava človeka pa se ocenjuje po bogastvu ipd., zavlada odtujenost in dehumanizacija odnosov na delovnem mestu in kraju bivanja, agresivno obnašanje ipd.

V zvezi s tem se neposredno vsiljuje vprašanje, koliko so spremembe v vrednostnem sistemu in medčloveških odnosih povezane z našim vsesplošnim vključevanjem v svetovni trg, pri čemer

- je reprodukcijska sposobnost gospodarstva že leta na nivoju enostavne reprodukcije,
- ko smo se leta in leta naslanjali predvsem na kupovanje tujih licenc in tuje tehnologije, kar nas je pripeljalo v veliko tehnološko in ekonomsko odvisnost od tujega kapitala,
- je naša ekonomija, podrejena politiki, v veliki meri ostala zaprta, samozadostna in neprilagojena tehnološkim spremembam,
- se srečujemo z realnim padcem kupne moči in s tem povezanim civilizacijskim nazadovanjem v načinu potrošnje,
- nam ob siceršnjem pojmovanju delavca kot mezdnega delavca v delovnih organizacijah pada ekonomska motivacija za delo (kar zahteva prisilni motivacijski model),
- ostra diferenciacija na trgu krepi mezodne odnose,
- težje funkcioniranje gospodarstva ob siceršnjem pomanjkanju blaga in deviz kar kliče po krepitvi državne regulacije,
- imamo delavce v delovnih organizacijah koncipirane kot temeljne subjekte socialne politike (preventive in rehabilitacije), medtem ko nismo naredili niti koraka za profesionalizacijo kadrovske-socialnih služb,
- se očitni togosti v iskanju novih organizacijskih rešitev na ravni delovne organizacije pridružuje birokratizacija na nivoju javne uprave oziroma posameznih samoupravnih interesnih skupnosti (posredniških, paradržavnih institucij),

- smo namesto funkcionalne in ekosistemske integracije, temelječe na kvalitetnih razvojnih načrtih, priče razdrobljenosti gospodarstva, republiških in občinskih ekonomij ter »razdruženega dela«,
- politični forumi in družbenopolitične organizacije vse češče prenašajo splošno odgovornost za inflacijo na delavce, ter jih žele usmerjati v pragmatični boj za večji kos kruha istočasnem večjem odrekanju ter hitri inflaciji vedno novih ukrepov,
- smo priče hiperinstitucionalizaciji samoupravljanja kot institucije in atrofiji samoupravljanja kot gibanja,
- se vse bolj srečujemo z odrivanjem humanih ciljev socializma na rob ter hkratnim dajanjem prednosti kratkoročnim, operativnim, zgolj ekonomsko upravičenim rešitvam ter težnjo po nenehnem indeksiranju življenja (takoimenovani »vulgarni ekonomizem«),
- ob odmaknjenosti nekdanjih velikih idealov humanizma v nejasno in negotovo (bližnjo ali daljnjo) prihodnost¹⁰ se vse bolj krepi eksterinzična motivacija (plača) in utilitarni individualizem...

Glede na to, da nadaljnji razvoj ni zajet le v nekakšnih objektivnih trendih, marveč predvsem v človeški akciji, si moramo z vso resnostjo zastaviti predvsem vprašanje o možnih odgovorih rehabilitacijskih delavcev na izzive (razmere in možnosti) današnjega časa. Nobenega dvoma ni, da v vseh kriznih situacijah najkrajši konec potegnejo ravno tisti, pri katerih obstaja takšen ali drugačen telesni in/ali duševni primanjkljaj oziroma »defekt«, hkrati pa od validne večine ni mogoče pričakovati prav nikakršnega avtomatizma, ki bi prispeval k izboljšanju razmer za uspešnejše izvajanje programov rehabilitacijske pomoči.« To z drugimi besedami pomeni, da je iskanje in utiranje poti nadaljnjega razvoja v smeri »napredka« rehabilitacije v prvi vrsti naloga rehabilitacijskih delavcev samih, in to ne oziraje se na to — koliko so nanjo pripravljeni, koliko si jo priznajo in koliko so zanj usposobljeni. Kajti čas nestabilnosti in krize že sam po sebi pomeni zoževanje možnosti za »uspešno funkcioniranje« znotraj nakopičenih navad, ustaljenih vlog in ograjenih vrtičkov. Nemoč in nezadovoljstvo, ki rasteta iz tal zoženih možnosti »lažnega miru« in »družbenopolitične ravnodušnosti« ter že tradicionalna odrinjenost od vpliva na odločanje o možnostih in rezultatih lastnega dela (torej njihova marginaliziranost) pa rehabilitacijske delavce kar silijo h kritični osvetlitvi njihovega lastnega položaja, vloge, mesta in pomena v današnjih razmerah, s tem pa k temeljitemu in poglobljenemu razumevanju zveze

¹⁰ »Vprašanje je, ali sploh še imamo svojo utopijo. Ali imamo neko vizijo prihodnje Jugoslavije, ki bi bila temelj množične orientacije in temelj več ali manj spontanе koordinacije množične aktivnosti? Moja domneva je, da takšne utopije nimamo, ali, če hočete, nimamo je več. Se vedno vztrajamo zgolj pri ideji samoupravnega socializma, ne da bi določeneje opredelili, čemu naj ta samoupravni socializem koristi. Zaradi tega postaja samoupravni socializem vse bolj idejni stereotip, ki niti ne angažira niti ne usmerja množične aktivnosti. Nacionalizmi, usmerjeni v rehabilitacijo preteklih vrednot, so samo živa priča tega, da naš projekt samoupravnega socializma nima več zadosti privlačne moči.« (V. Rus, Odgovornost in moč v delovnih organizacijah, 1972, str. 231).

med posebnimi in splošnimi družbenimi razmerami njihovega dela. Kajti sicer je zapadlost idejni in habitualni (vedenjski) konfuziji, s čimer je povezana še večja nemoč, njihova neizbežna usoda!

Idejnopolitično revolucioniranje rehabilitacijskih delavcev

Poglabljanje družbene narave problemov, s katerimi se srečujejo rehabilitacijski delavci, ne pomeni le deteologiziranje družbenosti v njenem specifičnem zornem kotu (marginaliziranosti), marveč tudi ustvarjanje kritične zavesti rehabilitacijskih delavcev o lastni vpetosti v protislovja, zakonitosti in razvojne procese globalne družbe, katere integralni — determinirani in determinirajoči — člen so. Pomeni torej njihovo direktno idejnopolitično revolucioniranje, kajti z osveščanjem družbeno zgodovinskih, razrednih in splošno civilizacijskih determinant invalidnosti (kot posebne pojavne oblike družbeno-strukturne neenakosti oz. kot protislovja resničnega življenja) in rehabilitacije (kot posebnega družbenega dela) si oni že avtomatično obujajo zavest o lastni marginaliziranosti znotraj vztrajanja pri funkciji socialnega inženiringa, preko tega pa tudi zavest o lastni filozofiji, ideologiji, iluzijah in utopizmu, s pomočjo katerih racionalizirajo svoje delovanje. Od tukaj naprej pa je potreben samo še korak (?) k redefiniranju lastnega izkustva, k iskanju novih odgovorov na stara vprašanja, k opuščanju ustaljenih navad ter k njihovemu odpiranju k sočloveku in svetu nasploh. Ali z drugimi besedami, zavest o vzrokih za lastno nemoč oziroma o pogojih, ki jo porajajo, že implicite spodbuja energijo občutka življenja, volje do moči oziroma voljo do spreminjanja obstoječih in ustvarjanja drugačnih razmer — takšnih, ki porajajo oziroma omogočajo bolj človeške, neposredne oblike družbenosti in medčloveških odnosov.

Smo torej z obstoječo krizo na pragu obdobja, ko bodo rehabilitacijski delavci izstopili iz svoje družbene izolacije ter, osvobajajoč se paternalizma in dušebrižništva, začeli ustvarjati solidarnost z »invalidi« na osnovi identitete skupnih (zgodovinskih) interesov? Smo nemara na pragu dobe, ko bodo rehabilitacijski delavci v notranjem protislovnem bistvu rehabilitacije (kot socialnega inženiringa) odkrili revolucionarni potencial — kot nekakšen lastni vir razvoja, ki naj bi prispeval k de-personifikaciji njihove družbene vloge in spreminjanju rehabilitacije iz »gašenja požara« v nekakšno aktivno slabo vest družbe? Oziroma, smo na pragu dobe, ko bodo tudi rehabilitacijski delavci obrnili hrbet tehnokratsko-birokratski manipulaciji in abstraktnemu humanizmu ter dali svoj lastni prispevek k razvoju revolucionarne družbene zavesti in k praktičnemu revolucioniranju obstoječih razmer? Ali pa je rehabilitacija zaradi nekaterih zaostrojujočih se razmer že vnaprej obsojena na zgolj molčeče orodje kapitala in zatorej usodno zapisana lastni te(le)ologizaciji, instrumentalizaciji in tehnologizaciji? In kaj potemtakaem sploh še ostane od humanizma, če ne zgolj megla za prikrivanje dejanske dehumanizacije, razčlovečenja oziroma odtujenosti?

Zaključne misli

Ne oziraje se na različne možne odgovore na zastavljena vprašanja — bodisi v obliki prognoze bodisi tistega, kar bosta prinesla praksa ali razvoj — lahko z veliko mero gotovosti zaenkrat ugotovimo le to, da obstoječa kriza objektivno samo še zastruje položaj rehabilitacijskih delavcev, s tem pa daje tudi večje možnosti za porajanje in razvoj njihove kritične družbene samorefleksije. Koliko se bo ta potencialna možnost spremenila v spoznano nujnost, je odvisno od več (notranjih in zunanjih) činiteljev. Eden izmed njih je v samem bistvu sociologije. Le-ta lahko in mora (sicer je družbeno povsem irelevantna) v kontekstu družbene rehabilitacije predstavljati njeno aktivno slabo vest. Toda z vztrajnim deteologiziranjem različnih form družbenosti sociologija obenem neposredno prispeva k depersonaliziranju družbene vloge rehabilitatorjev. Depersonaliziranje njihove družbene vloge pa spet ne pomeni ničesar drugega kot krepitev njihove lastne emancipacijske sposobnosti, dvig njihove kritične (samo)zavesti ter spoznanje o njihovih lastnih zgodovinskih interesih in načinu oziroma poteh njihovega uresničevanja. Zaradi tega se potemtakem tudi sama rehabilitacijska dejavnost, vsej svoji »posebnosti« navkljub, postopoma tudi sama spreminja v aktivno slabo vest družbe kot celote. To pa postane takrat, ko so rehabilitacijski delavci sposobni spregovoriti invalidom takole:

»Glede na to, da ste lahko politično emancipirani, ne da bi se popolnoma odrekli invalidnosti, politična emancipacija ni človekova emancipacija. Če potemtakem želite biti emancipirani, ne da bi se sami emancipirali kot človek, potem polovičnost in protislovnost ne tiči v vas, ampak v bistvu politične emancipacije, ki se v vašem primeru kaže v tem, da dobite v politični državi pravice državljanov — morda celo posebne pravice, medtem ko vas samo družbeno bistvo sili v to, da živite v večni izločenosti in s tem ohranjate invalidnost celote.«

Literatura:

- Adam, Frane: Sociologija kot uporabna znanost. Teorija in praksa, št. 4/84
Adorno-Horkheimer: Sociološke studije. Školska knjiga, Zagreb, 1980
Bolčić, Silvano: Razvoj i kriza jugoslavenskog društva u sociološkoj perspektivi. SIC UK SSO, Beograd, 1983
Bučar, France: Izziv zgodovinskega trenutka. Nova revija, št. 26/27
Hribar, Tine: Marxova metoda kapitala. CZ, Ljubljana, 1983
Jovanov, Neca: Diagnoza samoupravljanja. SNL, Zagreb, 1983
Kirn, Andrej: Marxovo razumevanje znanosti in tehnike. MK, Ljubljana, 1978
Klajnsček, Ciril: Institucionalizacija življenja in delo z ljudmi, v zborniku Prostovoljno delo na področju socialnih dejavnosti, VSSD, Ljubljana, 1984
Klajnsček, Ciril: Produkcija, prevencija in rehabilitacija invalidov v organizacijah združenega dela. Časopis za kritiko znanosti, št. 68
Klajnsček-Neuman: Invalidnost, rehabilitacija in deinvalidizacija. ZRI — FSPN, Ljubljana 1983
Lefebvre, Henry: Antisistem. Radnička štampa, Beograd 1973
Vrcan, Srdan: Ad hoc krizologija ili teorija savremene krize? Naše teme, št. 3/84
Županov, Josip: Marginalije o društvenoj krizi. Globus, Zagreb 1983

Bogomir KOVAČ:

Načini znanstvenega spoznavanja ekonomske realnosti

Avtor dokazuje, da je »spoznavni problem« temelj filozofičnosti vsake vede in določa njen predmet in metodo analize. Marx je epistemološke probleme razreševal na ravni kritike politične ekonomije, kjer razvije vse temeljne določitve novega teoretskega polja politične ekonomije in s tem tudi ekonomske znanosti. Politično ekonomijo vsebinsko in metodološko opredeljuje z analizo produkcijskega načina in njegovega zgodovinskega razvoja. Takšna opredelitev postane odločujoča pri delitvi ekonomske vede na tri področja: politično ekonomijo, ekonomiko in ekonomsko politiko, ki postane hkrati tudi razredno pogojena (marksistična in meščanska ekonomska znanost). Meščanska ekonomska znanost v drugi polovici 19. stoletja politično ekonomijo nadomesti z ekonomsko (Marshall) v 20. stoletju pa z ekonomsko politiko (Keynes), zato se osrednji predmet ekonomske analize premakne od produkcijskega načina na način gospodarjenja. S tem premikom postane meščanska ekonomska znanost apologetska in nespособna za analizo strukturne krize ter transformacije sodobnega kapitalizma. Njen znanstveni napredek je lahko hitrejši in rešitev njene krize učinkovitejša, če bo ponovno afirmirala politekonomsko analizo in produkcijski način kot njen osrednji predmet (neoricardovstvo).

E. Mandel, Marx, sedanja kriza in prihodnost dela

Mandel najprej argumentirano zavrne tezo, da mezdno delo izginja iz sodobnega kapitalističnega reprodukcijskega procesa. Nato obravnava vpliv robotizacije ter avtomatizacije na položaj delavskega razreda in na prihodnost človeške družbe nasploh. Pri tem ugotavlja, da mora delavski razred v svojem političnem boju izkoristiti možnosti, ki jih daje hiter razvoj produktivnih sil. Osnovni odgovor delavskega razreda na pritiske kapitala k t. i. »dvojni družbi« (zaposleni in trajno nezaposleni — v smeri nadpovprečne brezposelnosti, zmanjševanja mezd in socialnih družbenih storitev), to je družbi, ki bi zaradi razbitja moči delavskega razreda in njegove atomizacije omogočila nove možnosti povečanja stopnje izkoriščanja, mora biti zahteva po takojšnji uveljavitvi 35-urnega delovnega tedna. Delavski razred mora spoznati, da zlo brezposelnosti in podrejenosti ni posledica tehnološkega razvoja ali znanja samega, ampak ima svoje korenine v izkoriščanju tehnologije in znanja s strani vladajočih razredov. V predpostavljani družbi svobodnih samoupravnih producentov — za tako družbo se bori avtor — se bodo sodobni in še bolj razviti stroji (roboti) uporabljali v dobrobit celotne družbene skupnosti in ne tako kot danes v kapitalizmu, namreč kot učinkoviti kapitalistični instrumenti izžemanja in podjarmljanja mezdnege dela.

UDK: 330.138 : 62 : 001.7

E. Mandel, Marx, the Present Crisis and the Future of Labour

At first Mandel refuses with arguments the thesis that the wage labour is disappearing from the contemporary reproduction process. Further on, he discusses the influence of robotisation and automation on the position of the working class and on the future of human society in general. Here he establishes that the working class must in his political struggle take advantage of the possibilities which are given by the fast development of the productive forces. The basic answer of the working class to the pressures of the capital upon the so-called »dual society« (employed and permanently unemployed — in direction of over average unemployment, lowering of the wages and of the social services of the society), that is to the society, which would in case of defeat of the working class power and its atomisation enable new rise of the general exploitation rate, must be the demand of immediate asserting of 35 hours working week. The working class must realize that the evil of unemployment and subordination doesn't result from the technological development or from the knowledge itself but that it has its roots in the exploitation of the technology and knowledge by the ruling classes. In the anticipated society of free self managing producers — that is the kind of society the author fights for — the modern and still more developed machines (robots) will be used to the benefit of the whole social community and not, as it is the case in the contemporary capitalism, as effective capitalistic instruments of the squeezing and subjugating of the wage labour.

Igor Omerza, Marxova pot do sprejema delovne teorije vrednosti

Omerza pokaže, da delovna teorija vrednosti ni bila Marxova začetna politekonomska točka. V natančni analizi Marxovega zgodnjega obdobja, ki se začneja z univerzitetnim študijem K. Marxa (konec leta 1835) in končuje z eksplicitnim sprejemom delovne teorije vrednosti (konec leta 1846 oz. v začetku leta 1847), avtor dokaže, da sprejem te teorije predstavlja kulminacijo vestnega Marxovega študija filozofije, zgodovine, politike, ekonomije ter praktičnih izkušenj K. Marxa v tem času. V članku je zgodba o tem, kako je prišel Marx do delovne teorije vrednosti, povedana kot sestavni del zgodbe, kako je Marx postal »marksist«. Za konsistentno in izčrpno pripoved te zgodbe je Omerza okvirno osvetlil vse vidike in področja Marxovega zgodnjega študija, vse faktorje, ki so odločilno vplivali na njegov miselni razvoj in svetovni nazor, pokazal njegove notranje boje s Heglom, prijateljstvo z Engelsom, proučil njegov prehod v zgodovinski materializem in njegovo evolucijo od liberalnega prek radikalnega demokrata do znanstvenega komuniste.

UDC: 330.180 : 167 : 141

Igor Omerza, Marx's way to the acceptance of the labour theory of value

Omerza shows that the labour theory of value was not the initial politeconomic item of Marx. Through the exact analysis of the Marx's early period, beginning with Karl Marx studies at the university (at the end of the year 1835) and concluding with the explicit acceptance of the labour theory of value (at the end of 1846 or at the beginning of 1847), the author proves that the accepting of this theory represents the culmination of the Marx's scrupulous study of philosophy, history, politics, economy and of the practical experiences of K. Marx in that period. The story about how Marx came to the labour theory of value is told in the article as a constituent part of the story about how Marx became the »marxist«. In order to tell a consistent and exhaustive story Omerza put forward in board lines all the aspects and fields of work of the Marx's early studies, all the factors which had a decisive influence on the development of his thought and his world view, the author showed his interior fights with Hegel, his friendship with Engels and examined his transition to the historical materialism and his evolution from the liberal to the radical democrat and further on to the scientific communist.

